

K problematice dalšího rozvoje teorie vědeckého komunismu

IVAN HRŮZA

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Základním předpokladem každé badatelské práce je nejen vymezení *objektu zkoumání daného vědního oboru* (oblasti světa, kterou se zabývá), ale i *předmětu oboru* (tj. na které fakty této oblasti a na jaké stránky těchto faktů a vztahů mezi nimi soustřeďuje v této souvislosti pozornost).

Pojetí předmětu oboru takto určuje *obecné cílové zaměření každé badatelské práce* v jeho rámci a její koordinaci s badatelskou prací souvisejících vědních oborů. Proto se promítá v každém tématu oborového zkoumání — již při formulaci vědeckých úkolů a v celém procesu jejich řešení.

Předmětem žádného *teoretického* vědního oboru nemohou být jen vnější stránky určité oblasti světa. Není jím dokonce ani pouhý mechanický součet podstatných stránek objektivních zákonů pohybu a vývoje této oblasti, který by postačovalo empiricky popisovat — tj. vykládat. Každé takové pojetí by podsouvalo na místo teorie eklekticismus. Odtud by nebylo možno odvodit žádný návod k jednání, podněty pro praxi.

Proto i skutečným předmětem teorie vědeckého komunismu může být jen *objektivní zákonitý systém pohybu a vývoje určité oblasti světa*. Jeho jednotlivé podstatné stránky a objektivní zákony jsou pouze prvky a rysy tohoto systému, který je založen na jejich mnohostranných vzájemných vazbách.

Objektem teorie vědeckého komunismu je přechod lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu. To vyvolává sklon zahrnovat do předmětu tohoto oboru *celou* mnohostrannou problematiku kategorií a objektivních zákonů zmíněného historického přechodu: často jejich eklektický součet.

Takové pojetí je chybné. Přechod lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu je svého druhu průsečíkem předmětu všech tří součástí marxismu-leninismu. Proto zahrnovat do předmětu teorie vědeckého komunismu veškerou tuto látku vede při badatelské práci ke ztrátě zřetele *vůči dělbě práce mezi třemi součástmi marxismu-leninismu*. Tím se poškozuje rozvoj této součásti a využívání jejich závěrů v praxi.

Přechod lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu naprosto nelze vyřazovat ani z předmětu marxisticko-leninské filozofie, zvláště pak z předmětu historického materialismu. Vždyť i v tomto přechodu se musí prosazovat také *nejobecnější* zákony pohybu a vývoje společnosti. Jejich projevy tvoří i zde organickou součást předmětu filozofie. Nelze je tedy směšovat s předmětem vědeckého komunismu, který je *specifičtější* — tak jako i předmět marxisticko-leninské politické ekonomie.

Obdobně nelze přechod od kapitalismu k socialismu a komunismu vyřazovat ani z předmětu politické ekonomie. Vždyť právě objektivní systém specifických podstatných stránek a objektivních zákonů *sociálně ekonomického pohybu*

a vývoje kapitalistického způsobu výroby (tj. předmět politické ekonomie kapitalismu) a odtud vyplývající společenské rozpory vedou koneckonců k tomu, že kapitalismus musí být nahrazen socialismem. Objektivní systém specifických podstatných stránek a objektivních zákonů *sociálně ekonomického pohybu a vývoje socialistického způsobu výroby* (tj. předmět politické ekonomie socialismu) pak tvoří koneckonců rozhodující základ všech společenských proměn, k nimž dochází při vývoji socialismu k vyšší fázi komunismu.

Předmět vědeckého komunismu tedy v sobě *nezahrnuje* všechny podstatné stránky a objektivní zákony přechodu lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu. Jeho obsah je užší. Souvisí především se *sociálně politickými procesy*. To však neznamená, že by se snad jednalo o nějakou „marxistickou politologii“. Takové pojetí by totiž naopak bylo *příliš úzké*.

Předmět teorie vědeckého komunismu totiž *nezahrnuje* izolovanou problematiku politiky (tj. jen jevy této oblasti nadstavby), jak je to charakteristické pro buržoazní politologii. Obor zkoumá aktivní úlohu politiky v jejích *vzájemných vazbách* s ostatními společenskými jevy — zvláště s ekonomikou.

Předmětem vědeckého komunismu je objektivní systém podstatných stránek a zákonů integrujícího vlivu politiky hnutí dělnické třídy, vedeného stranami leninského typu, komunistickými stranami, při mnohotvárných společenských proměnách na cestě postupného přechodu všeho lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu. Odtud vyplývá jeho těsné sepětí s předmětem obou ostatních součástí marxismu-leninismu, nutnost přímé návaznosti badatelské práce při zkoumání všech otázek života naší společnosti i důsledné dělby práce mezi nimi.

Tzv. filozofickou koncepci oboru tedy nelze přijmout. Odváděla by totiž pozornost vědeckovýzkumné práce od hlavních otázek, které přísluší zkoumat právě tomuto oboru, a snižovala tak její efektivnost:

Ujasnění předmětu vědeckého komunismu rovněž vyžaduje znát jeho *vztah k předmětu marxisticko-leninských historických věd* a analogicky s tím i jeho *vztah k předmětu marxisticko-leninského sociologického výzkumu*. Předmětem historického oboru (ani takového, který se zabývá speciálně dějinami mezinárodního revolučního komunistického dělnického hnutí a jeho stran či dějinami některé z nich) nejsou *přímo* podstatné stránky a objektivní zákony vědeckého komunismu.

Jeho vlastní předmět je širší. Zahrnuje v sobě *celý proces mnohostranné dějinné realizace* těchto a dalších podstatných stránek a objektivních zákonů pohybu a vývoje společnosti (tj. i týkajících se obou dalších součástí marxismu-leninismu). Tento proces realizace je navíc mnohem bohatší než tyto podstatné stránky a objektivní zákony samy.

Jeho součástí totiž jsou také všechny modifikace, odchylky, tj. dočasné dílčí okliky jejich realizace, vyvolávané specifickými podmínkami jednotlivých zemí, především specifickými podmínkami jejich jednotlivých vývojových etap. Pro historické zkoumání je charakteristické soustředění pozornosti na celou tuto širokou paletu dynamických vztahů mezi *obecnými podstatnými stránkami i objektivními zákony a rozprostraněností zvláštních i jednotlivých jevových forem jejich realizace*.

Obdobně rovněž předmět sociologického výzkumu je *širší* (a to i tehdy, analyzuje-li politické jevy) než předmět vědeckého komunismu (1). Zahrnuje to-

(1) Budeme se zde zabývat vztahem vědeckého komunismu a sociologického výzkumu, aniž bychom tím redukovali marxisticko-leninskou sociologii pouze na sociologický výzkum.

tiž v sobě *celý proces mnohostranné současné realizace* podstatných stránek a objektivních zákonů pohybu a vývoje společnosti, zkoumaných všemi třemi součástmi marxismu-leninismu. I tento proces jejich současné realizace je navíc (z obdobných důvodů jako u historických věd) mnohem bohatší než tyto stránky a zákony samy:

Teorie vědeckého komunismu na rozdíl od historických věd i od sociologického výzkumu zkoumá výše zmíněný *objektivní systém* podstatných stránek a zákonů integrujícího vlivu politiky hnutí dělnické třídy, vedeného stranami leninského typu, komunistickými stranami, v *teoreticko-logické zkratce* (analogicky, jako tomu je u předmětu filozofie či politické ekonomie). Proto musí na rozdíl od historického a sociologického zkoumání věnovat zvýšenou pozornost odrazu tohoto systému *pomocí vědeckých pojmů, kategorií, hypotéz a teorií*.

Také historickou interpretaci předmětu vědeckého komunismu tedy nelze přijmout. Zastírala by hranice mezi ním a historickým zkoumáním (dále pak obdobně i sociologickým výzkumem). Tím by hrubě narušovala dělbu práce mezi všemi těmito obory, a proto by poškozovala jejich další rozvoj, jehož podmínkou je právě co nejtěsnější mezioborová spolupráce.

Historický i sociologický výzkum jsou ovšem nezbytným podpůrným zázemím badatelské práce v oboru teorie vědeckého komunismu. Jen ve spolupráci s nimi je totiž možné opírat se o neustálou širokou prověrku platnosti jeho obecných závěrů a dále tyto závěry rozvíjet.

Ale také naopak. Badatelská práce v oboru teorie vědeckého komunismu je nezbytným podpůrným zázemím obou disciplín, které se zabývají společensky integrujícím vlivem politiky mezinárodního revolučního komunistického dělnického hnutí a jeho leninských stran, popřípadě politikou některé z nich. Je předpokladem důsledného uplatňování *vědecké systémovosti*.

To jsou základní souvislosti prohlubování přesnosti představ o předmětu teorie vědeckého komunismu. Jejich poznání je jedním z předpokladů pro zlepšování koordinace badatelské práce v tomto oboru a zároveň i mezi ní a badatelskou prací jak v oblasti obou ostatních součástí marxismu-leninismu, tak i v oblasti marxisticko-leninských historických věd a marxisticko-leninského sociologického výzkumu.

Z předmětu každého teoretického oboru zároveň vyplývají i hlavní rysy jeho *metody* ($P \rightarrow M$). Je tomu stejně jako ve výrobě, kde rovněž platí, že výběr a vývoj pracovních nástrojů, které používáme, záleží především na pracovním předmětu, na němž jejich prostřednictvím působíme.

Na druhé straně pak vývoj metody oboru zpětně ovlivňuje její předmět ($M \rightarrow P$), vede k jeho upřesňování, někdy i k jeho rozšiřování. Je zde tedy opět shodná souvislost jako ve výrobě, kde vývoj pracovních prostředků zpravidla umožňuje zvyšovat intenzitu našeho působení na pracovní předmět — popřípadě rozšiřovat okruh surovin, které pracovní předmět tvoří.

Předmět a metoda každé vědy, a proto i oboru teorie vědeckého komunismu, jsou tedy ve své podstatě navzájem spjatými jen relativně klidovými polárními momenty vědecké práce — tak jako pracovní předmět a pracovní prostředek jsou od sebe neoddělitelnými, jen relativně klidovými polárními momenty pracovního procesu. I z této souvislosti vyplývá vliv úrovně ujasnění předmětu oboru na efektivnost vědecké práce.

Metoda vědního oboru, to je *způsob*, jímž jej pomocí teoreticko-badatelské práce dále rozvíjíme. Je to i způsob jeho uplatňování v praxi i způsob jeho výkladu a studia.

Jádrem metody každého teoretického vědního oboru je *teoreticko-logická metoda*. Tvoří základ systémového přístupu oboru k předmětu, jímž se zabývá.

Teoreticko-logickou metodu vědního oboru nutno odlišit od *speciálních metodik*, které někdy označujeme také jako „metody“. To jsou totiž jen formy jejího uplatnění, s nimiž souvisejí používané výzkumné techniky.

Nejobecnější teoreticko-logickou metodou všech věd je *metoda materialistické dialektiky, dialektická logika*. Jejími prvky jsou všechny kategorie materialistické dialektiky a její tři základní vědecké zákony.

Zde je i nejobecnější jádro systémového přístupu ve vědě. Zachytit toto nejobecnější u kterékoli speciální vědy možno jen ve zvláštním — v její *specifické* teoreticko-logické metodě.

Marx podrobně analyzoval specifickou teoreticko-logickou metodu *politické ekonomie* [Marx 1971: 54—62]. Dokázal, že nejjednoduššími prvky této její specifické logiky jsou ekonomické pojmy, kategorie a zákony. Ty jsou základem systémového přístupu k předmětu politické ekonomie. Napsáním *Kapitálu* Marx tento svůj důkaz dovršil.

Dílo klasiků potvrzuje, že také *teorie vědeckého komunismu* má svou specifickou teoreticko-logickou metodu, svou specifickou logiku. Ta se rovněž opírá o vědecké pojmy, kategorie a zákony oboru, které jsou jejími nejjednoduššími prvky.

Protože základní teorií oboru je teorie historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy, jsou objektivní zákony, které tato teorie odráží, přirozeným základem všech zákonů a kategorií vědeckého komunismu. Mezi ně dále patří zákony a kategorie sociálně politických souvislostí vývojových etap socialismu, socialistického politického systému, vědeckotechnické revoluce, socialistického způsobu života, společenského řízení atd.

Také tato specifická logika oboru tvoří základ systémového přístupu k jeho předmětu — k objektivnímu systému zákonů integrujícího vlivu politiky hnutí dělnické třídy, vedeného komunistickými stranami, při uskutečňování mnohotvárných společenských proměn na cestě lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu. Jak se tato specifická teoreticko-logická metoda vědeckého komunismu utvářela?

Vývoj každého teoretického vědního oboru — to je *proces vzájemného působení mezi teorií a fakty* ($F \rightleftharpoons T$). Tento proces má dvě základní fáze.

První fázi tvoří odraz faktů (F) v teorii. Jednotlivými momenty tohoto odrazu jsou dílčí *teoretické poznatky* o předmětu, zachycené v jednotlivých pojmech, kategoriích a vědeckých zákonech (TP). *Teorie* není jen jejich mechanickým součtem, ale jejich spojením v *organický systém* (T) — v tento odraz objektivního systému zákonů pohybu a vývoje určité oblasti světa. Strukturu této první fáze možno tedy vyjádřit takto:

$$F \rightarrow TP \rightarrow T$$

Pokud bychom však absolutizovali jen tuto první fázi, jevil by se vznik a vývoj teorie jako pouhý *pasivní produkt* odrazu faktů. Poznání jakoby se tedy vyčerpávalo *indukcí*.

Teorie jakoby byla jen trpným objektem, neustále prolamovaným poznatký z dalších a nových faktů. Jakoby neměla žádnou vlastní vnitřní kontinuitu, ale vyvíjela se v neustálé *diskontinuitě*. Jakoby tedy nemohla ze všech těchto důvodů mít v poznání žádnou aktivní úlohu — pouze popisně evidovat realitu.

Vzájemné působení mezi teorií a fakty má však *druhou* fázi, která je zcela protichůdná první. Spočívá v *aktivním pronikání* (aplikaci) teorie do poznávání dalších a nových faktů.

Zjištěné pojmy, kategorie a vědecké zákony (TP), spojené v organický systém (T), se *transformují* v nejjednodušší prvky specifické teoreticko-logické systémové *metody* (TM) dalšího přístupu k předmětu oboru (TP → T → TM). Dosažené závěry teorie (T), transformované v její metodu (TM), střetající se s dalšími a novými fakty (F'), umožňují takto docházet ke stále hlubším a bohatším poznatkům. Strukturu druhé fáze tedy možno zachytit takto:

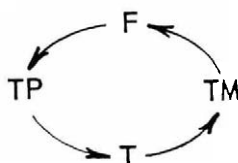
$$T \rightarrow TM \rightarrow F'$$

Kdybychom absolutizovali jen *druhou* fázi, vstupovala by ovšem do popředí výlučně *aktivní úloha* teorie vůči faktům, její „aplikace“ — tedy *dedukce*. Opačný vztah (závislost teorie na faktech a z ní vyplývající indukce) by se v této představě zcela ztrácel. Jako by byl závazný jen pro historii vzniku teorie, při jejím využívání a dalším vývoji však již pozbýval platnosti.

Zdálo by se, že se každá teorie vyvíjí v absolutní *kontinuitě*, popřípadě že je zcela neměnná. Teoretické uvažování by se tak uzavřelo do bludného kruhu plané spekulace, stalo by se dogmatickým.

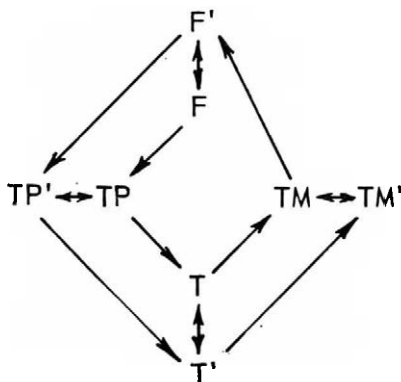
Skutečný proces vzájemného působení mezi teorií a fakty je *dynamický*. Předpokládá neustálou *návaznost* obou svých fází, které se spojují v neustále se rozvíjející cyklus:

1. fáze:
odraz
indukce
diskontinuita
teorie

2. fáze:
nástroj
dedukce
kontinuita
teorie

Schéma ukazuje, že teorie je takovým *odrazem* systému faktů (1.), který se neustále transformuje v aktivní *nástroj* jejich další systémové analýzy a přetváření (2.). Indukce, která si vynucuje prohlubování dřívějších závěrů teorie, takže vede k jejich vnitřní diskontinuitě (1.), tedy neustále přerůstá ve svůj opak — v dedukci, založenou na aplikaci teorie, tj. na její vnitřní *kontinuitě* (2.). Tím se pak sama indukce v každém následujícím koloběhu cyklu dále obohacuje a prohlubuje (1.). Výše uvedený cyklus se tedy neuskutečňuje v uzavřeném kruhu, nýbrž ve spirále:

Každá další etapa koloběhu cyklu opakuje strukturu obou fází předchozí etapy. Přitom se však obsah jejích jednotlivých článků zároveň postupně krok za krokem dále upřesňuje a rozvíjí.

Z cyklu je tedy zjevné, že *východiskem* teoreticko-logické metody každé vědy jsou vždy teoretické poznatky o jejím předmětu, jichž tato věda již dosáhla a které se systémově sjednocují v její teorii i metodu ($TP \rightarrow T \rightarrow TM$). Proto použití této metody k rozboru dalších a nových faktů umožňuje *permanентně prověřovat* nejen ji samu, ale tím zároveň i dříve dosažené teoretické poznatky o předmětu dané vědy, které se v její metodě promítly ($TP \leftrightarrow T \leftrightarrow TM \leftrightarrow F$).

Tak se specifická teoreticko-logická metoda stává nutným nástrojem systémového přístupu teoretické vědy k faktům, umožňujícím neustále prolamovat kruh starších teoretických poznatků, upřesňovat je, rozvíjet a doplňovat novými. Tím tato metoda neustále *přetváří i sebe samu*.

Marx, Engels i Lenin při konstituování tří součástí marxismu i při jejich dalším propracovávání velmi důsledně využívali tyto *vzájemné vazby mezi dosahovanými teoretickými poznatky o zkoumaném předmětu a teoreticko-logickou metodou rozboru dalších faktů*. Zde tkví jeden z klíčových předpokladů výsledků jejich vědeckého díla, na něž navazujeme.

Zmíněné vzájemné vazby byly neoddělitelné i od konstituování *marxisticko-leninské filozofie*. To se týká například i vědeckého materialistického řešení základní otázky filozofie — této klíčové teoretické výpovědi o jejím předmětu, o materiální podstatě světa —, objektivního systému všech zákonů pohybu a vývoje přírody, společnosti i myšlení.

Jakmile totiž zakladatelé marxismu k tomuto řešení dospěli, okamžitě je aplikovali jako klíčový prvek vědecké materialistické teoreticko-logické systémové metody rozboru dalších faktů, zjišťování jejich místa v objektivním zákonitém dynamickém systému pohybu a vývoje materiálně jednotného světa. Tím se tento klíčový teoretický závěr stále bohatěji prověřoval a zároveň dále konkretizoval i rozvíjel, například také v oblasti materialistického pojetí společenského pohybu a vývoje.

Nezbytnost těsného sepětí obou těchto funkcí vědeckého materialistického řešení základní otázky filozofie dokazuje a dokumentuje B. Engels například v práci *Ludvík Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie* [Marx–Engels 21, 1957: 291–336], později obdobně V. I. Lenin například v *Materialismu a empiriokriticismu* [Lenin, 14, 1957: 9–378]. Totéž platí i o všech dalších teoretických závěrech marxisticko-leninské filozofie.

To, co platí o základní otázce filozofie, týká se i materialistické dialektiky. Vznikla a vyvíjí se jako teorie — jako pravdivý systémový odraz nejobecnějších zákonů pohybu a vývoje světa. Jen proto se stala nejobecnější teoreticko-logickou systémovou metodou všech věd.

Obdobně klíčový význam měla zmíněná vzájemná vazba i při konstituování politické ekonomie. To všestranně potvrzuje rovněž postup, který Marx uplatnil v *Kapitálu*.

Například kategorie hodnoty a zákon hodnoty jsou na začátku tohoto díla *předmětem* teoretické analýzy [Marx 1953: 51–164]. Jakmile je však Marx vymezil, transformoval prostřednictvím teorie tyto poznatky o předmětu v klíčové prvky teoreticko-logické systémové metody analýzy i výkladu navazujících otázek: kapitálu a nadhodnoty [Marx 1953: 165–563], mzdy [Marx 1953: 564–594], akumulace kapitálu [Marx 1953: 595–814], oběhu kapitálu

[Marx 1954: 33–545], přeměny nadhodnoty v zisk a dále v průměrný zisk, [Marx 1955: 35–226], zákona sestupné tendence míry zisku [Marx 1955: 227–284] atd. atd. Tím je takto neustále dále obohacoval a rozvíjel.

Analogicky postupoval rovněž Lenin v celém svém ekonomickém díle – v knize *Imperialismus jako nejvyšší stádium kapitalismu* [Lenin 22, 1957: 201–328] i v dalších pracích. Teoretické poznatky o předmětu politické ekonomie, sjednocené v teoretický systém a použité jako nejjednodušší prvky navazující specifické teoreticko-logické systémové metody dalšího zkoumání, se tak stále hlouběji prověřovaly, rozvíjely a doplňovaly novými.

Totéž platí i o třetí součásti marxisticko-leninské revoluční teorie, o *vědeckém komunismu*. Důkaz o tom možno podat i na vzniku a rozvoji základní teorie oboru, teorie historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy.

Prvním krokem k vymezení historického poslání dělnické třídy byl známý Marxův výrok v *Úvodu ke kritice Hegelovy filozofie práva*: „Jestliže proletariát žádá *negaci* soukromého vlastnictví, pak jen razí jako *princip společnosti* to, co společnost razila jako jeho princip, co bylo v něm bez jeho přičinění ztělesněno jako negativní rezultat společnosti“ [Marx–Engels 1, 1956: 414].

To byl první, zatím předběžný úsudek o ekonomické determinovanosti pohybu a vývoje proletariátu, dělnické třídy za kapitalismu – o této hybné síle jejího historického poslání. K podrobnějšímu rozboru bylo třeba teprve přistoupit. Základy strategie teoreticko-logické systémové metody tohoto dalšího rozboru, které Marx důledně uplatňoval a rozvíjel v celém svém díle, však byly jako v základní buňce objeveny již zde.

Tyto první postřehy o zkoumaném *předmětu* totiž kladly řadu velice podstatných dalších otázek. Ty se prostřednictvím vznikající teorie transformovaly v nejjednodušší prvky teoreticko-logické systémové *metody* analýzy dalších faktů, v základy logiky této analýzy. Tím se postupně dále prověřovaly i rozvíjely (TP ↔ T ↔ TM ↔ F').

Jedním z postupných kroků na této cestě byly i Marxovy *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844* [Marx 1961: 61–83]. Rodící se teoreticko-logická metoda vědeckého komunismu tak umožňovala zachycovat základní obrysy ekonomické determinovanosti pohybu a vývoje dělnické třídy stále hlouběji (Marx–Engels ve *Svaté rodině* [Marx–Engels 2, 1957: 50–51]).

Nyní Marx a Engels přistoupili k uplatnění již poznanych prvků této teoreticko-logické systémové metody *při rozboru* historického materiálu o zkoumané látce. Výsledkem byl nejprve stručný nástin hlavních etap dějinného formování proletariátu jako třídy, směřujícího k jejímu dozrání v hegmona socialistické revoluce (Marx–Engels v 1. kapitole *Německé ideologie* [Marx–Engels 3, 1958: 74]).

Tyto základy teoretické zkratky historie realizace ekonomické determinovanosti pohybu a vývoje dělnické třídy se pak obdobnou cestou dále rozvíjely (K. Marx v *Bídě filozofie* [Marx–Engels 4, 1958: 191–196]). Použití rodící se teoreticko-logické systémové metody oboru k utřídění a rozboru faktů odrážejících historickou periodizaci formování dělnické třídy tak vedlo k *dalším teoretickým poznatkům*. Ty se organicky spojovaly v základy teoretického systému a touto cestou se opět transformovaly v prohlubující se teoreticko-logické systémové metodě oboru, sloužící k analýze dalších a nových faktů.

Cyklus $TP \leftrightarrow T \leftrightarrow TM \leftrightarrow F'$ tak postupně procházel mnoha na sebe navazujícími koloběhy. Jedním ze zvlášť významných postupných výsledků na této cestě byl vznik vědecké hypotézy o historickém poslání dělnické třídy, shrnující v sobě již celý systém komplexu dosažených závěrů (Marx–Engels v 1. kapitole *Manifestu komunistické strany* [Marx–Engels 4, 1958: 434–439]). V následujících pracích se hypotéza toutéž cestou dále prohlubovala. V Marxově *Kapitálu* pak přerostla ve vědeckou teorii.

Obdobné dynamické vztahy, vyplývající ze vzájemných vazeb mezi teoretickými poznatky o zkoumaném předmětu, z jejich shrnování v teoretický systém a z jejich transformace v teoreticko-logickou systémovou metodu analýzy dalších i nových faktů se v díle klasiků prosazovaly i při formování vědeckých závěrů o zákonité nevyhnutelnosti vedoucí úlohy dělnické třídy s revoluční marxisticko-leninskou stranou v čele. Stejně tomu bylo i u další látky oboru vědecký komunismus, která na teorii historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy navazuje.

Tak se formoval pojmový a kategoriální aparát vědeckého komunismu i jeho jednotlivé vědecké zákony. Konstituovala se jedna ze tří součástí marxisticko-leninské teorie. Její rozvinutí pro současnou vývojovou epochu světa je dílem V. I. Lenina.

Leninův postup dále ukazuje cestu i pro současný další rozvoj oboru. Zvlášť bohatý a velice názorný materiál o tomto leninském postupu podává kniha *Stát a revoluce*. Možno odtud odvodit několik základních závěrů o tom, jak využívat teoreticko-metodologického přínosu klasiků i dnes:

1. Podnětem k napsání *Státu a revoluce* byly aktuální potřeby politické praxe revolučního komunistického dělnického hnutí. Autora motivovaly k napsání knihy s touto praxí související fakty, které nasvědčovaly tomu, že v Rusku nastal předvečer první vítězné socialistické revoluce.

Ve zmíněné práci Lenin vytvořil předpoklady pro konkrétní vědeckokomunistickou systémovou analýzu těchto specifických faktů, umožňující odvodit z nich závěry pro praxi strany.

To vyžadovalo

a) vrátit se speciálně k těm Marxovým a Engelsovým závěrům, které se týkaly konkrétně předmětu této analýzy;

b) při jejich výběru dodržet především vnitřní, tj. pojmovou souvislost s předmětem analýzy – a to i nezávisle na termínech, které Marx a Engels použili;

c) ujasnit tak základní prvky zákonitého pohybu a vývoje státu a revoluce (tj. kategorie, které je odrážejí);

d) rekonstruovat konkrétní teoretický systém, jehož dílčími momenty tyto základní prvky jsou.

Napsání *Státu a revoluce* tedy Leninovi umožnilo transformovat tento systém v konkrétní teoreticko-logickou metodu systémové analýzy faktů z tehdejšího Ruska – v tuto specifickou logiku jejich poznání. Svědectví o tom podávají všechny jeho pozdější stati, v nichž na toto dílo navázal. V mnoha z nich se na ně proto odvolává dokonce výslovně (2).

(2) Jsou to: Lenin, V. I.: *Udrží bolševici státní moc?* [26, 1956: 90]; *Referát o revizi programu a o změně názvu strany*, přednesený na VII. sjezdu KSR(b) v březnu 1918 [27, 1955: 126–127]; *Referát o nejbližších úkolech sovětské moci*, přednesený na 4. zasedání ÚVVV v dubnu 1918 [tamtéž 296–299]; *O „levém“ dětinství a maloměstství* [tamtéž 348–350]; *Dopis V. V. Vorovskému*, roku 1918 [35, 1957: 232]; *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*, kratší stať z roku 1918 [28, 1955: 101–103]; *O úko-*

Stejně názorným svědectvím byla i celá tehdejší Leninova politická praxe. To vše mu umožňovalo, aby rekonstruovaný Marxův a Engelsův konkrétní teoretický systém státu a revoluce v celé této široké souvislosti na podkladě aktuálních faktů znovu prověřoval a dále rozvíjel.

2. Rekonstrukce Marxova a Engelsova konkrétního teoretického systému státu a revoluce vyžadovala, aby se Lenin opřel o *poměrně značný počet odkazů* na jejich dílo a aby zároveň použil *dosti rozsáhlých citací*. Jeho poznámka hned na začátku I. kapitoly potvrzuje, že tento postup byl cílevědomý.

Píše: „... v době, kdy jsou neslýchaně rozšířeny zkomoleniny marxismu, je naším nejprřednějším úkolem *obnovit pravé Marxovo učení o státu* (podtrženo I. H.). K tomu je zapotřebí *uvést celou řadu dlouhých citátů z vlastních Marxových a Engelsových spisů* (podtrženo I. H.). Dlouhé citáty učiní ovšem výklad těžkopádným a nijak nepřispějí k jeho popularnosti. Ale obejít se bez nich naprosto nelze. Všechna, nebo aspoň rozhodující místa musí být uvedena v co nejúplnějším znění, aby si čtenář mohl utvořit samostatnou představu o *souhrnu názorů vědeckého socialismu* (3) a o *vývoji těchto názorů, jakož i proto, aby bylo dokumentárně dokázáno a názorně ukázáno, jak jsou tyto názory komoleny panujícím „kautskyánstvím“* (zdůrazněno I. H.).“ [Lenin 25, 1956: 395–396]

Počet zařazených odkazů a délka citací tedy přímo vyplynuly z Leninova záměru zachytit „souhrn názorů vědeckého socialismu“ o státu a revoluci (zvláště o socialistické revoluci). Hlavní příčinou záměru byla potřeba pozitivně se opřít o Marxovo a Engelsovo dílo při řešení aktuálních úkolů tehdejší politické praxe. Nutnost odrazit nápor revizionismu (kautskyánství) tuto potřebu dále násobila. Nebylo tedy možno postupovat jinak.

3. Rekonstrukce zároveň předpokládala *velice konkrétní práci s použitými odkazy*. Proto Lenin vždy podává *jednoznačnou dokumentaci* každého z nich — příslušnou citaci z Marxova a Engelsova díla, *dostatečně širokou*, aby byl smysl odkazu nesporný. Kde je třeba, stručně informuje i o jejím kontextu.

Zároveň ihned po citaci vždy zařazuje *vlastní shrnující velmi přesnou interpretaci* citovaného textu. Ve zkratce tlumočí jádro jejího obsahu, které ji vnitřně spojuje s dalšími uvedenými odkazy, aby pak s tímto jádrem dále pracoval. Tak zachycuje *jednotlivé základní prvky* Marxova a Engelsova konkrétního teoretického systému státu a revoluce. Naprosto se však neomezuje jen na jejich popisný výčet.

4. Rekonstrukce vyžadovala, aby byly stejně konkrétně zkoumány také *systémové vztahy mezi jednotlivými základními prvky* zachycenými v citovaných závěrech. Přitom Lenin ve II., III. a IV. kapitole *Státu a revoluce*, kam zařadil největší okruh odkazů na Marxovo a Engelsovo dílo, postupuje takto:

lech III. internacionály, rok 1919 [29, 1955: 507]; *Dopis Sylvii Pankhurstové* z roku 1919 [tamtéž 557]; *Teze o diktatuře proletariátu*, rok 1919 [30, 1955: 90]; *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu*, rok 1920 [31, 1955: 28–29]; *Plán brožury o naturální dani*, rok 1921 [32, 1955: 338].

(3) Když Sovětský svaz zahájil výstavbu komunismu, přestali jsme tento obor označovat jako vědecký socialismus a nazýváme jej nyní vědecký komunismus.

a) Vychází z *historické struktury* sledovaného materiálu. To znamená, že při členění zmíněných kapitol důsledně respektuje *objektivní historii faktů* rozvoje revolučního dělnického hnutí, která soustřeďovala Marxovu a Engelsovu pozornost na otázky státu a revoluce (4). Když transformuje systém teoretických poznatků prostřednictvím teorie v prvky teoreticko-logické systémové metody analýzy dalšího materiálu, je tato stránka postupu mimořádně důležitá. Vždyť poznání, z *jakých dřívějších* faktů určitý teoretický závěr vychází, je předpokladem pro to, abychom mohli odpovědně posoudit, při analýze *kterých současných* faktů se o něj nutno opírat a jak.

V těchto širších historických souvislostech potom Lenin při rozboru Marxových a Engelsových závěrů o státu a revoluci zároveň důsledně respektuje *genezi jejich vlastního poznání*. Řadí odkazy na jejich dílo výlučně v tom sledu, jak postupně své závěry formulovali (5). I to je nezbytná podmínka transformace teoretických poznatků prostřednictvím teorie v prvky teoreticko-logické metody. Umožňuje zabránit absolutizaci dílčích úsudků na úkor celého teoretického systému. Je předpokladem pro to, abychom je pojali právě *jen jako jednotlivé prvky celého sledovaného teoretického systému*, jimiž jsou.

b) Zjištění obou zmíněných stránek historické struktury Marxových a Engelsových závěrů není Leninovi cílem, nýbrž prostředkem *k odhalení jejich skrytých teoreticko-logických vazeb*. Proto obrací jejich historickou souvislost v jistém smyslu „*naruby*“. Vždyť čím zralejší určitý závěr je, tím hlouběji k podstatě zkoumané látky proniká.

Vychází tedy ze závěru odrážejícího *nejvyzrálejší vývojový stupeň* Marxova a Engelsova poznání sledované látky. Za jeho pomoci pak podrobuje rozboru skryté teoreticko-logické vazby mezi jejich závěry dřívějšími. Potud je Leninův postup odhalování těchto vazeb naopak do určité míry *protichůdný* časovému pořadí vzniku jednotlivých Marxových a Engelsových závěrů o sledované látce v historické genezi jejich poznání.

Lenin totiž používá jako *východiska* k rozboru starších Marxových a Engelsových závěrů o státu a revoluci Engelsovu poznámku v *Anti-Dühringu*, tj. v práci, která patří do *nejvyzrálejšího* období. Zařazuje ji již do závěrečné části I. kapitoly *Státu a revoluce* — tedy před rozbor *těch Marxových a Engelsových závěrů, které ji časově předcházely* [Lenin 25, 1956: 405—406]. Ty pak sleduje v jejich chronologickém pořadí.

Činí tak proto, že tato poznámka v sobě svým způsobem *akumuluje jejich podstatné prvky* a usnadňuje orientaci v nich. Přesto Lenin nepovažuje za možné omezit pozornost jen na ni.

(4) Podkladem Marxových a Engelsových závěrů, které Lenin sleduje ve II. kapitole, byly fakty o předvečeru revoluce v letech 1848—1858 a o jejich výsledcích. Ve III. kapitole to byly fakty o Pařížské komuně, rok 1871. Ve IV. kapitole to pak byly fakty od období po porážce Komuny až k období po vzniku II. internacionály, rok 1889.

(5) Marx, K.: *Bída filozofie* (1847); Marx, K. — Engels, B.: *Manifest komunistické strany* (1847); Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* (1852); *Marxův dopis Weydemeierovi* (1852); *Marxův dopis Kugelmanovi* (1871); Marx, K.: *Občanská válka ve Francii* (1871); Engels, B.: *K bytové otázce* (1873); *drobnější Marxovy a Engelsovy stati z roku 1873*; *Engelsův dopis Bebelovi* (1875); Engels, B.: *Kritika návrhu Erfurtského programu* (1891); Engelsova předmluva ke 3. vydání *Občanské války ve Francii* (1891) a Engelsova stať z roku 1894.

Vychází zřejmě z toho, že ani tuto poznámku — vzdor její souhrnnější povaze — nelze pojímat jako nějakou „vyčerpávající definici“ vztahů státu a revoluce, neboť takové vyčerpávající definice nejsou vůbec možné. Takový úsudek vyjadřuje krátce před napsáním *Státu a revoluce* v knize *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*. Píše, že žádné definice „nikdy nemohou obsáhnout všestrannou souvislost jevu v jeho plném vývoji“ [Lenin 22, 1957: 287] — tedy zachytit celý zákonitý systém jeho pohybu a vývoje. Toto pojetí bylo v plné shodě s obdobným závěrem, který vyjádřil již dříve Engels a podrobně jej zdůvodnil Marxovým postupem v *Kapitálu*. [Marx 1955: 22].

Pokud tedy chceme, aby se naše poznání co možno nejvíce přiblížilo k objektivnímu zákonitému systému pohybu a vývoje určité oblasti světa, nikdy nevystačíme s jedinou definicí. Nezbyvá než *opřít se o řetěz na sebe systémově navazujících definic*. Proto ani při studiu díla klasiků nejde vědeckému komunismu o hledání jednoho vyčerpávajícího závěru o určitém problému. Jde vždy o zjištění *řady navzájem systémově zřetězených závěrů*, které k tomuto problému podali.

Nejvyzrálejší závěr (definice) nikdy nemůže nahradit celou tuto řadu. I když v sobě akumuluje podstatné prvky všech předchozích, může je shrnout pouze ve zkratce *pomocí racionální abstrakce*. Tak se stává svého druhu *klíčem* k odhalení bohatství teoreticko-logických vazeb *konkrétnější látky*, zachycené v *dřívějších* závěrech, na něž navázal. Zhodnocuje se však teprve, když jej jako takového klíče skutečně použijeme.

Na tom Lenin založil svůj rozbor ve *Státu a revoluci*. Tím že konfrontoval Engelsovu poznámku v *Anti-Dühringu* se staršími Marxovými a Engelsovy závěry, dosáhl *dvojího* výsledku.

Na *jedné straně* prověřil a *konkretizoval* obsah této poznámky. Dokázal, že obsahuje závěr o zásadním rozdílu mezi likvidací klasického (buržoazního) státu, která je výsledkem vítězné socialistické revoluce, a mezi *následujícím procesem* postupného odumírání socialistického státu. Tento závěr že v sobě *nepřímo* obsahuje všechny předchozí Marxovy a Engelsovy úsudky o této látce, protože z nich *vyplyvá*.

Postup výkladu si vynutil, aby shrnutí této konkretizace zařadil hned do závěru I. kapitoly [Lenin 25, 1956: 406—411]. Podrobnější konfrontací, z níž k tomuto shrnutí při badatelské práci došel, je ovšem až obsah II., III. a IV. kapitoly.

Na *druhé straně* touto konfrontací ujasnil vnitřní teoreticko-logické vazby mezi staršími Marxovými a Engelsovy závěry, zařazenými do těchto tří kapitol. Odhalil jejich skryté *systémové spojení*.

Dokázal, že převážná část těchto závěrů se vzhledem k tehdy nejaktuálnějším úkolům revolučního boje dělnické třídy týkala *likvidace klasického (buržoazního) státu socialistickou revolucí*. Sem patří například citované závěry z *Manifestu* (charakteristika státu rodícího se v socialistické revoluci jako „proletariátu zorganizovaného v panující třídu“ [Lenin 25, 1956: 412], z *Osmnáctého brumairu Ludvíka Bonaparta* (rozdíl mezi vlivem buržoazní a socialistické revoluce na vývoj státu) [Lenin 25, 1956: 415—416], z *dopisu Kugelmannovi* (prognóza přístupu všech socialistických revolucí ke klasickému, tj. buržoaznímu státu) [Lenin 25, 1956: 425], z *Občanské války ve Francii* (analýza přístupu Pařížské komuny k řešení vztahu mezi státem a revolucí) [Lenin 25, 1956: 428—443], z knihy *K bytové otázce* (k významu dobytí politické moci dělnickou třídou pro řešení dalších úkolů revoluce) [Lenin 25, 1956: 412] atd.

Další část závěrů vypovídá o *perspektivě dlouhodobého procesu postupného odumírání socialistického státu, nastoleného vítěznou socialistickou revolucí*. Sem patří odkazy na *Bídu filozofie* (cílem dosáhnout úplného zániku státu je neoddělitelnou součástí konečného programu hnutí) [Lenin 25, 1956: 449], na článek *O autoritě* (kritika iluzorní přeměny tohoto dlouhodobého cíle v bezprostřední cíl hned na samém počátku revoluce) [Lenin 25, 1956: 451—452], na *dopis Bebelovi* [Lenin 25, 1956: 477—488] atd.

Na druhou část potom bezprostředně navazuje také celá následující V. kapitola *Státu a revoluce*, věnovaná odlišnosti dvou vývojových fází komunistické sociálně ekonomické formace. První fáze ještě nutně vyžaduje socialistický stát. Ve druhé fázi již nebude státu; nahradí jej všelidová komunistická samospráva. Lenin uvádí k tomuto dělení dvou fází komunistické formace odkazy na Marxovu *Kritiku Gethajského programu* [Lenin 25, 1956: 449], které organicky souvisejí s veškerým předchozím odkazovým aparátem.

Rozborem teoreticko-logických systémových vazeb mezi všemi zachycenými Marxovými a Engelsovými závěry Lenin dovršil *rekonstrukci jejich konkrétního teoretického systému zákonů pohybu a vývoje státu a revoluce*. Tento výsledek byl ovšem podmíněn i respektováním některých dalších souvislostí.

Lenin k němu dospěl jen proto, že při celé této rekonstrukci bral důsledně v úvahu také všechny ostatní obsahové oblasti vědeckého komunismu, především jeho základní teorii — teorii historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy. Dále pak proto, že přistupoval k vědeckému komunismu v jeho organickém spojení s oběma ostatními součástmi marxismu.

Rekonstruovaný Marxův a Engelsův konkrétní teoretický systém zákonů pohybu a vývoje státu a revoluce transformoval v odpovídající *konkrétní teoreticko-logickou metodu systémové analýzy* příslušných aktuálních faktů. Vycházel z něj totiž při postupu kladení otázek, když tyto fakty analyzoval a také když shrnoval takto dosažené poznatky v syntézu, v závěry. Tím tento konkrétní teoretický systém zároveň dále prověřoval.

Postup navazování na Marxovo a Engelsovo dílo, který Lenin tak názorně uplatnil ve *Státu a revoluci*, je pro nás i dnes obecným návodem, jak se opírat o *hluboké konkrétní studium Marxova, Engelsova a Leninova díla při vědecko-komunistické systémové analýze současných faktů v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*. Je to svého druhu *anatomie* základních obrysů postupu, který přitom nutno dodržet, ať již se zabýváme fakty souvisejícími s prohlubováním vedoucí úlohy dělnické třídy či se spojováním předností socialismu s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce, popřípadě s jinými pro nás aktuálními otázkami.

Je nutné se učit tomuto leninskému postupu a důsledně jej využívat. Je to jeden z klíčových předpokladů dalšího rozvoje vědeckého komunismu i seznamování se s ním a jeho využívání v naší praxi.

S tímto leninským postupem se rozchází *živelné popisné empirické navazování na dílo klasiků*. Jeho nejcharakterističtější rysy jsou tyto:

1. Iluze, jako by teorie vědeckého komunismu obsažená v díle klasiků byla pouze jakýmsi *mechanickým konglomerátem* určité sumy jejich pouček. Odtud pak vyplývá i klamná představa, že je možné si tyto poučky osvojit jednou pro vždy a že tedy není nutné se k dílu klasiků neustále vracet.

Tyto popisné empirické přístupy odtrhují jednotlivé poznatky klasiků od jejich teoretického systému vědeckého komunismu a od jeho jednotlivých kon-

krétních rovin. Zároveň tento obor izolují od obou ostatních součástí marxismu i od ostatních věd a právě tak i od analýzy nových a dalších faktů.

2. Charakteristickým příznakem vědecké chudokrevnosti popisně empirického „navazování“ na dílo klasiků je *citátománie*. Její podstatou není kvantita použitých citací, jak se to někdy na první pohled zdá.

Podstatou citátomanie je *vnějškově popisný* způsob práce s odkazy. Tato podstata ovšem nejvíce bije do očí tam, kde je zařazeno citací více. Tak vzniká optický klam, jako by citátománie přímo vyplývala z „nadměrného“ počtu citací.

Ve skutečnosti *nejde* o citátománii, jestliže je v publikaci sice *značný počet* odkazů, ale ty zde slouží k rekonstrukci určitého konkrétního teoretického systému klasiků. Takový postup je nutný a plodný, jak to potvrzuje celé Leninovo dílo. Vždyť jen tento konkrétní teoretický systém možno transformovat v odpovídající teoreticko-logickou metodu vědeckého komunismu, umožňující systémovou analýzu určitého okruhu současných faktů.

Naproti tomu *jde* o citátománii dokonce i tehdy, jestliže je v publikaci *velice málo* citací z díla klasiků, ale ty zde jsou jen jakýmsi vnějškovými „transparenty“, sloužícími k ozdobnému „kolorování“ současného textu. Takový postup je zbytečný a zcela neplodný. Nedává skutečnou možnost opírat se o dílo klasiků a vycházet z něj při systémové analýze současných faktů.

3. Popisně empirická citátománie negativně ovlivňuje přístup *k jednotlivým odkazům* na dílo klasiků. Nevyvozuje totiž a nedokazuje obsah citovaných závěrů z jejich rozboru. Místo toho jim určitý obsah pouze přisuzuje, a to zpravidla nepřimo — kontextem, do něhož jsou zařazeny.

Jejich takto volně interpretovaný obsah se pak proto často hrubě rozchází s jejich skutečným obsahem. Tato *subjektivistická manipulace* je tím nebezpečnější, že se zdánlivě opírá právě o ty závěry klasiků, které ve skutečnosti zkresluje.

4. Popisně empirická citátománie má ještě negativnější dopad na *vzájemné vztahy mezi jednotlivými závěry klasiků a celým teoretickým systémem*. Buď jsou tyto širší souvislosti vůbec ztráceny ze zřetele, nebo jsou objasňovány zcela libovolně.

a) Je-li ve stati uváděno k jednomu problému více odkazů na dílo klasiků, nabývá jejich řazení podoby *historického eklekticismu*. Nebere se při něm ohled ani na časovou následnost faktů, které jsou v jednotlivých citovaných závěrech zobecněny, ani na genezi poznání klasiků. Tak se vytváří jakási „koláž“, která naprosto znemožňuje rekonstruovat příslušný teoretický systém.

b) Ze zmíněného historického eklekticismu organicky vyrůstá *eklektická vulgarizace logiky teoretického systému klasiků*. Někdy se místo tohoto systému podsouvá pouhý *mechanický součet* jeho prvků, jindy naproti tomu se sice naznačuje jejich systémová hierarchie, ale *zkresleně — uměle se konstruuje* nezávisle na skutečných vztazích.

Jindy vede popisný empirismus k pokusům nahradit teoretický systém *je-diným* závěrem klasiků — nezávisle na jejich starších závěrech, které jsou v něm shrnuty. Tak se ztrácí ze zřetele konkrétní podoba tohoto systému. Zbývá jen její zkratka pomocí abstrakce. Na takto zjednodušeném základě pak možno nad současnými konkrétními fakty pouze *planě spekulovat*. Nelze je však vědeckokomunisticky systémově analyzovat.

Nahodilému vzniku popisně empirického přístupu při navazování na dílo klasiků nelze nikdy plně a s konečnou platností zabránit. Podněty k němu poskytují samy zkoumané současné fakty, pro jejichž analýzu hledáme v díle klasiků východiska.

Dokud jsme nepronikli pod jejich vnějšíkový empirický povrch, dotud náš výklad těchto faktů zpravidla v té či oné míře reprodukuje alespoň některé prvky popisně empirického přístupu i k dílu klasiků. Není tedy divu, že na začátku každého vědeckokomunistického poznání je zmíněná tendence zcela přirozená.

Jsou jí vystaveni všichni, kdo začínají v oblasti teoreticko-badatelské práce se zkoumáním nového, dosud málo analyzovaného okruhu faktů. Může se to týkat i těch, jejichž poznatky jsou v dané etapě přínosem.

Tak je tomu ovšem jenom tehdy, nepřekračuje-li podléhání popisnému empirismu únosnou míru.

Zvláště jsou vlivu popisného empirismu vystaveni ti, kdo začínají vědecký komunismus teprve studovat. Když však známe a cílevědomě uplatňujeme leninský postup navazování na dílo klasiků, krok za krokem se s těmito mateřskými znaménky začínajícího poznání vyrovnáváme.

Něco zcela jiného je, když se popisně empirický způsob „navazování“ na dílo klasiků změní v *ustálenou techniku*. Může k tomu dojít z různých důvodů. Příčina může být v osobní pohodlnosti, popřípadě v návyku, nebo ve snaze najít za každou cenu „zdůvodnění“ určitého stanoviska apod.

Tak se popisný empirismus nakonec stává základem, na němž se konstruuje — jen údajně ze závěru klasiků, jim ve skutečnosti však zcela cizí — *vulgarizovaný systém*. Lze odtud dokonce konstruovat větší počet různých takto vulgarizovaných systémů — popřípadě i navzájem protichůdných.

Touto cestou se zrodil dogmatismus. Předkládá hlásaná dogmata k věření jako důslednou interpretaci závěrů klasiků. Ve skutečnosti jde však o popisně empirické vulgarizace těchto závěrů, citované velice povrchně.

Techniku dogmatismu přejímá také *revizionismus*, který jí využívá dokonce k záměrnému boji proti teorii vědeckého komunismu. Proto je tato technika zcela přijatelná i pro některé soudobé formy buržoazní ideologie a ideologie antikomunismu — zvláště pro tzv. *marxologii*, pro niž je velmi typická.

Důsledné uplatňování leninského vědeckokomunistického postupu navazování na dílo klasiků je proto prostředkem boje jak proti dogmatismu, tak proti revizionismu, právě tak jako proti všem formám soudobé buržoazní ideologie a antikomunismu. Především je ovšem *nástrojem vědeckokomunistické systematické analýzy současných faktů přispívajícím k pozitivnímu řešení současných úkolů světového komunistického revolučního dělnického hnutí, jejichž součástí jsou i úkoly budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*.

Literatura

- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14, Praha, SNPL 1957; sv. 22, Praha, SNPL 1957; sv. 25, Praha, SNPL 1956; sv. 26, Praha, Svoboda 1956; sv. 27, Praha, SNPL 1955; sv. 28, Praha, SNPL 1955; sv. 29, Praha, SNPL 1955; sv. 30, Praha, SNPL 1955; sv. 31, Praha, SNPL 1955; sv. 32, Praha, SNPL 1955; sv. 35, Praha, SNPL 1957.
Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953; *Kapitál II*. Praha, SNPL 1954; *Kapitál III*. Praha, SNPL 1955.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859)*. Praha, Svoboda 1971.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 1*, Praha, SNPL 1956; *sv. 2*, Praha, SNPL 1957; *sv. 3*, Praha, SNPL 1958; *sv. 4*, Praha, SNPL 1958; *sv. 21*, Praha, SNPL 1957.

Резюме

И. Груза: К проблематике дальнейшего развития теории научного коммунизма

Статья посвящена определению предмета и метода научного коммунизма. Автор исходит из того, что изучение обоих этих вопросов предполагает извлечение выводов из анализа специальных монографий данной отрасли — прежде всего работ Маркса, Энгельса и Ленина. Представленные выводы коротко обобщают достижения данной отрасли.

Объектом изучения научного коммунизма является постепенный переход всего человечества от капитализма к социализму и коммунизму. Это однако не означает, что все существенные стороны этого перехода и все его объективные законы входят исключительно в предмет научного коммунизма.

Наиболее общие из них являются составной частью предмета марксистско-ленинской философии, особенно исторического материализма. Предмет научного коммунизма более специфичен, так же, как и предмет марксистско-ленинской политической экономии.

Аналогично, постепенный переход от капитализма к социализму и коммунизму нельзя исключать из предмета марксистско-ленинской политической экономии. Ведь именно социально-экономическое движение и развитие капиталистического способа производства, т. е. данный предмет политической экономии капитализма, в последней инстанции требует замены капитализма социализмом. Аналогично, именно социально-экономическое движение и развитие социалистического способа производства, т. е. данный предмет политической экономии социализма, образует в конечном счете решающую основу всех общественных преобразований, происходящих в развитии социализма по направлению к высшей фазе, к коммунизму.

Предметом научного коммунизма является объективная система существенных сторон и законов интегрирующего влияния политики движения рабочего класса, руководимого партиями ленинского типа, коммунистическими партиями, при многосторонних общественных преобразованиях на пути постепенного перехода всего человечества от капитализма к социализму и коммунизму.

Метод науки, это способ применения и дальнейшего развития ее предмета. В виду того, что научный коммунизм — это теоретическая отрасль, ему свойственен теоретическо-логический метод, который необходимо отличать от специальных исследовательских методик и приемов, в которых он получает отражение.

Наиболее общим теоретическо-логическим методом всех наук является материалистическая диалектика, диалектическая логика. Ее ядром является самая общая объективная логика движения и развития природы и общества, отражающаяся в логике мышления.

Маркс особенно подробно анализировал специфическую объективную логику социально-экономических процессов, получающую отражение в специфическом теоретическо-логическом методе марксистско-ленинской политической экономии. Подробно он определил ее во введении к рукописи «Грундриссе» (в разделе Метод политической экономии), а подтвердил и проверил в «Капитале».

Труды классиков доказывают, что и предмет теории научного коммунизма имеет свою специфическую объективную логику, отдельные элементы которой выступают как категории и законы этой отрасли науки. Эта специфическая логика опять-таки образует основу ее специфического теоретическо-логического метода.

В ходе исследовательской работы в каждой отрасли науки всегда происходит многостороннее взаимодействие между ее предметом и методом. Автор прослеживает этот процесс в генезисе работ Маркса, посвященных определению и анализу основной теории научного коммунизма, теории исторической миссии и руководящей роли рабочего класса.

Используя теоретическо-логический метод научного коммунизма в научно-исследовательской работе служащей его дальнейшему развитию, необходимо опираться на результаты научных монографий, особенно на выводы работ классиков. В заключительной части статьи дается поэтому детальный анализ ленинского метода работы и его ссылок на труды Маркса и Энгельса в одном из главных ленинских произведений, в «Государстве и революции». Этот метод можно считать своего рода руководством по использованию теоретическо-методологического наследия классиков в современном исследовании в области научного коммунизма.

Summary

Hrůza I.: On Problems Connected with the Further Development of the Theory of Scientific Communism

The aim of the present paper is to define the subject and the methods of scientific communism. According to its underlying assumption, the investigation of both these issues requires conclusions to be drawn from the analysis of special monographs concerning the given branch of knowledge — especially of the works by Marx, Engels and Lenin. The conclusions presented herein briefly summarize the findings gained in this area.

The research subject of scientific communism is the gradual transition of all mankind from capitalism to socialism and communism. This of course does not imply that all the substantial aspects of this transition, and all its objective laws, are necessarily included in the subject of scientific communism.

The most general of them form a part of the subject of Marxist-Leninist philosophy, in particular of historical materialism. The subject of scientific communism is more specific. The same applies to the subject of Marxist-Leninist political economy.

Analogically, the gradual transition from capitalism to socialism and communism cannot be excluded from the subject of Marxist-Leninist political economy either. In fact it is just the socio-economic motion and the development of the capitalist mode of production — i. e. the subject of capitalist political economy — that ultimately enforces the replacement of capitalism by socialism. Similarly, it is just the socio-economic motion and the development of the socialist mode of production — i. e. the subject of political economy under socialism — that ultimately represents the principal basis of all social change taking place throughout the course of the development of socialism towards its higher phase, communism.

The subject of scientific communism is the objective system of essential aspects and laws of the integrating impact of the policy of the working-class movement headed by parties of the Leninist type, communist parties, in the manysided social transformations taking place on the way of a gradual transition of all mankind from capitalism to socialism and communism.

The method of a science is a mode of asserting and further developing its subject. Scientific communism, being a theoretical doctrine, disposes of an inherent theoretico-logical method which it is necessary to distinguish from special research methods and techniques wherein it is projected.

The most general theoretico-logical method of all sciences is materialistic dialectic, dialectical logic. Its core is the most general objective logic of the motion and evolution of both nature and society, reflected in the logic of reasoning.

Marx devoted particular attention to a detailed analysis of the specific objective logic of socio-economic processes, projected in the specific theoretico-logical method of Marxist-Leninist political economy. Its more detailed definition appeared in his introduction to the manuscript of "Grundrisse" (in the section Method of Political Economy), while its confirmation and verification were given forth in the Capital.

The classics' works supply the necessary evidence to support the fact that also the subject of the theory of scientific communism possesses its own specific objective logic whose single elements are projected as categories and laws of this branch of knowledge. This specific logic in turn forms basis underlying its specific theoretico-logical methods.

All research work in any branch of science necessarily involves a manysided interaction between its subject and its method. The present paper follows this process in its genesis in Marx's works concerned with defining and analyzing the basic theories of scientific communism, the theories of the working class' historical mission and leading role.

In applying the theoretico-logical method of scientific communism in all research work promoting its further development it is necessary to proceed from the issues of scientific monographs — particularly from conclusions arrived at by the classics. Hence the closing part of the paper brings a detailed analysis of Lenin's working procedure involving references to Marx's and Engels's work, as it was applied in one of his key works — State and Revolution. His method may be considered as a kind of instruction as to the possibility of proceeding from the theoretico-methodological heritage of the classics even while contemporary scientific-communism research is under way.

K teorii pracovního kolektivu

JAROSLAV KOHOUT

Vysoká škola ekonomická, Praha

V Sovětském svazu byla vydána v roce 1979 závažná vědecká práce, věnovaná teorii kolektivu. V závěru tohoto díla významný sovětský pedagog, akademik A. V. Petrovskij, napsal: „Je zřejmé, že vytvoření marxistické teorie kolektivu je novým úkolem marxistické společenskovědní fronty... Zájem o kolektiv projevuje celý komplex společenských věd: filozofie, sociologie, pedagogika atd.“ [Psychologičeskaja 1979].

Z hlediska běžné praxe se může zdát orientace teorie na kolektiv poněkud přehnaná, protože na prvý pohled se zdá, že tato realita je vlastně vyřešena životem samým. Při vysoké zaměstnanosti v socialistických zemích je naprostá většina lidí v naší společnosti členy některého z pracovních kolektivů, má tedy vlastní zkušenosti s jeho prací, organizováním, každodenním soužitím, zná jeho problémy i výsledky v pracovní i mimopracovní sféře. V současné době je v ČSSR téměř 2,5 miliónu lidí členy dokonce nejrozvinutějších pracovních kolektivů, brigád socialistické práce.

Při hlubším promyšlení se ovšem objeví řada nevyřešených otázek, jejichž teoretické zpracování zdaleka není jen v zájmu vědy, nýbrž i praxe samé. Uvedme příklad: V práci pedagožky L. I. Novikové *Metodologické problémy formování kolektivu* z roku 1972 autorka argumentuje, že celá socialistická společnost se může považovat za kolektiv svého druhu, neboť realizuje společné cíle, její členové se řídí společnými etickými normami atd. S tím souvisí i takové rozšiřování tohoto pojmu, kdy se vlastně stává synonymem pojmů „lidové masy“, „pracující lid“, „třída dělníků“, „třída družstevních rolníků“ apod.

V novinářských článcích lze běžně číst formulace, že kolektiv horníků v určité zemi splnil plán, kolektiv družstevníků ukončil žně apod. Při výzkumech veřejného mínění odpovídají naopak respondenti na otázky o kolektivu obvykle tak, že je zřejmé, že je pro ně kolektivem jen nejužší chápaná skupina spolupracovníků, například jen spolupracovníci v dílně, v kanceláři, v razičské partě, ve školní třídě apod. Naproti tomu sovětské metodiky sociálního plánování jsou orientovány na podnikový kolektiv (plán sociálního rozvoje kolektivu pracujících podniku XY).

Jak je zřejmé, pojem „kolektiv“ má velmi variabilní obsah a již proto je problémem nejen samoučelně teoretickým, nýbrž i velmi praktickým. Jestliže například bylo v ČSSR stanoveno zpracovat komplexní program péče o pracovníky v každé organizaci, ukázala se zároveň potřeba znát, koho do kolektivu pracovníků, jichž se bude program týkat, zahrnout.

Je nepochybné, že kolektivismus představuje jeden ze základních principů celé socialistické společnosti a projevuje se ve všech rovinách — od celospolečenské až do nejmenších pracovních kolektivů. Je charakterizován jako jednota, soudružská spolupráce, solidarita lidí, jejich oddanost společným zájmům, která je založena na uvědomělém podřízení osobních zájmů zájmům společným.

Nositel myšlenek a principů kolektivismu je v buržoazní společnosti proletariát. Vítězství socialismu znamená vítězství principu kolektivity ve všech sférách života společnosti. „Socialismus živý, tvůrčí je dílem samotných lidových mas“ (Lenin). Na rozdíl od předcházejících společností rozdělených na nemiřitelné nepřátelské třídy, socialismus představuje pravou lidskou společnost, založenou na odstranění vykořisťujících tříd, na vztazích soudružské spolupráce.

Z faktu, že princip kolektivismu je jedním ze základních principů socialistické společnosti, podle našeho názoru nelze vyvozovat závěr, že celý pojmový aparát, označující i v socialistické společnosti existující třídy, přestává vlastně platit. Metodologicky je naopak významné vidět vazby mezi kolektivem a třídami, neřešit rovinu mikroskupin bez vazeb na celou sociální strukturu socialistické společnosti. Abstrahovat například při studiu pracovního kolektivu dílny od skutečnosti, že jde o kolektiv příslušníků dělnické třídy socialistické společnosti, znamená abstrahovat od podstatných souvislostí v teorii a dospět k podstatným chybám v praxi.

Obraťme však nyní pozornost k pracovnímu kolektivu. Práce jako typicky lidská činnost představuje proces, bez něhož není lidská existence myslitelná. Marx charakterizoval práci jako „proces probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ [Marx 1954: 196].

Již lov donutil člověka zajišťovat tento proces skupinově. V dějinách se stále posiloval společenský charakter práce. Kapitalismus byl založen na vykořisťování práce stále více společenské. Marx pracovní proces podrobně zkoumal v *Kapitálu*. V kapitole XI., nazvané *Kooperace*, napsal: „... u většiny produktivních prací již sám společenský kontakt vyvolává soutěživost a zvláštní povzbuzení životní energie (animal spirits), jež zvyšují individuální výkonnost jednotlivců. Proto 12 osob vyrobí za jeden společný pracovní den o 144 hodinách mnohem více výrobků, než 12 izolovaných dělníků, z nichž každý pracuje 12 hodin, nebo než jeden dělník, který pracuje 12 dní po sobě. Příčinou toho je, že člověk je od přírody živočichem, ne-li politickým, jak se domníval Aristoteles, pak jistě společenským“ [Marx 1954: 352].

Rovněž B. Engels upozorňoval na tuto významnou sociabilní funkci práce, na skutečnost, že již sám pracovní proces kolektivizuje. Podle Engelse rozvoj pracovních činností „přispíval nutně k tomu, že sblížoval členy společnosti, poněvadž se stále častěji vyskytovaly případy vzájemné podpory, společné součinnosti a probouzelo se vědomí užitečnosti této součinnosti pro každého jednotlivce“ [Marx-Engels 20, 1966: 454].

Jak je tomu však s pracovními skupinami v třídních společnostech, zejména za kapitalismu?

Pracovní skupiny vytvářel kapitalista ve svých podnicích jednak proto, že si je vynucovala technologie, také však již s vědomím právě těchto dalších faktorů mimotechnických — tj. ekonomických, sociálních a psychologických, jejichž účinnost měřil výší svého zisku. Zde je rovněž vysvětlení podstaty zájmu kapitalisty a společenské vědy, zájmu o rozvoj metodologie zkoumání „společenskosti“ člověka — pracovníka v jeho podniku.

Socialistický podnik představuje kvalitativně jinou ekonomickou a sociální realitu než podnik kapitalistický. I zde ovšem pracují lidé skupinově, jak je dáno technologickým procesem, i zde se promýšlí racionální organizace práce a vědecké formy kooperace. Zásadní rozdíl je zřejmý z toho, že členové pra-

covních skupin jsou zároveň vlastníky výrobních prostředků, na nichž pracují, že jsou objekty, avšak i subjekty řízení, že se prakticky podílejí na řízení podniku, že jsou jim otevřeny všechny cesty ke kvalifikaci, k funkcím, že se nemusejí obávat ztráty zaměstnání, ztráty sociální jistoty, až podnik opustí ve stáří i nemoci atd.

Strukturu společenské práce za kapitalismu a za socialismu analyzuje J. J. Čangliová takto: „Vztah vykořisťování námezdní práce kapitálem podmiňuje protiklady ve způsobech organizace práce. Ve společnosti vládne živelná dělba práce a konkurence. Uvnitř podniku se rozvíjí plánovitá vědecká organizace práce. Sjednocení ke společné práci kapitálem chovají se pracující k pracovní kooperaci jako k jednotě vyplývající ze vztahů kapitalistického vykořisťování. Avšak v té míře, v jaké roste třídní uvědomění mezi lidmi, spojenými kapitálem ke společné práci, vzniká třídní solidarita — předzvěst vztahů soudružské spolupráce a vzájemné pomoci. V boji proti konkurenci si klesí cestu třídní solidarita.“ [Čangli 1973: 27]

Naproti tomu za socialismu, pokud jde o strukturu společenské práce, platí, že

1. věcná složka je stejná (technika, technologické postupy);
2. osobní elementy jsou ještě nestejnorodé, přece však již nejsou protikladné;
3. konečným cílem je zvyšování životní úrovně, nikoli soukromý zisk; práce tedy nezakládá odcizení;
4. výrobní vztahy jsou základem vztahů spolupráce a soudružské pomoci;
5. takové vztahy vyžadují plánovitou organizaci práce;
6. vztahy odměňování se za kapitalismu realizují přes živelnost trhu, za socialismu realizací zásady „každému podle zásluh“;
7. vztah k práci za socialismu je dán tím, že ji člověk nechápe jen jako prostředek obživy, ale i cti a důstojnosti.

Z obsáhlé analýzy práce, jak ji citujeme z díla J. J. Čangliové, si povšimneme v dalším rozboru zejména dvou tezí:

Za prvé je to konstatování, že předzvěst kolektivismu se vytváří v dělnické třídě již v kapitalistických podnicích v procesu třídního boje. Základem ovšem ještě není zespolečenštění výrobních prostředků, nýbrž společné postavení ve vykořisťovatelském systému, které proletáře vede k třídní solidaritě. Marx upozorňoval, že proletariát nemá v těchto podmínkách jiné zbraně, kromě jednoty. Buržoazie se snaží tuto jednotu rozkládat, kromě jiného i tříštěním proletariátu do úzkých soukromovlastnických (firemních) hranic („My, Fordovci!“). Jistě nikoli náhodou existuje v kapitalistických podnicích roztržštěnost dělníků až do několika desítek odborových organizací.

Druhou tezí, pro naše další úvahy významnou, je analýza změn ve struktuře společenské práce za socialismu, zejména pak body 4. a 5.: J. J. Čangliová ukazuje, že výrobní vztahy za socialismu jsou základem vztahů spolupráce a soudružské pomoci, tedy základem vytvoření kolektivů, a dále že takové vztahy vyžadují cílevědomé řízení.

V této souvislosti se v teorii kolektivu ve všech socialistických zemích řeší otázka, jak proces tvoření pracovních kolektivů probíhá, zda je samočinným odrazem zespolečenštění výrobních prostředků, či zda je nezbytné splnění dalších (a jakých) předpokladů, probíhají-li v pracovních kolektivech integrační procesy, či mohou-li (a z jakých příčin) i za socialistických výrobních vztahů probíhat také procesy dezintegrativní, co v těchto sociálních procesech vytváření, integrace a všestranného rozvoje pracovních kolektivů lze řídit a jakými

metodami apod. Přitom je pochopitelné, že vzhledem k novosti i složitosti problému je i pojmový aparát teprve ve výstavbě, jednoho pojmu používají autoři pro odlišný obsah. To je obvyklé v každé vědě, zvládá-li zcela nový terén. Řada autorů považuje každou skupinu pracovníků v socialistickém podniku za kolektiv, neboť vycházejí z výrobně vztahové determinace. Tak činí například V. G. Podmarkov [1976: 51].

Jiní používají pojmu kolektiv jako synonyma pojmu sociální skupina. Tak například V. G. Afanasjev [1976: 36] píše, že od počátku své existence museli lidé pracovat pospolitě, „spojovat se v kolektivy... Kolektivy jsou nutné v každé společnosti, ačkoli mají v různých historických podmínkách různý charakter“.

Podle našeho názoru není podstatný pojem (pracovní skupina, kolektiv), nýbrž obsah, který se pod tento pojem vkládá. Všimněme si nyní právě tohoto obsahu u různých autorů.

Autoři většinou popisují vytváření pracovního kolektivu jako proces, jehož výsledek je závislý na řadě faktorů v kolektivu samém (například styl práce vedoucího, vyspělost členů apod.), na vlivech přicházejících z podnikového okolí (vztah k jiným kolektivům, k vedení podniku apod.) a nepochybně i na vlivech celé sociální makrosféry (například pověst podniku ve městě, vliv mezinárodní situace apod.).

Tento proces vyjádřil například sovětský vědec prof. N. S. Mansurov takto: „Lidé mohou být pospolu, mohou dokonce pracovat dlouhou dobu pod jednou střechou, avšak přitom nevytvářejí vždy kolektiv. Kolektiv je organizované sdružení lidí, které vzniká za určitých podmínek. Blízkost lidí pod vlivem takových objektivních faktorů, jako je společenství místa (práce v tomtéž prostoru, neboli jak říkal K. Marx, „na společném poli práce“), více či méně dlouhá společná pracovní činnost a možnost kontaktů (na základě společného jazyka a společných zájmů), jsou jen předpoklady k vytvoření kolektivu.“ [Mansurov 1973: 633]

Pro pracovní skupiny byly v literatuře vždy specifikovány tyto znaky: *společný cíl; pevné interpersonální vztahy; odpovídající malý počet členů.*

N. S. Mansurov poukazuje na další potřebné znaky, zejména objektivní povahy: *společenství místa; délka doby spolupráce členů*, a poznamenává, že tyto znaky je nutno chápat jako předpoklady k vytvoření pracovního kolektivu.(1) Aby však reálně vznikl, musí jít o organizované sdružení lidí.

Shodně s tímto pojetím definoval pojem organizování zakladatel praxeologie prof. Kotarbiński: „Organizování spočívá v tom, že z daného souboru lidí, z jejich seskupení, se vytváří kolektiv, nebo že se zvyšuje stupeň organičnosti tohoto souboru.“ [Kotarbiński 1955: 109]

„Pracovní kolektiv, to je souhrn lidí různého věku, kvalifikace, temperamentu, návyků, různé úrovně uvědomělosti a organizovanosti. Vytvořit z tohoto souhrnu harmonický celek, připravit a rozestavit lidi tak, aby to bylo ku prospěchu věci, aby měli možnost se projevit a zdokonalovat své schopnosti, organizovat jejich efektivní spolupráci, vyvolat u každého snahu tvořivě a obětavě pracovat, dovedně využít podnětů a příkazů, vytvořit ovzduší vzájemné důvěry, možnost svobodné výměny názorů a zkušeností, zabezpečit účast všech v řešení výrobních a společenských úkolů, současně odhalovat a překonávat konfliktní situace — to jsou hlavní úkoly řízení pracovních kolektivů“ — napsal člen korespondent AV SSSR A. G. Afanasjev [1969].

(1) Pojem kolektiv je odvozen z latinského „colligere, collectum“ = sbírat, spo-
jovat, shromažďovat.

Prof. L. N. Kogan vytyčil sedm znaků kolektivu: *existence společných cílů; plnění společensky užitečné práce; společná politická činnost; organizovanost; ideová jednota; vztahy vzájemné pomoci a spolupráce; určitá společná hodnotová orientace.*

Rozsáhlá investiční politika socialistických států činí běžnou praxí zahajování výroby v tisících nových podniků a dílen v každé pětiletce. Uvádění nových kapacit do provozu znamená získávání a zařazování nových pracovníků. Zde je nezbytné předpokládat kratší či delší proces vytváření pracovního kolektivu.

Sovětský autor S. A. Dobryšev mluví o „prvotním sjednocení individuálních osob“ v novém podniku k zajištění technicko-ekonomických úkolů: „Formování sociální organizace (kolektivu) podniku probíhá zároveň s formováním technicko-ekonomického systému podniku. Výrobní kolektiv se formuje v procesu ekonomického osvojování výroby až do dosažení plánovaných ekonomických ukazatelů podnikem. Dosažení těchto ukazatelů svědčí o tom, že se v podniku vytvořil výrobní kolektiv...“ [Dobryšev 1976: 22].

Podobným způsobem se zamýšlí nad pracovními kolektivy v právě vznikajících podnicích i další sovětský autor N. A. Kurtikov. Konstatuje, že každou skupinu lidí něco sjednocuje, avšak jednota cíle není dostatečným znakem pro hodnocení určité sociální skupiny jako kolektivu. Jsou přece i negativní cíle (tlupa). Jiná skupina může být náhodná (auditorium). Dále píše: „A co je možno říci o lidech, kteří přijeli na stavbu a pracují tam jeden — dva týdny? Je to již výrobní kolektiv nebo prostě skupina společně pracujících lidí?“ Upozorňuje potom na mechanismus determinace člověka, jehož současně formují objektivní i subjektivní faktory, a uzavírá: „Vznik každého výrobního kolektivu je výsledkem obou typů faktorů.“ [Kurtikov 1977: 11].

Práce N. A. Kurtikova je určena stranickému odborovému aktivu a řídicím pracovníkům. Je založena na analýze výsledků řady průzkumů v Moskvě a na znalosti praxe řízení moskevských podniků. Autor tak v teoretické rovině odráží skutečnost, kterou známe i z naší praxe: ačkoli objektivní podmínky tak základní, jakými je zespolčenštění výrobních prostředků, jsou ve všech socialistických podnicích stejné, ačkoli i další objektivní podmínky (technická vybavenost, fondy, perspektivní výrobní program atd.) jsou pozitivní, integrace a stabilizace výrobního kolektivu není zdaleka ve všech podnicích stejná. Již to dokazuje význam i oněch subjektivních faktorů, vedoucí úlohy stranické organizace, aktivity odborů a systematického zájmu vedení podniku o formování pracovních kolektivů.

Povšimněme si ještě dvou sovětských prací, které se explicitně věnují teorii kolektivu a vyšly v posledních letech. Jde o práci sociálně psychologickou, jejímž autorem je profesor A. G. Kovalev [Kovalev 1978] (která vyšla v Moskvě v roce 1978 již ve druhém vydání), a práci kolektivu sovětských pedagogů pod vedením akademika A. V. Petrovského.

V první práci autor poukazuje na skutečnost, že v šedesátých letech se psychologie orientovala hlavně na osobnost a tak se zároveň oslabila pozornost k problematice kolektivu. Avšak právě tuto oblast označil XXIV. a XXV. sjezd KSSS za mimořádně aktuální. Jde teď naléhavě o urychlené rozpracování takových prakticky významných otázek, jako je struktura kolektivu, stadia jeho rozvoje, problémy samoregulace a řízení. Ostatně — sám rozvoj osobnosti nelze seriózně studovat bez stále hlubší znalosti toho sociálního prostředí, které osobnost především formuje, což je právě kolektiv. V posled-

ních letech je možno zaznamenat potěšitelný růst publikací věnovaných těmto otázkám.(2)

Jak definuje kolektiv A. G. Kovalev? „Kolektiv je sociální skupina. Avšak ne každá sociální skupina může být nazvána kolektivem. Korporace průmyslníků ani výrobní organizace — cech nebo dílna v kapitalistické společnosti — nemohou být nazvány kolektivy. Kolektiv je společenství lidí zaměřené na realizaci společensky významných cílů. Kolektiv je vyšší formou sociální organizace, která se zakládá na ideovém společenství lidí a vztazích soudružské spolupráce a vzájemné pomoci členů. Jako organizace se kolektiv řídí společnou disciplínou a řídí jej vedoucí, jejichž zájmy se shodují se zájmy skupiny. Jádrem a avantgardou kolektivu je stranická organizace.“ [Kovalev 1978: 15]

A. G. Kovalev tedy především správně docení základní význam výrobních vztahů, jímž vysvětluje nemožnost vzniku *pracovních* kolektivů v kapitalistických podnicích, kde je nemyslitelná shoda zájmů vedoucích a podřízených, kde realitou může být pouze falešný kolektiv, jak ukazoval již K. Marx.

Dále autor výslovně formuluje i avantgardní úlohu stranické organizace, představující vedoucí složku subjektivního činitele. Považujeme tento přístup za dialekticko-materialistické řešení problému. Mechanicko-materialistické pojetí by vytváření kolektivu vysvětlovalo jako automatický odraz zespoločnění výrobních prostředků a v podstatě by tak přikládalo zásadní význam nikoli uvědomělé činnosti aktivního subjektu (strana, vedení, odbory), nýbrž živelnosti.

Kovalev také rozebírá základní znaky kolektivu právě jako socialistického společenství lidí. Jsou to tyto znaky:

— Jednota cílů

Ty vycházejí z celospolečenských potřeb. Postupně se stávají i osobními cíli všech členů. Dojde-li ke ztrátě cílů a rozpojení vztahů mezi zájmy společnosti a zájmy jednotlivců, začíná degradace kolektivu.

(2) Vedle celé řady publikací v SSSR se objevily již publikace věnované přímo teorii pracovního kolektivu a jeho řízení i v ostatních socialistických zemích.

Tak například v Bulharsku byla vydána seriózní práce Ljubena Deseva [1979], přeložena v SSSR v roce 1979. Autor se opírá o 531 knižních titulů.

V NDR se problematice řízení sociálních procesů a teorii pracovních kolektivů (například o sociálním klimatu) věnuje velká pozornost nejen v monografiích, ale dokonce v publikacích tak závažných, jako je učebnice *Grundlagen der marxistisch-leninistischen Soziologie*, vydaná prof. G. Assmanem a R. Stollbergem v Berlíně v roce 1977; a dále sociologický sborník — *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie* (Berlin 1977), v němž rozsáhlá hesla o pracovním kolektivu a sociálním plánování zpracoval člen ÚV SED prof. R. Weidig.

Problematika pracovních kolektivů je tradiční tematikou polských sociologů a sociálních psychologů, avšak i ekonomů, filozofů a teoretiků řízení. Věnují jí svou pozornost přední představitelé polské společenskovední fronty, prof. Szczepański, prof. Kulpińska a řada jiných. V ČSSR byla v posledních letech například přeložena práce R. Kowalczuka *Psychologie v práci s lidmi* [1973].

Rovněž u nás existují práce věnované této tematice. Společná československo-sovětská publikace G. N. Čerkasova, J. Kohouta a kol. *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů* byla vydána v roce 1976 současně v Moskvě, Praze i Bratislavě. Nakladatelství Práce v Bratislavě vydalo v roce 1976 práci M. Hronského a kol.: *Socialistický pracovní kolektiv*, v nakladatelství Svoboda vyšla práce J. Růžičky *Psychologie v práci s lidmi* v roce 1978 a M. Tomášika *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech* v roce 1980.

— Ideová jednota

Rozumí se jí jednota morálně politických názorů převazující většiny členů — ve velmi rozvinutém kolektivu všech. Z ní vyplývá i základní jednota veřejného mínění v kolektivu. Kde je slabá práce stranické organizace, mohou se začít projevovat světonázorové rozdíly, prvky maloburžoazní ideologie u některých členů, egoismus, závist, hrabivost atd. To je úrodná půda pro vznik konfliktů. Opět může dojít k degradaci kolektivu, popřípadě k jeho rozpadu na bojující skupinky.

— Spolupráce a vzájemná pomoc

nahrazuje někdejší soupeření jednotlivců v kapitalistických podmínkách. Nejrozvinutější je v dělnických kolektivech a zejména v brigádách komunistické práce.

— Vedení kolektivu,

zajišťující optimální koordinaci.

— Demokratismus,

jehož stupeň je mírou zralosti kolektivu.

— Veřejné mínění

představuje významný regulativ jednání členů. Spoluvytváří sociálně psychologické klima. Pro pozitivní klima je významná jasná perspektiva kolektivu i členů.

— Kolektivní paměť

představuje tradice kolektivu. Je základem pro vytvoření sociálních norem soužití kolektivu.

Toto pojetí je zejména cenné pro skutečně dialektické pojetí vývoje kolektivu, což umožňuje sledovat i jednotlivé znaky jako elementy jeho dynamiky. Autor vždy poukazuje na empiricky potvrzovaný fakt, že vytváření a rozvoj kolektivu je *proces*, v němž intenzivní práce stranické, odborové organizace a vedení přináší v kapitalismu nikdy nedosažitelné výsledky; že však existují i bariéry a destabilizační procesy, které — jestliže se neřeší — mohou vést k degradaci kolektivů i za socialistických výrobních vztahů.

Tento dialekticko-materialistický přístup je patrný i z nejnovější práce kolektivu sovětských pedagogů, vedených akademikem A. V. Petrovským. Autoři již v roce 1973 formulovali hypotézu (kterou ověřili rozsáhlým výzkumem) o výrazné odlišnosti tzv. difúzních skupin od kolektivů. Zatímco kolektiv se vyznačuje odpovědností za společnou činnost, jednotnou hodnotovou orientací, emocionální identifikací členů (soudružské vztahy), jednotou motivací atd., v difúzní skupině „procesy kolektivizace ještě vůbec nezačaly“ [Psychologičeskaja 1979: 163]. Jako příklad takové difúzní skupiny uvedli skupinu těch, kteří se navrátili z výkonu trestu.

V souvislosti s problematikou kolektivů vědeckých pracovníků se otázkami kolektivu zabývají V. Ž. Kelle a S. R. Mikulinský v práci *Sociologičeskije problemy nauki*.

Tito autoři charakterizují kolektiv jako skupinu lidí vědomě organizovanou ke společné činnosti za dosažením společensky žádoucích cílů. Má mít tyto znaky:

— organizovanost,

— vzájemnou součinnost a pomoc,

- schopnost seberegulace,
- skupinové normy, zajišťující vnitřní řád,
- vazbu na společenské cíle.

„Neexistence některých těchto znaků je svědectvím toho, že dané seskupení buď není kolektivem, nebo je právě v procesu rozpadu.“ [Kelle-Mikulinský 1974: 416]

Například při nesplnění znaku vzájemné součinnosti, při individualisticky pojaté a neorganizované vědecké práci, při řešení libovolně vybraných a nikoli společensky závažných témat vzniká na pracovištích skupina osamělých vědeckých osobností, které nelze považovat za kolektiv. Efektivnost vědecké práce se tím omezuje i věcně, neboť ve vědeckých týmech je význam interpersonálních vztahů mimořádný. Jejich degradace vede k utajování informací, k oslabení vzájemné kritičnosti, a tedy k poklesu kvality vědecké práce, k tenzím, které výrazně omezují tvořivost myšlení a iniciativu pracovníků atd.

Řekli jsme již, že teorii kolektivu se věnuje stále větší pozornost i v ostatních socialistických zemích. L. Desev v Bulharsku publikoval rozsáhlou práci, v níž se kromě jiného zabývá vztahem mezi pojmy skupina a kolektiv. Za tím účelem analyzuje široký okruh literatury.

Konstatuje, že v řadě publikací dochází k synonymnímu používání pojmů skupina a kolektiv (například pracovní skupina — pracovní kolektiv), což se dá vysvětlit existencí určitých shodných znaků, například kontakty mezi členy, společným cílem, společnou motivací, hodnotami, normami, zvyky atd., formováním osobnosti členů, malým počtem členů apod.

L. Desev však upozorňuje, že existuje mnohem více rozdílů:

1. Kolektiv není pouze specifickou formou skupiny. Je novou kvalitou, je částí celku socialistické společnosti.
2. Skupina má obecný cíl, avšak právě skupinový, vlastní. Kolektiv realizuje cíl společensky významný. V této souvislosti autor píše: „Právě účast v té které činnosti společensky užitečné pomáhá skupině přeměnit se v kolektiv pod vlivem těch cílů a vazeb, které se vytvářejí mezi lidmi v procesu jejich realizace.“ [Desev 1979: 148]
3. Integrace osobních a společenských zájmů je v kolektivu na mnohem vyšším stupni než ve skupině.
4. Jestliže se mikroskupina vyznačuje jistou uzavřeností, pro kolektiv je naopak typická vazba na jiné kolektivy a celou společnost.
5. Mikroskupiny vznikají většinou živelně; kolektiv se formuje cílevědomě, organizovaně. V některých pracích je charakterizován jako vyšší forma organizované skupiny.
6. Mikroskupina je vždy primární; kolektivy mohou být jak primární, tak sekundární (například škola, podnik aj.).
7. Mikroskupina může být vytvářena i ad hoc; kolektiv bývá stabilnější.
8. Mikroskupina více podléhá živelnému vlivu prostředí než — obvykle lépe organizovaný — kolektiv.
9. Mikroskupina je sférou umožňující interpersonální vztahy a kontakty, avšak kolektiv je významným článkem cílevědomého výchovného působení společnosti na člověka (Makarenko: výchova kolektivem a pro kolektiv).

Autor vidí dynamiku a vztahy mezi mikroskupinami a kolektivy, kdy „za určitých okolností přerůstá skupina v kolektiv, který se v určité situaci může opět rozpadat na „skupinky“ nebo až na proti sobě bojující jedince“ [Desev

1979: 151]. V socialistickém kolektivu proces výchovy přerůstá v proces sebe-výchovy.

Stejně upozorňují na problém synonymního používání pojmů skupina a kolektiv i autoři prvé učebnice marxistické sociologie v NDR, prof. Assmann a Stollberg. Takové zaměňování však není bez problémů, neboť vzniká možnost pomíjení a ztráty specifičnosti kolektivu. Autoři ukazují, že kolektiv není jakoukoli sociální skupinou, nýbrž sociální skupinou socialistické společnosti. Vznik kolektivů je možný až za socialistických výrobních vztahů. Kolektivy se vyvíjejí v rámci socialistické společnosti, která je ovlivňuje. Autoři rovněž uvádějí řadu znaků, jimiž se vyznačuje právě socialistický pracovní kolektiv: společná činnost, tvůrčí vztah k ekonomickému, technickému a sociálnímu pokroku v podniku, soudružská spolupráce a vzájemná pomoc v kolektivu i mezi kolektivy, spolupráce mezi dělníky a inteligencí, rozvíjení politického i odborného vzdělání, důvěra ve vztazích mezi členy kolektivu a odpovědnost socialistické společnosti, aktivní podíl na politickém a kulturním životě podniku. Autoři závěrem velmi správně zdůrazňují možnost a nutnost rozvíjení těchto znaků právě v procesu řízení — „uvědomělého řízení socialistických kolektivů, zvláště však pracovních kolektivů“ [Grundlagen 1977: 243].

Snad bylo sneseno již dostatek informací o teoretické produkci věnované v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích problému vzniku a pojetí pracovního kolektivu — i když jen výběrově a bez rozboru děl českých a slovenských teoretiků, s jejichž pracemi se může čtenář seznámit přímo —, abychom mohli přistoupit k určitým závěrům.

Jak je zřejmé, marxistická společenskovědní fronta chápe pracovní kolektiv jako historicky novou sociální kvalitu, která nemůže vzniknout v kapitalistickém řádu, kde ovšem v dělnické třídě již vzniká třídní solidarita a kolektivismus: „Pokrok průmyslu nahrazuje roztříštěnost dělníků způsobenou konkurencí tak, že je revolučně sjednocuje sdružováním.“ [Marx-Engels 1966: 439]

Co je tedy nezbytnou podmínkou vzniku pracovních kolektivů? Především zespolečenštění výrobních prostředků, a tedy vytvoření socialistických výrobních vztahů socialistickou revolucí, vytvoření politického systému socialistického státu, jednotného hospodářského plánu, který je přijat jako zákon, a tedy závazný, a který pracovní kolektivy realizují.

Dále je to organizátorská, výchovná, ideologická práce strany, odborů i aparátu socialistického státu (vedení podniků, organizátorů), směřující k tomu, aby se vytvářely, šířily a rozvíjely ty znaky, které integrují členy pracovních kolektivů a činí z nich uvědomělé, aktivní spolutvůrce socialistické společnosti, kolektivně spolupracující i kolektivně smyšlející „hospodáře na svém pracovišti“: „Tvořit novou pracovní kázeň, vytvářet nové formy společenských vztahů mezi lidmi, vytvářet nové formy a metody získávání lidí pro práci je dílem mnoha let a desetiletí... Každý jasně chápe, že my, tj. naše společnost, náš společenský řád, máme ještě velmi a velmi daleko do stavu, kdy taková práce bude rozšířeným, skutečně hromadným jevem...“ [Lenin 30, 1955: 524]. „Budeme usilovat o vymýcení zlořečené zásady „Každý pro sebe, jenom bůh pro všechny“, o vymýcení zvyku pokládat práci jen za povinnost a pokládat za spravedlivou jen práci odměňovanou podle určité normy“ [Lenin 31, 1955: 120]. To napsal V. I. Lenin při hodnocení prvních subotníků.

Abstrahování od výrobních vztahů za kapitalismu a výzvy buržoazních ideologů k dělníkům v kapitalistických podnicích, aby vytvářeli „lidské vzta-

hy“ s mistry a podnikateli, jsou teoreticky idealismem a prakticky zakrýváním očí před vykořisťovatelskou materiální skutečností, která staví například mistra, vedoucí a ředitele objektivně na druhý břeh a znemožňuje vytváření „kolektivů“ v kapitalistických dílnách a podnicích. Objektivní základ pro kolektivismus dávají až socialistické výrobní vztahy. Bylo by však mechanicko-materialistickou představou očekávat, že se pracovní kolektivy vytvoří, rozvinou, zajistí samy, bez aktivity subjektivního činitele.

Lenin po revoluci mnohokrát ukazoval, že půjde o proces jistě dlouhodobý a obtížný, ale posléze vítězný. To ovšem vyžaduje, jak rovněž zdůrazňoval, neustálou a cílevědomou aktivitu a iniciativu strany, odborů i státního aparátu. Při hodnocení hnutí subotníků například řekl: „Krokem vpřed na této cestě je už i to, že jsme s tímto problémem přišli, že s ním přišel jak veškerý pokrokový proletariát (komunistická strana), tak i státní moc.“ [Lenin 30, 1955: 524]

Ze všeho, co bylo uvedeno, vyplývá obrovský význam cílevědomého řízení procesů vzniku a rozvoje pracovních kolektivů, jejich uvědomělé regulace ve směrech stanovených programem vedoucí síly socialistické společnosti — komunistické strany.

Teorie pracovního kolektivu se musí zabývat nejen obsahem, ale i rozsahem tohoto pojmu. Jestliže jsme již vyjádřili svůj negativní názor na aplikaci pojmu kolektiv na sociální skupiny tvořící sociální strukturu celé společnosti, je třeba si povšimnout, jakou realitu pojem pracovní kolektiv zahrnuje.

Nejčastěji se jím rozumí primární kolektiv, tedy kolektiv pracovníků, mezi nimiž jsou blízké vztahy, kteří se vzájemně znají, pracují na stejných úkolech, jsou v každodenním styku v pracovním procesu, což mnohdy přerůstá v neformální vazby přátelských styků po práci. Takovým kolektivem je například dílna v průmyslovém podniku, parta ve stavební výrobě, konstrukční kancelář, školní třída apod. Řídí jej obvykle jeden vedoucí.

Někteří autoři vydělují jako zvláštní typ s řadou specifických znaků pracovní kolektivy výrobních úseků, provozů a komplexů odborných štábních útvarů.

Obecně je dnes již v literatuře přijímán názor, že pojem pracovní kolektiv může označovat i souhrn takovýchto primárních kolektivů (podnik, škola, organizace). V tomto případě se mluví o sekundárním (druhotném) kolektivu. „Druhotná skupina představuje zpravidla souhrn základních skupin, mezi jejichž členy se nepředpokládají osobní kontakty a společná činnost je zprostředkovávána mnoha podmínkami.“ [Podmarkov 1976: 53] Kontakty jsou zajišťovány pomocí masových komunikačních prostředků (závodní rozhlas, časopis apod.). Sekundární kolektiv je obvykle řízen řídicím štábem.

Sovětské autoři E. M. Soroko, G. A. Antoniuk, G. A. Klišovič a A. S. Krukovskij ve své práci, orientované zejména na metodologii zkoumání výrobního kolektivu, včetně využití matematických metod, se k otázce vyjadřují takto:

„Mezi výrobními kolektivy vyvolává zvláštní zájem kolektiv průmyslového podniku. Liší se od ostatních sociálních buněk místem v systému výrobních vztahů (sféra materiální výroby), základnou činností (materiální technická základna podniku), cílem činnosti (plánovitá změna přírodního materiálu a produktů lidské činnosti k vytvoření nového materiálního produktu), charakterem ekonomických zájmů (určených obecným ovládnutím výrobních prostřed-

ků), formou organizace (jednota liniové, funkční, matriční i štábní struktury). Jeho strukturními jednotkami jsou prvotní výrobní kolektivy, které se vyznačují bezprostředností a pravidelností vztahů mezi lidmi, jednotnou úrovní vedení (jednočlánekový systém organizace) a — zpravidla — i vysokým stupněm integrace.“

Přeměnu pracovních kolektivů v brigády socialistické práce a v dalším vývoji v brigády komunistické práce nelze považovat za živelný proces. Je výsledkem cílevědomého úsilí komunistické strany i masových organizací a hospodářského vedení socialistických podniků. Jde tedy o řízení sociálních procesů, v němž se využívá i poznatků marxistických společenských věd.

Jestliže se v literatuře hovoří o řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech, které sféry sociálního rozvoje se tím obvykle myslí?

Pokud jde o sekundární kolektiv, tedy například socialistický podnik, jsou to zejména tyto oblasti:

- sociální struktura socialistického podniku a její dynamika v závislosti na procesech vědeckotechnického rozvoje,
- integrace pracovních kolektivů jako výsledek cílevědomé činnosti stranických, odborových a hospodářských orgánů podniku,
- stabilizace a fluktuace kádrů, optimalizace podmínek pro stabilizaci pracovníků v podniku,
- vztahy mezi pracovními kolektivy, zejména rozvoj socialistického soutěžení,
- vliv pracovního (fyzického i sociálně psychického) prostředí na poměr lidí k práci, k pracovnímu kolektivu, k podniku,
- sociální podmínky rozvoje harmonické osobnosti socialistického člověka,
- styl řízení a vedení pracovních skupin v podniku, výběr a příprava vedoucích hospodářských pracovníků,
- působení pracovního kolektivu na sociální okolí podniku — město, vesnici, oblast, komunitu.

Zasahovat do řízení sociální reality socialistických podniků a usměrňovat procesy v něm probíhající bez marxistických společenských věd je sotva možné při tradiční technice a bude zcela nemožné v podmínkách rozvinuté technické revoluce. Proto jsou vysoce zdůvodněny směrnice orientující společenské vědy právě na tuto rovinu, rovinu každodenní práce a života miliónů pracujících socialistické společnosti, rovinu každodenní realizace hospodářské politiky strany v pracovních kolektivech.

Pracovní kolektiv podniku má vedle řady rysů shodných s primárním pracovním kolektivem (vztah pracovníků k výrobním prostředkům, základní hospodářské úkoly, termíny plnění plánu atd.) i řadu specifíků ve srovnání například s kolektivy dílen téhož podniku (diference konkrétních pracovních podmínek, variabilita výrobních úkolů, kvalifikace pracovníků v jednotlivých kolektivech atd.).

Z hlediska teorie kolektivu, avšak i praxe jeho řízení, je významné studovat vztah obecného a zvláštního v celém systému sociálních rovin (sociální klima podniku — sociální klima dílny; pracovní morálka v celém podniku — v konkrétním pracovním kolektivu v dílně; vztah zaměstnanců k podniku obecně — tento vztah v kolektivech nejvyspělejších nebo dezintegrovaných aj.).

Jen na základě konkrétních sociálních analýz je možné vytypovat faktory přispívající k integraci primárních pracovních kolektivů a stanovit formy a metody upevňování podnikového kolektivu v operativním řízení kolektivů a vedení lidí.

Jde zejména o:

1. ekonomické cíle a úkoly a jejich integrační vliv na podnikový kolektiv;
2. revoluční tradice podniku, jejich cílevědomé využívání v řízení sociálních procesů;
3. vztahy mezi podnikem a komunitou a jejich působení na podnikový kolektiv.

V teorii je dosud věnováno málo pozornosti nástrojům upevňování pozitivního sociálního klimatu v podnikovém kolektivu. Sem patří i tzv. dobré jméno podniku. V práci vedoucích pracovníků je nutno hodnotit i výchovu mladých pracovníků k pozitivnímu vztahu ke „svému“ podniku, význam a organizování účasti na řízení a výchovu spoluzodpovědnosti za rozvoj podniku. V této souvislosti vystupuje do popředí význam dostatečné informovanosti členů podnikového kolektivu o cílech a úkolech podniku, o prognózách vývoje celého odvětví, o perspektivách rozvoje oblasti, v níž je podnik situován. Sociologické výzkumy mohou odhalovat i efektivnost cest, jimiž informace k pracovním kolektivům docházejí, a formulovat závěry k optimalizaci informačních toků. Pokud jde o primární pracovní kolektiv, je v teorii sociálního řízení jednou z nejaktuálnějších otázek vytváření podmínek pro harmonický rozvoj osobnosti v socialistickém pracovním kolektivu.

Z koncepce sociálního řízení v socialistické společnosti je zřejmá úloha i odpovědnost vedení socialistického podniku za rozvíjení osobnosti jednotlivých pracovníků, za formování a rozvoj pracovních kolektivů, za řízení a vedení lidí. Tato činnost v socialistických podnicích nemůže být chápána pouze jako aktivita zájmových organizací, zejména odborů, jak se v praxi někdy stává. Subjektivní stránka řízení je organickou součástí řídicího procesu v jeho komplexu, a to právě proto, že jde o socialistický podnik, jehož programovým úkolem je zajistit jak rozvoj materiální výroby, tak i rozvoj socialistické osobnosti každého člena pracovního kolektivu. Socialistický podnik neplní jednu ze svých základních funkcí, není-li organizační formou realizace socialistického kolektivismu.

Socialistický podnik je institucí, která musí zajišťovat jak výrobu užitečných hodnot — a tím i materiální blahobyt a růst životní úrovně společnosti — tak i rozvoj harmonické osobnosti socialistických občanů — pracovníků podniku. Jde tedy prakticky o to, řídit v každodenní podnikové praxi pracujícího člověka podle principů socialistické a komunistické společnosti a vychovávat ho (ovlivňovat, usměrňovat) k takovému jednání, chování, reagování, jaké je v souladu s těmito principy.

Je typické, že v posledních letech buržoazní autoři zesílili svou dávnou argumentaci o neměnnosti a nezměnitelnosti člověka. Někteří (například Linton) vysvětlují tuto „nezměnitelnost“ takzvanou teorií rolí, podle níž jednání člověka je pouze sociální odpovědí na trvale dané sociální poměry, člověk v dané pozici může a musí prý produkovat jen daný typ chování a jednání. Jiní (například Moreno) vysvětlují jednání a chování člověka podobně — jako fixní výkon, avšak subjektu samého, jeho provždy dané psychiky. Připustili se dynamika člověka, jeho přeměna, potom v nejlepší případě ve formě teze, že ke změně člověka by bylo třeba celé geologické epochy (například P. Debenas a řada západních delegátů na VII. světovém sociologickém kongresu v roce 1970 ve Varně).

Je příznačné, že teze o „minimálně geologické epoše“ se objevovala celá desetiletí po Říjnu, tehdy však ve spojení s pochybnostmi o možnosti vybudovat materiální základnu socialismu v zaostalém Rusku. Když byl tento úkol splněn, vyhlašuje se nová geologická epocha — nyní na změnu člověka.

Přeměna osobnosti člověka je skutečně úkol teoreticky i prakticky mimořádně obtížný. Společenské vědy musí vypracovat integrální teorii jednání osobnosti jako jednoty genotypových psychofyzických a sociálních stránek osobnosti a jejího spojení s prostředím a dovést tuto teorii až k sociotechnickým závěrům. Potřebují ji nejen pedagogové, nýbrž i mistři, inženýři a vedoucí hospodářští pracovníci, všichni, kteří řídí pracovní kolektivy. Právě v nich probíhá proces mnohostranného rozvoje člověka.

Význam práce pro formování osobnosti člověka nelze hodnotit pouze podle čtyřiceti hodin, kdy je pracovník přímo zapojen do pracovního procesu: činnost zde vykonávaná ho obvykle angažovala již dávno dříve, na ni orientoval po celá léta svoji kvalifikaci, k ní se váží obvykle jeho zájmy, zde realizuje řadu svých myšlenek, o ní přemýšlí často i ve svém volném čase. Práce je základem životní úrovně socialistického člověka i jeho hodnocení a oceňování společnosti. Úspěchy či neúspěchy v práci nutně ovlivňují i jeho soukromý život. Práce vychovává a posiluje charakterové rysy zejména mladých pracovníků. Socialistické společnosti jde o přeměnu člověka, o rozvoj jeho osobnosti, o převýchovu a odstranění všeho minulého, negativního, včetně individualismu a egoismu. Jde jí o vytváření nového člověka z dnešních lidí, tedy nikoli za geologickou epochu. Metodicky zde platí Marxova teze: „Podstatou zvláštní osobnosti nejsou její vousy, její krev, její abstraktní fyzis, nýbrž *sociální kvalita*.“ [Marx-Engels 1961: 246]

Jestliže tedy *pracovní* sféra má tak hluboké a četné vlivy na osobnost socialistického člověka a jestliže podstatou této konkrétní osobnosti je její *sociální kvalita*, je zřejmě *pracovní kolektiv* rozhodující rovinou pro formování a rozvoj harmonické osobnosti socialistického občana. Proto A. S. Markarenko razil v teorii a úspěšně aplikoval v praxi domovů mládeže tezi, že každé působení na jednotlivce musí být působením na kolektiv, a naopak každý styk s kolektivem musí znamenat také výchovu jedince. Boj s individualismem a egoismem, boj za rozvoj kolektivismu je možno úspěšně, reálně a v současnosti — nikoli v geologických epochách — vést především osvobozením práce, tedy metodou socialistické revoluce, znárodněním, zrušením principu soukromosti v základně. Jedině rozvojem osobnosti člověka v kolektivu a kolektivem, přeměnou jeho samého v procesu přetváření *celého jeho sociálního okolí*, které ovlivňuje právě *podstatu* jeho osobnosti, je možno dosáhnout v ní nové *sociální* kvality.

Na rozdíl od mechanických přístupů Lintona, Morena a dalších, kteří determinaci člověka chápou jako danou psychikou či sociálními okolnostmi, platí v socialistické společnosti dialektika Marxova pojetí determinace člověka, podle níž člověka utvářejí okolnosti, a právě proto je třeba dát okolnostem lidskou podobu.

„Teprve ve společenství (s druhými) získává každé individuum prostředky, jak po všech stránkách rozvinout své vloh; teprve ve společenství je tedy možná osobní svoboda. V dosavadních náhražkách společenství ... existovala osobní svoboda jen pro individua vyrostlá v poměrech vládnoucí třídy a jen potud, pokud to byli příslušníci této třídy ... Ve skutečném společenství dosahují individua ve svém sdružení a tímto sdružením zároveň i své svobody.“ [Marx-Engels 3, 1962: 88]

Lze říci, že sovětská věda se zabývá vlivem kolektivů — a zejména pracovního kolektivu — na vývoj člověka jako člena socialistické společnosti již od vítězství socialistické revoluce. Lze připomenout například práce V. M. Bechtěreva, zabývající se tzv. reflexologií, v nichž se snažil postihnout a vyloužit sociální procesy aplikacemi biologických procesů. V jeho koncepci člo-

věk odráží své sociální okolí. Toto zdánlivé přecenění prostředí bylo právem kritizováno jako vulgární sociologizace. Nejúčinnější kritikou byla kritika činem, kterou realizoval vynikající sovětský pedagog A. S. Makarenko, který například chovance ve svých komunách nikdy nechápal jen jako objekty pedagogického působení, ale jako aktivní spolutvůrce vytváření nového domova i přetváření vlastní osobnosti (viz například práce *Pedagogická poéma*, *Vlajky na věžích* aj.). Makarenko tak nejen v teorii, nýbrž i v praxi překonal nazíravost reflexologie a ukázal, že i v pracovní a ekonomické sféře nemá být člověk v socialistické společnosti chápán jen jako spotřebitel, nýbrž zároveň vždy i jako tvůrce společenských fondů, společenského bohatství. Dokázal i ve výchovném procesu ukázat praktický význam teze, že člověk je za socialismu nejen objektem, nýbrž i subjektem řízení. Nároky kolektivu nečiní jedince nesvobodným, neberou mu „vlastní tvář“, aby ji nahradili „kolektivním průměrem“; naopak podporují rozvoj osobnosti jedince i jeho sebedůvěru.

„Osobnost je subjektem sociální činnosti a skupina ji neodcizuje od charakteristik subjektu. Naopak, jestliže tato skupina již dosáhla určité úrovně rozvoje — stala se kolektivem —, nestojí proti subjektu, avšak sama integruje subjektivní kvality svých členů a přeměňuje je ve zvláštní „souhrnný subjekt“ činnosti. Tím se zároveň ukazují i určité korektivy v pojetí procesu socializace osobnosti, neboť se stává zřejmé, že obsah tohoto procesu závisí na tom, jakou úroveň má skupina, do níž se osobnost v různých etapách svého vývoje zařazuje, v jaké míře ji kolektivy formují.“ [Psychologičeskaja 1979: 244]

Socializací osobnosti rozumějí sovětští teoretici takový proces, v němž lidská bytost, vybavená určitými biologickými předpoklady, získává kvality, které jsou pro ni nezbytné pro život ve společnosti.

Sociologicky se tento proces chápe jako vřazování jedince do konkrétní sociální skupiny a společnosti jako celku.

Psychologicky jde o proces vytváření modálních a typických vlastností člověka, aby byl s to se přizpůsobit životu v dané sociální skupině — například v konkrétním pracovním kolektivu. (Ve svém vývoji člověk nejdříve zvládá předmětný svět, teprve potom složitější sociální vztahy.)

Aristotelova teze o člověku jakožto tvorů společenském je mnohovýznamná. Sociální skupiny představují pro vývoj osobnosti člověka vlastně sociální prostor, sociální řečiště, jehož regulace společensky žádoucím směrem představuje významnou oblast sociálního řízení v socialistické společnosti. Teoretické zvládnutí, podrobné poznání jak celospolečenských procesů, tak i vývoje jednotlivých sociálních skupin — primárních a sekundárních pracovních kolektivů — v neposlední řadě umožňuje řídicím orgánům socialistické společnosti se znalostí věci a v pravý čas zasahovat a citlivě řídit sociální procesy v kolektivu, této sociální bázi vývoje osobnosti. Rozpracování teorie řízení pracovních kolektivů je tak jednou z cest umožňujících zlepšit metody řízení, zvýšit jeho efektivnost, jak to výslovně požadují usnesení stranických orgánů.

Přední sovětský teoretik v oblasti sociálního řízení A. G. Afanasjev k tomuto problému napsal:

„Mnohotvárnost individualit vyplývá z toho, že každá osobnost žije a rozvíjí se jak ve společném sociálním prostředí (socialistická společnost), tak také v mikroprostředí, ve svém bezprostředním okolí (rodina, škola, pracovní kolektiv, ulice atd.). Je zcela pochopitelné, že toto „mikroprostředí“ ovlivňuje působení celkového sociálního prostředí (včetně socialistické ideologie) na osobnost. Nekonečná rozmanitost empirických okolností tvořících „mikroprostředí“ způsobuje, že osobnost projevuje (z hlediska společného sociálního pro-

středí) nekonečné variace a gradace, které lze objasnit pouze důkladným studiem těchto okolností. Odpovídá-li „mikroprostředí“ společnému sociálnímu prostředí, působí-li s ním v jedné linii, pak si osobnost osvojuje zvláštnosti společného sociálního prostředí, jeho ideály a stává se jejich nositelem, stoupencem a obhájcem. V opačném případě, tj. když „mikroprostředí“ z nějakých důvodů (existence přežitků minulosti, prvků zaostalosti nebo omylů) působí opačným směrem než společné (všeobecné) sociální prostředí, pak toto „mikroprostředí“ utváří rysy osobnosti, které neodpovídají společenským požadavkům a potřebám. Nezbytnou podmínkou dosažení úspěchu ve veškeré výchovné činnosti je proto přihlížení k vlivu „mikroprostředí“ na osobnost a individuální přístup ke konkrétní osobnosti.

V socialistické společnosti je sociální prostředí založeno na společenském vlastnictví, vyznačuje se vztahy spolupráce a vzájemné pomoci lidí, panstvím marxisticko-leninské ideologie. Každodenním působením tohoto prostředí se utváří osobnost s ušlechtilými ideově politickými, morálními a intelektuálními vlastnostmi. Život konkrétní osobnosti však i za socialismu probíhá někdy v kolektivu, kde se ještě neutvořilo přátelské a soudružské ovzduší, v rodině, kde převládají soukromovlastnické ideály a náboženské ideje, kde se její příslušníci dopouštějí nemorálních skutků atd. Je přirozené, že takové bezprostřední okolí, jehož mravní kritéria odporují ušlechtilým socialistickým ideálům, je bariérou, která brání vlivu celkového sociálního prostředí na osobnost a utváří v ní záporné vlastnosti.

V ideologické práci je nutno k těmto okolnostem přihlížet. Je nezbytné rázně skoncovat s představami, že sociální prostředí, socialistické výrobní a společenské vztahy, ideologie vládnoucí ve společnosti samy o sobě, automaticky povedou k utváření nové osobnosti, i když současně není sporu o tom, že jejich úloha je neobyčejně velká. Je důležité důkladně zkoumat empirické okolnosti života každého kolektivu, každé konkrétní osobnosti. Při tomto zkoumání musí straně a státu, orgánům ideologického působení poskytovat pomoc rozsáhlé, soustavné a promyšlené konkrétní sociální výzkumy. Musí být spolehlivým zdrojem informací potřebných pro organizování efektivní ideologické práce.“ [Afanasjev 1976: 121]

Poněkud širší citát V. G. Afanasjeva byl uveden proto, že se dotýká řady zásadních otázek. Poukazuje na význam toho, že v socialistické společnosti došlo k zespolečenštění výrobních prostředků a zároveň oprávněně kritizuje představy poplatné tzv. „socialistické živelnosti“, jak na ni poukazoval již po Říjnové revoluci V. I. Lenin. Jde o názory, že výrobní vztahy automaticky povedou k utváření harmonicky rozvinuté osobnosti, automaticky vytvoří tomu odpovídající kolektivy, automaticky zaručí soudružské vztahy na každém pracovišti atd. Takovéto představy neodpovídají marxistickému pojetí člověka, který není jen vytvářený, nýbrž především vytvářející, který tedy musí bojovat i o soudružský kolektiv na každém pracovišti.

Není-li vytváření dobrého soudružského kolektivu živelný proces, je významné studovat metody jeho cílevědomého budování, mechanismus jeho vedení, úlohu vedoucího v tomto procesu, cesty a způsoby uplatňování vedoucí úlohy stranické a úkoly odborové organizace, vazby mezi sociálním klimatem v celém podniku a tímto klimatem v dílně, vztahy mezi společenským okolím podniku (město, spádová oblast, okres, kraj atd.) a životem kolektivu tohoto podniku (například hrdost pracujících na příslušnost k tomuto podniku, tzv. „dobré jméno“ podniku ve městě, v celé zemi atd.).

Je nutno přiznat, že zde zůstala společenskovědní fronta našim pracovním kolektivům a jejich stranickým i hospodářským vedoucím ještě mnoho dlužna. Lze však s radostí konstatovat, že v SSSR je v posledních letech vydávána po-

měrně široká literatura v tomto směru, že se stále v širší míře rozpracovávají i základní otázky teorie pracovního kolektivu s cílem přispět tak k řešení složitých úkolů praxe v oblasti sociálního řízení. Proto jsme tento teoretický rozmach v SSSR i ostatních socialistických zemích širěji analyzovali s vědomím aktuálnosti těchto problémů v naší zemi.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Řízení ideologické oblasti socialistické společnosti*. Nová Mysl 1976, č. 4.
- Afanasjev, V. G.: *V. I. Lenin a problémy vědeckého řízení společnosti*. Rudé právo 1969, 12. XII.
- Čangli, J. J.: *Trud. Sociologičeskije aspekty teorii i metodologii issledovanija*. Moskva, Nauka 1973.
- Čerkasov, G. N. — Kohout, J. a kol.: *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*. Moskva, Praha, Bratislava 1976.
- Desev, L.: *Psichologie na malkite grupi*. Sofia, Izd. na Bulgarskata Akademia na naukite 1977.
- Desev, L.: *Psichologia malych grup*. Moskva, Progress 1979.
- Dobryšev, S. A.: *Socialistický nový průmyslový podnik*. In: Celovek i obščestvo XIV. Leningrad, LGU 1976.
- Grundlagen der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Hrsg. von G. Assmann und R. Stollberg. Berlin, Dietz Verlag 1977.
- Hronský, M. a kol.: *Socialistický pracovní kolektiv*. Bratislava, Práca 1976.
- Kelle, V. Ž. — Mikulinský, S. R.: *Sociologičeskije problemy nauki*. Moskva, Nauka 1974.
- Kotarbiński, A.: *Traktat o dobrej robocie*. Łódź, Łódzkie towarzystwo naukowe 1955.
- Kovalev, A. G.: *Kollektiv i socialno-psichologičeskije problemy rukovodstva*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1978.
- Kowalcuk, N. A.: *Psychológia v práci s ľuďmi*. Bratislava, Práca 1973.
- Kurtikov, N. A.: *Socialnyj ob'jekt opravlenija — kolektiv*. Moskva, Moskovskij rabočij 1977.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955; sv. 31. Praha, SNPL 1955.
- Mansurov, N. S.: *Upevnění kolektivu — jeden z úkolů plánu sociálního rozvoje výrobního podniku*. Sociologický časopis 1973, č. 6.
- Marx, K.: *Kapitál*, sv. I. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. I. Praha, SNPL 1961; sv. 3. Praha, SNPL 1962; sv. 4. Praha, SNPL 1966; sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976. *Proizvodstvennyj kolektiv: funkcionirovanije i upravlenije*. Minsk, Nauka i tehnika 1976.
- Psychologičeskaja teorija kollektiva*. Pod. red. A. V. Petrovskogo. Moskva, Pedagogika 1979.
- Růžicka, J.: *Psychologie v práci s lidmi*. Praha, Svoboda 1978.
- Tomšík, M.: *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech*. Praha, Svoboda 1980.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1977.

Резюме

Я. Когоут: К теории трудового коллектива

Трудовой коллектив все чаще является предметом теоретического исследования, поскольку выяснение понятия имеет большое значение как для теории и методологии, так и для практики.

Автор информирует о новейшей литературе в СССР, Болгарии и ГДР. Анализ этой литературы показывает, что марксистская социология понимает коллектив как социальное образование, которое может возникнуть лишь на базе социалистических производственных отношений. Обобществление средств производства служит основой возникновения процессов коллективизма в социальной сфере, реальных отношений товарищеского сотрудничества.

Марксистское понимание коллектива никоим образом не игнорирует значение субъективных факторов: руководящей роли партийной организации в управлении социальными процессами, включая укрепление товарищеских коллективов, заботы профсоюзов о трудовых и жизненных условиях членов трудовых коллективов, активной роли руководящих работников и штабов управления. Социологи-марксисты отмечают тот факт, что и на базе обобществленных средств производства без активной деятельности организаторов может иметь место деградация трудовых коллективов вплоть до их распада.

Трудовые коллективы — важная социальная база гармонического развития личности социалистических граждан. Функция руководящих хозяйственных работников всегда является одновременно политической функцией.

В понятие «трудовой коллектив» входят как первичные коллективы (как правило возглавляемые одним руководителем — мастер и цех), так и вторичные коллективы (предприятие, школа, учреждение — возглавляемые, как правило, управленческими штабами). Некоторые авторы различают в качестве особого специфического типа трудовой коллектив производства, участка и др.

В заключение статьи автор рассматривает некоторые аспекты управления трудовыми коллективами и высказывается за повышение внимания со стороны общественно-научного фронта именно в этом направлении.

Summary

Kohout J.: Contribution to the Theory of the Working Collective

The working collective is increasingly coming to the fore as a subject of theoretical studies owing to the fact that the elucidation of the concept is of significance both for theory and methodology and for practice.

The present paper informs of the literature most recently published in the USSR, Bulgaria and the GDR. Its analysis reveals that Marxist sociology conceives the collective as a social unit which can come into being only on the basis of socialist production relations. The socialization of production means also originates collectivist processes in the social sphere and facilitates real relations of comradely cooperation.

The Marxist conception of the collective is far from disregarding the significance of subjective factors: the leading role of the Party organization in the management of social processes, including the consolidation of comrades' collectives; the care of both working and living conditions of members of working collectives, extended by trade-union organizations; the active role of top workers and managing staffs. Marxist authors point to the fact that, without the active involvement of organizers, a degradation or even disintegration of working collectives may come about even on the basis of socialized production means.

Working collectives provide an important social basis for a harmonious personality development of socialist citizens. At all events, the function of leading economic staff is also a political one.

The scope of the concept "working collective" involves both primary collectives (most frequently headed by a single leader — foreman and workshop), and secondary collectives (enterprise, school, institution; these are, as a rule, headed by managerial staffs). Some authors distinguish working collectives in operation units, sectors, etc., as specific types.

In conclusion the paper discusses some aspects of the management of working collectives and pleads with the social-scientific front for devoting increased attention in this very direction.

Územní hledisko v pojetí socialistického způsobu života

RICHARD RŮŽIČKA

Ústav pro filozofii a sociologii
ČSAV, pobočka Ústí nad Labem

Socialistický způsob života je reálným, historickým, mnohostranně časově a prostorově určitým jevem. Vzniká a vyvíjí se na rozhraní dvou společensko-ekonomických formací, přičemž znamená určitou kvalitu—fázi způsobu života komunistické společnosti. Jako činná forma života subjektů je takovou reprodukcí a zprostředkováním životních podmínek a takovou tvorbou společenských vztahů, která je postupným překonáváním historicky vzniklé sociální částečnosti, obsažené zejména v třídně sociální diferenciaci a omezenosti rozvoje a projevu životních dispozic subjektů, v přetrvávající staré společenské dělbě činností. Charakteristika jevu se ovšem nevyčerpává jen jeho třídně sociální určitostí.

Mezi konkrétně historicky určeným individuem a konkrétně historickým typem společnosti, mezi jejich životními podmínkami a životním způsobem, existuje celá řada určení reprodukce konkrétního charakterizujících obsah životního procesu sociální reality. Vedle *třídního* aspektu tu do popředí vystupuje především hledisko *teritoriální*.

Společenský důraz na výzkum socioúzemní stránky způsobu života samozřejmě plyne již z metodologického požadavku dialekticky pojaté ucelenosti poznání procesu reprodukce a změny jevu v sociálním systému jako celku. Způsob života se promítá ve všech liniích systémové skladby společenské reality, určených koneckonců způsobem výroby, utváří se v jejich vzájemném působení a sám je tímto působením. Směřuje-li socialistický způsob života k univerzalitě lidského životního projevu, nemůže být činnou stránkou v procesu „odumírání“ třídnosti aniž je současně také momentem „odumírání“ teritoriální odlišnosti, faktorem prohlubování územní dimenze univerzality lidské existence.

Rozvoj individua jako všestranného, univerzálního subjektu předpokládá univerzalitu zprostředkování životních podmínek. Bez překonání základních socioúzemních diferencí právě v tomto smyslu je nemyslitelné úplné překonání sociotřídní diferenciace. Odstranění diferenciace v jedné linii ovšem samozřejmě neznamená automaticky likvidaci diferenciace v linii druhé. Územní a třídní linie diferenciace a homogenizace společenské reality také zjevně zakládá a vyjadřuje odlišné procesy z hlediska historické kontinuity a diskontinuity. Základní parametry teritoriálně daného a vymezeného procesu nejsou tedy s nejpodstatnějšími třídně sociálními charakteristikami totožné, jsou však významnou formou projevu charakteru společensko-ekonomické formace, projevu třídní povahy dynamiky společenské reality. Proto nebude ani zcela správné chápat proces socioúzemních strukturních změn jako pouhý doplněk nebo podpůrný faktor vůči procesu překonání třídní struktury; je mnohem spíše *bezprostředním polem a „mechanismem“ sociotřídních proměn*.

Hlavním zdrojem společenského důrazu na výzkum teritoriální stránky životního způsobu je ovšem konkrétně historický charakter společenské praxe.

Povaha společensko-ekonomické formace činí také územní stránku životního procesu a socialistického životního způsobu zvláště nezbytným komponentem i objektem vědeckého plánovitého řízení rozvoje socialistické společnosti. „Společenské systémy náležejí do třídy samořídících se systémů“ [Afanasjev 1978: 371], což platí dosud zejména právě pro systémy určené (v nejširším významu) socioúzemně.

Význam teoretického zvládnutí a jemu odpovídajícího plánovitého řízení dynamiky územních systémů není přitom programově dán jen z dlouhodobé, dějinné perspektivy formování sociální rovnosti, ale i z povahy krátkodobějších cílů, vyjadřujících též historicky nezbytnou tvorbu nových rozdílů a rozporů.

Vůči základní sociální homogenizaci jako celkové vývojové tendenci nevystupuje socioúzemní diferenciací podmínek života i způsobu života jen jako určitý výchozí bod a stav, který má být překonán. Vystupuje i jako historicky nutný zprostředkující článek (a také — v kratším časovém rozměru — i jako cílově kvalitativně vymezený typ jevu, budoucí stav), jako nezbytná podmínka celkového rozvoje socialistické společnosti.

V této souvislosti však problém cílevědomého utváření socialistického způsobu života není spjat pouze s otázkou specifických teritoriálních systémů životních podmínek. Jako nedílný a vážný, dosud jen velmi málo propracovaný problém tu vystupuje i otázka formování specifických společenských subjektů. Je-li způsob života způsobem reprodukce souladu a způsobem řešení rozporů ve vzájemných vztazích subjektů stejného i různého řádu, pak produkce těchto společenských vztahů představuje také utváření subjektů jako subjektů socioúzemně — vertikálně nebo horizontálně — určených a určitých. Jsou to subjekty, jejichž existence je nejen argumentována geograficky, ale také tím, že jako reálné sociální organismy samy podstatně definují prostor jako společenský prostor.

Pro teorii plánování a řízení sociálních procesů má specifikace objektů a subjektů v teritoriální dimenzi řídicích procesů stále větší význam; tato specifikace však nemůže být dostatečná bez účasti všech základních stránek analýzy dialektiky sociální reality. Proto i současné diskuse o předmětu a objektu sociálního plánování, zvláště ve vztahu k jevu „způsob života“, svědčí o nezbytnosti propracování základních teoreticko-metodologických otázek teritoriální stránky problematiky způsobu života.(1)

Územní hledisko ve výzkumu životního způsobu a jeho formování v socialistické společnosti se však dosud ukazuje jako hledisko *nejednoznačné*, diferencované a ve svém obsahu nedostatečně vymezené. Je ovšem dostatečně zřejmé, že nelze vystačit s jeho redukcí na problém kvantitativních a kvalitativních diferencí v životních podmínkách a životních činnostech obyvatelstva libovolně teritoriálně ohraničeného. Ani výzkum souvislostí mezi diferencemi životních podmínek a životního způsobu nebude příliš uspokojující, nebudou-li vyjasňo-

(1) Například M. Illner při hodnocení uplynulých deseti let konstatuje, že se nevěnovalo dostatek pozornosti práci „na vlastní teorii sociálního rozvoje a jeho plánování v územním průřezu...“, která by zprostředkovala přechod od rámcových východisek ke zdůvodněným metodickým řešením“ [Illner 1980: 126]. Převedení závazné charakteristiky jevu „způsob života“ jako cílové funkce sociálního plánování [Kutta 1975: 49] do účinné řídicí praxe se neobejde bez mnohorozměrného, dialekticky pojatého systémového konceptu životního způsobu. V takovém konceptu musí být také, podle našeho názoru, 1. jednak způsob života rozlišován jako komponent řídicího procesu, jednak řízení jako komponent životního způsobu, 2. životní způsob významově diferencován a propracován jednak jako cíl sociálního plánování, jednak jako činný faktor zprostředkující cíl.

vána základní východiska (a kategorie) postižení reality jako procesu — systémovým pojetím územního celku počínaje a pojetím „teritoriálních“ kolektivit konče.

Jak upozorňují někteří autoři, bez možnosti komparace je výzkum jediného teritoriálního společenství pouhou lokální analýzou; neuspokojivou redukcí je však i postižení meziregionových rozdílů, neboť tím se z analýzy ztrácí mechanismus fungování a vývoje vyššího společenství i srovnávaných společenství tvořících jeho relativně samostatné části [Obsužděníje 1979: 92]. Určitý regionální celek funguje a vyvíjí se jako zprostředkující článek celospolečenských i jedinečných zájmů individuí a diferenciacně homogenizační procesy mají v tomto ohledu vždy jak povahu intradeterminace, tak extradeterminace.(2)

Již předběžné posouzení vývojových souvislostí socioúzemní diferenciace reality nabízí řadu hypotetických tvrzení a výzkumných tras. Proces překonání socioúzemních diferencí v horizontále může být současně procesem změn (a v jistém smyslu i vyhrávaní) systémové hierarchie, tzn. i procesem další diferenciace ve vertikále. Může znamenat změny systémového uspořádání teritoriálních celků reality a jejich subsystémů. Přitom setření diferencí systémů (subsystémů) stejného řádu neznamená ještě zrušení existence těchto systémů (subsystémů) jako relativně samostatných jednotek. Pokud jde o územně vymezené subjekty, může v podmínkách socialismu jít mimo jiné o dvojí trasu rozvíjení subjektivity („subjektivního faktoru“ — v běžně přijímaném smyslu dispozic—vlastností subjektů a jejich činného projevu posuzovaného především z hlediska jeho společenské stránky, z hlediska vývojové tendence směřující od sociální částečnosti k všestrannosti tohoto projevu): Na jedné straně může probíhat rozvoj subjektivity přímo jako negace teritoriálních diferencí, na druhé straně pak probíhat jako rozvinutí diferencované subjektivity, jako proces teritoriálně mnohoúrovňové univerzalizace dispozic (včetně objektivních, vnějších životních podmínek) a společenského životního projevu lidí, jako rozvoj subjektů teritoriální povahy.

Tyto i další souvislosti nutně musí být promítnuty do teoreticko-logického zpracování problematiky v pojmovém aparátu, který koneckonců slouží k postižení dialektiky rozvojových procesů reality v jejich konkrétně historických obsazích. Dosud však, podle našeho názoru, není teoreticko-logická instrumentace schopna plnit ve výzkumném cyklu poznání územní stránky způsobu života tu úlohu, která by byla úměrná dosaženému stavu i potřebám celkového společenskovědního poznání.

(2) „Teritoriální situace“ (tj. skladba životních podmínek a jejich vzájemná vývojová závislost) určité části obyvatelstva obsahuje například určité rozpory vznikající jako výsledek řešení rozporů společností jako teritoriálním celkem. Nebo je jako celek systémovým komponentem určitých společenských rozporů (například řešení vnitřních rozporů v jedné územní soustavě životních podmínek není v souladu s řešením rozporů druhé, řádově stejné soustavy životních podmínek), přičemž je však jím jako nutná podmínka řešení rozporů jiného druhu. Řešení rozporů — vyvážajících z životních podmínek obyvatel určitého území — *způsobem života* těchto obyvatel může znamenat produkci závažných rozporů celospolečenského významu. Produkci těchto závažných rozporů může stejně tak ovšem znamenat takový způsob života v určitém teritoriu, jehož základní charakteristikou je neřešení rozporů v rámci příslušných teritoriálních podmínek života, které dané rozpory zakládají. Přitom samozřejmě řešení rozporů v rámci určitého územního celku může současně vytvářet předpoklady pro vznik nových rozporů i uvnitř téhož celku.

K výchozím pojmům územní stránky životního procesu

Stav pojmového aparátu samozřejmě prozrazuje již terminologická nejednotnost v dosavadních sociologických pracích, zabývajících se z různých hledisek stavem a vývojem prostorově diferencované společenské reality. Překonat tuto nejednotnost lze smysluplně jen růstem obsahové zřetelnosti pojmů, při jejich elementární dialektickologické provázanosti.

Pro analýzu utváření a vlivu určitého způsobu života v teritoriálně diferencovaných podmínkách je nezbytným východiskem určitý územně vymezený celek reality, pojatý systémově a procesově jako součást celku vyššího řádu. V takto pojatém celku je nutně zastoupena i akcentována objektová a subjektivní dimenze reality,⁽³⁾ jak o tom svědčí i většina dosavadních definičních přístupů.⁽⁴⁾

Pro určení územního celku i každého jiného jevu v celku reality je nezbytným výchozím a nejobecnějším vymezením to, které specifikuje *druhy vztahů* (popřípadě i momenty v procesu jejich reprodukce), které daný jev zahrnuje. V takovém výchozím vymezení jde pochopitelně o elementární otázku, zda je jev dán pouze vztahy mezi lidmi (společenskými vztahy) či také přírodními vztahy. Jde také ovšem například o to, zda je specifikován určitými vztahovými formami, jimiž se uskutečňují společenské vztahy jako proces. Jak však by mělo být na první pohled patrné, taková vymezení se nemohou obejít bez *dialektického pojetí* a interpretace různých rovin abstrakcí pojmu „vztah“. ⁽⁵⁾

Vymezení charakteru vztahů tvořících územní celek je pak nutně bezprostředně spjato s definováním jevu v poloze již zmíněného *protikladu objekt-subjekt*. V definicích bývá akcentována ta či ona stránka uvedeného protikladu, někdy jakoby splývají. Je to pochopitelné, neboť klíčem k pochopení územního celku je koneckonců určitý subjekt a jeho způsob života. Není však lhotejně, jakým způsobem jsou obě stránky v obsahu pojmu zahrnuty.

(3) Termíny „objektový“ a „subjektový“ užíváme v této stati jednoznačně nikoli jako izolované, nýbrž relační, přísně kontextové pojmy.

(4) Přestože má problematika územního celku výrazně mezioborový charakter, nemůže překvapovat, že je dosud definována převážně v těch oborech, které jsou bezprostředněji spojeny se současnými formami plánovacích a řídicích procesů. Nepřekvapí proto ani závěr, že je i „pojmu «územní» celek v naší sociologii věnována nepřiměřeně malá pozornost“ a přejímají se proto vymezení vzniklá v jiných oborech teorie i praxe [Musil 1980: 41–42]. Pro současnou práci s pojmem „územní celek“ je dosti příznačné, že se přeskakuje základní obecná charakteristika jevu jako určitého vztahového celku a přechází se přímo k jeho postižení z konkretizujících hledisek jeho řádu a funkcí.

Je ovšem samozřejmé, že sám pojem územního celku bude obsahově odlišný podle předmětu různých vědních disciplín (podle různých aspektů reality). Například jako geografický pojem nemůže být současně prvkem pojmového aparátu sociologie. Nicméně na těchto a dalších vědních oborech je stále patrnější postup oborové integrace, kterou si vynucuje potřeba sjednocení teoretických a metodologických východisek. V tomto ohledu pak nelze uvažovat o kategoriálním aparátu jen jako o aparátu jedné vědní disciplíny.

Podle našeho názoru však ani *oborová* pojetí územního celku nevylučují jeho systémové postižení. Přestože zdůrazňují určitou jeho stránku, mohou tak účinně činit jen způsobem, který v takovéto stránce odráží koneckonců veškeré vztahové formy.

(5) „Vztah“ chápeme jako pojem znamenající syntézu – při postupu poznání jinak nutně abstrahovaných – stránek procesu (klidové a pohybové stránky, rozporu a negace rozporu atd.). To znamená, že považujeme kategorii „vztah“ i za základní prvek teorie společenského *procesu*.

Tak dnes již téměř klasické vymezení Szczepańskiego označuje „město, vesnici, městečko, samotu, samostatnou část města a v určitých aspektech i stát“ vlastně za teritoriální pospolitosti. Výrazně akcentuje subjektivou stránku tím, že uvedené pospolitosti definuje jako ty, „jejichž členové jsou připoutáni vazbou společenských vztahů k teritoriu, na kterém žijí, i spojení vazbou vznikající z faktu, že žijí na společném teritoriu“ [Szczepański 1966: 124]. *Nedefinuje tedy územní celek* jako takový, *nýbrž určitou stránku jeho dialektiky* — tj. teritoriální pospolitost jako *sociální skupinu*. Přitom jednoznačně odlišuje společenské vztahy jako subjektotvorné prvky a „podmínky prostředí“ jako zdrojové a zprostředkující prvky reprodukce specifického druhu sociální skupiny.

Odlišným způsobem vymezuje územní společenství (chápané opět jako město, vesnice, oblast atd.) například Paškov. Charakterizuje je jako „historicky vzniklý, relativně svébytný komplex fyzikálně geografických podmínek, ekonomiky, kultury, životního způsobu (v zúženém smyslu ruského výrazu «byt»)", jako „složitý, mnohofaktorový sociální útvar, ve kterém existuje určitá sociálně třídní struktura a národnostní složení, působí osobité druhy sociálních vazeb podmíněných nejen výrobní, ale i politickou formou společenského života“ [Paškov 1974: 36—37]. Paškov naopak potlačuje hledisko subjektu: lidskou kolektivitu chápe pouze jako specifický „výsek“ sociálně třídní a národnostní skladby — nikoli jako teritoriální, tj. svébytný sociální subjekt. Tím *akcentuje význam „územní celek“*, obsahující veškeré vztahové formy (i když ke způsobu jejich vymezení lze mít řadu výhrad).

Protože nás zajímá dynamika územní reality z aspektu způsobu života, věnujme pozornost již jen jedinému z mnoha autorů, kteří se zabývají vymezením teritoriální pospolitosti s cílem charakterizovat objekt a předmět sociálního plánování a řízení⁽⁶⁾ — M. N. Mezeviče. Mezevič považuje taktéž „pojem teritoriálního společenství lidí jako specifického sociálního útvaru“ za klíčový a pokládá jej — obdobně jako Szczepański — za pojem označující specifickou sociální skupinu. V jeho případě je však důležité ještě to, že s vymezením teritoriálního společenství jako pojmu postihujícího „objektivní sepětí teritoriálního

(6) Na tomto místě považujeme za užitečné — i vzhledem k dalším našim úvahám — stručně formulovat svůj názor na postavení kategorie „územní celek“ či „územní společenství“ z hlediska sociálního plánování a řízení, které považujeme za „cílovou funkci“ celého výzkumu životního způsobu, jeho formování a vlivu.

Konceptualizace územního celku či pospolitosti je nesporně závažnou otázkou v teorii sociálního plánování a je zde oprávněně zdůrazňována. Soudíme však, že je jistým nedorozuměním, bývá-li občas např. teorie územního celku považována za součást teorie řízení (příp. plánování) sociálního rozvoje územních celků. Je tomu spíše naopak. Analýza územního celku jako systému a procesu je také analýzou (existujících i možných) jeho řídicích (i sebeřídicích) procesů, a v tomto smyslu tedy rámcem pro tvorbu teorie o zákonitostech a mechanismu cílevědomého ovlivňování sociálního rozvoje územních celků. *Předmět* teorie sociálního plánování rozvoje územních celků má zde povahu prvku či stránky v celku postižení teritoriální reality, a to vedle jiných prvků a stránek, které jsou předmětem teorie rozvoje sociální struktury či teorie utváření životního způsobu atd. v územním kontextu. *Objekt* cílevědomého působení (tj. objekt plánování a řízení) je určován na pozadí celkového teoretického záběru dialektiky rozvoje dané reality. Přitom je rozhodující, jaké jsou společenské cíle a konkrétně historické možnosti a mechanismy jejich dosažení. Kategorie „územní celek“ (či v obdobném smyslu „územní společenství“) tudíž nedefinuje ani předmět teorie sociálního plánování územních celků, ani objekt sociálního plánování a řízení v témže smyslu. Je však nezbytným kategoriálním východiskem, neboť v procesu myšlenkové reprodukce „územního celku“ je definováno obojí.

a sociálního řezu společenské organizace“ a jev „vznikající na styku sociálního a prostorového řezu organizace společnosti“ současně de facto vymezuje i *teritorium*. Teritorium pak chápe v syntéze obou „řezů“ — jako určitý *sociálně organizovaný prostor* (samozřejmě organizovaný i pod vlivem širšího systémového „zarámování“ [Mezevič 1978: 29—33].

Další postup reprodukce reality však nutně dospívá — u Mezeviče i řady dalších autorů — k aspektu *činné stránky*. V různých pojetích jsou pak územní společenství vymezována jako „prostředí činnosti“ (životní činnosti), nebo dokonce, což je zvlášť významné, jako „prostředí celostní činnosti“ [např. Borščevskij—Uspenskij—Škaratan 1975: 97].

I často užívaný protiklad obyvatelstvo-okolí je proto jen výchozím elementárním protikladem reprodukce územně rozlišené části reality, kdy každý další krok této reprodukce již znamená „zavedení“ pohybu mezi uvedenými póly. U kategorií teritoriálního společenství či teritoria (u Mezeviče) je tento pohyb již zřejmý jako jejich „konstitutivní prvek“; bývá však vyjadřován ještě velmi abstraktně termíny „sepětí“, „styk“ atd. a je skryt pod procesově nerozčleněnými specifikacemi pojmu „vztah“. Uvedené pojmy mají zase základní funkci v tom, že diferencují a vysvětlují vztahy v jejich systémovém uspořádání a společně jako určitá forma protikladu zakládají další a hlubší možnosti artikulace vzájemné souvislosti různých (jako jevy odlišných) vztahových „útvárů“. To je však možné jen v souběhu s reprodukcí vztahů jako procesu — tj. je-li vzájemná souvislost určitých „objektových“ a „subjektových“ systémů rozvíjena též na bázi protikladu „podmínky činnosti — činnost“. Což se ovšem v syntéze obou postupů nutně *transformuje v reprodukci dialektiky životních podmínek a způsobu života*, neboť jde o systém činné vazby v dialektice systému objektivní reality a subjektů jako systémů různého řádu.

Postižení jevu implikuje postižení procesu jeho formování a vlivu. V našem případě však teoretické propracování způsobu života stojí dosud u nejelementárnějšího problému oprávněnosti zavedení výše diskutovaných kategorií v daných souvislostech, u základního prověření jejich dialektickologické konzistence.

Souhrn elementů na určitém území ještě nereprezentuje územní celek. V případě přírodně sociální reality jako územního celku je jejím podstatným znakem subjekt. Proto je mnohdy — jak jsme viděli výše — takový celek v podstatě definován jako teritoriální pospolitost, resp. tato pospolitost figuruje jako *zástupný objekt* vymezení územního celku. V zásadě je to možné právě proto, že soustava společenských vztahů je v tomto ohledu určujícím diferenciačním faktorem reality jako prostoru. Územní pospolitost je jako subjekt svého druhu rozhodujícím systémovým článkem územního celku, „ohniskem“ jeho faktické a „prizmatem“ jeho myšlenkové reprodukce. Definování územní pospolitosti jako subjektu samozřejmě nemůže nahradit definici územního celku. Pokud je však pojem pro tuto skupinu chápán jako dialekticky obsažná kategorie, platí, že sobě vlastním způsobem územní celek jako celek odráží.

Způsob, jakým územní pospolitost takovýto celek odráží, je ovšem pro samo její vymezení rozhodující, neboť teprve z celku územní reality nabývá své charakteristické rysy. Jen charakter územního celku (i jeho širšího systémového rámce) určuje, zda — či možná přesněji: v jakém smyslu — individua na daném území utvářejí specifickou sociální skupinu. Je tedy na tomto místě třeba připustit, že — alespoň s ohledem na logiku dosavadních úvah — musí mít územní společenství ve smyslu sociální skupiny a subjektu zatím pro nás spíše hypotetický význam. Souhrn společenských vztahů na určitém území ještě nemusí sám o sobě zakládat subjekt teritoriálního charakteru.

Pro výchozí obecné vymezení *územní pospolitosti (společenství)* lze proto, podle našeho názoru, přijmout zatím tyto závěry: Jde o vyšší, kolektivní formu existence teritoriálně vymezených jedinců. Vůči jedinci představuje na jedné straně moment jeho determinace, na druhé straně charakterizuje projev tohoto individua jako projev společenského subjektu (což nelze zatím interpretovat jednoznačně). Zavedení tohoto pojmu má však smysl jen za předpokladu, že vyjadřuje reálný společenský subjekt jako relativně uzavřený a funkčně určitý vztahový systém, který je výslednicí vzájemného působení lidí, a to činnostmi, jimiž v určité dělbě a skladbě součinně reprodukuji a tím i prostorově vymezují určité životní podmínky jako podmínky, na nichž jsou společně závislí (a jeví se tudíž i jako svébytná zájmová skupina). Územní společenství je tak pojmem, který dialektiku všech vztahových forem územního celku odráží a syntetizuje ve vztazích jeho lidských komponentů.

Současně však považujeme za potřebné přijmout hypotézu, že územní společenství nelze ani v případě sociologie ztotožnit s významem „územní celek“. Územní společenství — jak bude i dále patrné — jako skupina a subjekt nevyčerpává všechny formy či stránky projevu územních subjektů (systémově) nižšího řádu, byť tyto subjekty územní společenství utvářejí.

Územní celek je tedy dán všemi vztahovými formami existence územního společenství, tj. i veškerými vztahy k životnímu prostředí, jimiž se společenské vztahy zprostředkovávají, včetně vztahů k subjektivním a institucionálním prvkům, které tato zprostředkování společenských vztahů zabezpečují. Územní celek ovšem zahrnuje i vzájemná působení přírodních komponentů, jejichž vznik může být výsledkem lidské činnosti, avšak vztahy mezi nimi (procesy vzájemného působení) nejsou bezprostředně uskutečňovány lidskou aktivitou. Potud je celkem v plném ekologickém smyslu. Je proto užitečné rozlišovat a) územní celek jako *přírodně sociální* systém; b) územní celek jako *socioúzemní* systém, tj. ve vlastním sociálním smyslu.

Přijmeme-li předpoklad teritoriální pospolitosti (který je nesporně empiricky oprávněný např. ve významu „československá společnost“) i pro řádově nižší stupně prostorové organizace společnosti, je pak z dosavadních úvah zřejmé, že je tato pospolitost jako specifický jev determinována prostorově určitým „společenstvím“ životních dispozic a vztahy společnosti jako celku. Současně pak tento kolektivní subjekt svou činnou existencí (součinností svých komponentů — lidí, skupin nižšího řádu) zpětně vymezuje teritorium, jeho charakter a rozsah, jako svůj objektivní protipól, s nímž v jednotě tvoří územní celek. Znamená to tedy, že je územní pospolitost jako skupina sama o sobě *svébytným subjektem v procesu celospolečenské diferenciaci a integraci*.

Pokud jde o determinaci územní pospolitosti vztahy společnosti jako celku, nelze se omezit pouze na socioúzemní stránku organizace a diferenciaci společnosti; je třeba respektovat především její nejpodstatnější, socioekonomickou stránku.(7)

(7) Zůstaneme-li pro přehlednost u již citovaného Mezeviče, setkáváme se zde s jasným rozlišením obou významů, nicméně i jemu pro nejvyšší úroveň organizace jevu „společnost“ tyto významy implicity splývají — teritoriální linie systémovosti společnosti se bez dalšího v „globálu“ převrací v linii socioekonomickou [Mezevič 1978: 32]. To nepovažujeme za správné. V literatuře se lze ovšem setkat i s jinými formami vyrovnání se spojitostí obou významů a linií determinace. Například na bázi rozlišení subsystému „socioekonomického, a tedy abstraktního, a subsystému časoprostorového, a tedy konkrétního“ [Prostorové 1976: 23–26], jako určitého záměrného, užitečného a nezjednodušeného rozštěpení reality. Bez následné dialektické syntézy však i tento přístup může být velice problematický (nemluvě již třeba o nevhodnosti užití termínů „abstraktní“ a „konkrétní“).

Dosud námi uplatňovaný přístup lze charakterizovat takovým vertikálním řezem dialektikou společenského životního procesu, který je určen „body“ *územní celek — územní pospolitosť — způsob života*. Plný sociální, konkrétně historický význam však mohou příslušné kategoriální obsahy nabýt jen potud, pokud reflektují a koneckonců opět také zpětně směřují k té interpretaci reality, která je charakterizována vertikálním řezem *společensko-ekonomická formace — třída (třídně určená skupina) — způsob života*.

Uvedená vazba mezi oběma liniemi myšlenkové reprodukce reality je sice určující, ne ovšem jednostranná. Pohyb poznání od abstraktního ke konkrétnímu znamená v našem případě neméně i to, že jsou jak společensko-ekonomická formace, tak třída apod. také chápány a reprodukovány jako jevy, které vymezují a současně i představují ve sledovaném smyslu sociální prostor a čas. I samo vyjasnění logických souvislostí kategorií v linii jednoho z uvedených řezů vyžaduje tudíž souběžné posuzování kategoriálních vazeb v druhé linii.

Determinace i zpětná vazba teritoriálního subjektu je realizována stále tímž jevem — způsobem života tohoto subjektu. S vývojovými změnami způsobu života se tedy nutně proměňuje jak celek územní reality, tak subjekty v jejím rámci, a také jak systém „prostředí“, tak systém „skupina“. (8) Protiklad systémů „skupina“ (popřípadě individuum či společnost) a „prostředí“ se v analýze životního procesu nutně transformuje — jak je patrné — na protiklad subjekt-objekt.

Jak v socioekonomické, tak i v socioúzemní linii platí, že *subjektem životního způsobu* (systému činnosti), tj. i tzv. „nositel“ činnosti, mohou být *jak jednotliví lidé, tak určité formy lidských společenství*. T. M. Jaroszewski při charakteristice praxe konstatuje, že do „účelné předmětné činnosti jsou zahrnuté jak činnosti jednotlivců, tak kolektivů, činnosti uskutečňované v rámci historicky se měnících forem společenské interakce“ [Jaroszewski 1977: 90]. To je elementární forma objasnění relace významů subjekt, kolektivita, činnost.

Skupinu — v našem případě teritoriální pospolitosť — můžeme z určitého hlediska charakterizovat jako kategorii pro určitou formu společenské *interakce* *individuí na stejné systémové hladině*. Kategorie činnosti pak vyjadřuje pohyb reality na této hladině — pokud jde o činnost dané kolektivity (která z hlediska individuí nebo subjektů nižšího řádu vystupuje jako součinnost) —, avšak *s funkcemi či vývojovými důsledky vůči různým objektům, a tudíž i vůči různým systémovým úrovním*. Teprve tato druhá relace „definuje“ teritoriální pospolitosť, jedince atd. jako *subjekt*.

Z uvedeného je snad také dostatečně zřejmé, že při definování subjektu (a „nositele“) způsobu života nejde o určitým hlediskem — v našem případě teritoriálně — vymezenou statistickou jednotku, nýbrž o reálný subjekt.

Pojem „způsob života obyvatelstva“ pro případ určitého území bude mít odlišný obsah než pojem způsob života vztažený k určité teritoriální pospolitosti. V prvním případě jde o pojem, který může mít charakter *mechanické* syntézy charakteristik způsobů života vyskytujících se v tom či onom území, případně podobu určité formy „průměrové“ syntézy (podobu typu) způsobů života jednotlivých obyvatel v teritoriu.

V druhém případě jde již o určitou, vyšší formu *dialektické syntézy*, adekv-

(8) V současnosti je ve výzkumu více nevyužit, a proto i více akcentován postup, kde východiskem jsou reálné rozdíly v životním způsobu a cílem vymezení určitosti společenských subjektů [srovnej Filipcová 1980: 240].

vátním způsobem odrážející realitu jako *soustavu činných projevů určité sociální jednotky jako relativně uzavřeného vztahového celku*. Zde je pojem způsob života samozřejmě také nástrojem zachycení podstatných rysů způsobu života jednotlivců — příslušníků územních společenství. Není však ve svém obsahu prvotně definován souhrnem územně společenských charakteristik těchto *jednotlivců*, nýbrž naopak je jevem, který způsob života jednotlivců určitého územního celku (jako určitá rovina, *forma jejich určenosti*) v dané sociální dimenzi definuje.

Vymezení územní pospolitosti jako „subjektu způsobu života“ zakládá specifickou podobu reprodukce společenské reality, stanovenou výchozím protikladem „subjekt-objekt“. Přičemž objektem (systému „součinností“) může být i příslušný subjekt sám — tj. opět teritoriální pospolitost [srovnej Kagan 1977: 39 až 40].

V pojmu způsobu života pro určitou teritoriální pospolitost (včetně způsobu života společnosti v tomto smyslu) nejde tedy ani o mechanické rozlišení nositele aktivity a aktivity ve smyslu pouhého působení „vně“ apod. *Způsob života* jako objekt-subjektová kategorie má i v tomto ohledu zcela určitý smysl — je *pojmem pro vazbu subjekt-objekt*, aniž nedialekticky štěpí realitu na to, co jsme v úvodu označovali jako „objektové a „subjektové“ systémy.

Způsob života v procesu tvorby socioúzemní rovnosti: hlediska postižení změn.

Základním atributem socialistického způsobu života je životní tvorba jako projev rozvíjející se sociální úplnosti toho kterého subjektu. Rozhodující charakteristiky způsobu života jsou tedy určovány jeho úlohou v procesu tvorby sociální rovnosti.

Jako východisko rozboru nám ještě jednou poslouží již citovaná Mezevičova práce. V případě socialistické společnosti Mezevič především zdůrazňuje rozpor mezi „*v principu rovným vztahem*“ všech jejích členů k zespolečenštěným výrobním prostředkům a „*jejich fakticky nerovným postavením z hlediska vztahu ke konkrétním prostředkům výroby*“, v němž spočívá jádro sociální různorodosti a v němž je založen i způsob jejího překonání. „Překonání sociální nestejnorodosti“ — říká dále — „bude znamenat, že mezi individuem a společností nebudou stále nějaké sociální články, vztahy bezprostřední kolektivnosti se stanou jedinými společenskými vztahy. Bezprostředním prostředím životní činnosti individua se stává sama společnost. Adekvátně tomu mizí teritoriální společenství jako sociální skupina.“ Což samozřejmě znamená též, že funkci bezprostředního prostředí životní činnosti ztrácí i stabilní osídlení, že mizí jeho sociálně ekonomická podmíněnost [Mezevič 1978: 33—34].

Tyto závěry nesporně poskytují základní charakteristiku vývoje společnosti jako teritoriálně diferencovaného systému. Prozrazují však i některé možné problémy v postupu myšlenkové reprodukce územní stránky dynamiky a vývoje sociální reality.

Především se domníváme, že i pro pochopení územní stránky společenského rozvoje je nezbytné blíže specifikovat výše formulovaný rozpor: Charakteristika společenské rovnosti jako rovnosti „v principu“ je závádějící — jde o charakteristiku spíše subjektivního původu. Stejným zjednodušením je i interpretace uvedeného protikladu jako de facto protikladu abstraktní rovnosti a konkrétní nerovnosti.

Rovnost v daném případě je samozřejmě *skutečnou* rovností. Je však skutečná právě potud, že je („byť“ v rozporech) *realizující se* skutečností. Rovnost tu

není charakteristikou celého průběhu vztahu lidí k výrobním, popřípadě i všem ostatním životním prostředkům. Je rovností lidí v závislosti jejich života na těchto prostředcích, a to v té dimenzi závislosti, která je pro člověka i subjekty jiného řádu zakládána celospolečensky (prvotně ve formačním, socioekonomickém smyslu) a znamená rovnost v možnosti. Celospolečensky dané dispozice života tu vystupují jako potenciální podmínky života kteréhokoli jedince. Rovnost sama není v podmínkách socialismu charakteristikou pro stejnost způsobu života lidí či řádově vyšších subjektů. Může však — v první řadě — být charakteristikou pro intenci (tendenci) způsobu života subjektů. V tomto smyslu je pak i obecným atributem charakterizujícím — jako určitou kvalitu — jev „socialistický způsob života“.

Vlastnictví samo je — jak říká Marx — dvojitý vztah, který z jedince činí jednak rovnoprávného člena společenství, jednak vlastníka. Jako příslušnost k určitému společenství znamená „mít v něm subjektivně-objektivní existenci“ a tím pak i příslušnost k podmínkám výroby [Marx 1974: 107]. V socialistické společnosti je tak člověk vlastníkem výrobních prostředků (tj. v rovném vztahu k nim) pouze a jedinečně prostřednictvím společnosti — je vlastníkem jako spoluvlastník. Výrobní a vůbec životní prostředky se k němu bezrozdílně aktuálně vztahují jen jako k členu společenství (přesněji: k němu jako ke společenství). K němu jako jedinci se bezrozdílně vztahují jen zprostředkovaně, tj. i přes změny sociální organizace prostoru — tedy jen *potenciálně*. Aktualizace veškerých životních podmínek v životním procesu nemá ještě univerzální charakter. Podmínky jsou disponovány dosud jako všestranně nerozvinuté, diferencované podmínky diferencovaným, tj. i *diferencovaně se univerzalizujícím způsobem*.

V linii socioúzemní stránky se proces tvorby společenské rovnosti projevuje a také může být postihován v následujících stránkách a hlediscích reality:

a) *Ve skladbě životních podmínek a v postupném překonávání jejich rozdílů.*

Proces takto pojaté homogenizace územních celků stejného řádu probíhá 1. jednak jako vyrovnávání kvantitativní a kvalitativní „hladiny“ jednotlivých druhů životních podmínek, 2. jednak jako formování jejich skladby k určité alespoň elementární komplexnosti sloužící jako předpoklad biosociální reprodukce s určitou rozvojovou tendencí. Subjekty (lidé a kolektivy) v této poloze figurují jen jako určitý souhrn a skladba „subjektivních“ dispozic. V dané poloze také nelze pracovat s pojmy „soulad“ či „rozpor“, nýbrž pouze s pojmy typu „rozdíl“, „shoda“.

b) *Ve skladbě a charakteru vývojových závislostí objektivních i subjektivních životních podmínek a v postupném překonávání rozdílů v tomto smyslu.*

Toto hledisko již zachycuje shody nebo rozdíly v určitém modu vztahu — postihován je soulad nebo rozpor, který je obsažen ve vzájemné podmíněnosti reprodukce či vývoje podmínek života. Subjekt je již „ve hře“ jak v podobě individua, tak subjektu vyššího řádu; projevuje se právě jako závislost objektivních a subjektivních dispozic. Vztah člověka a jeho objektivních životních podmínek tu má charakter bezprostřední determinace (a nachází pak svůj výraz především v kategorii „potřeba“). Podmínky, a tudíž i jejich teritoriální komplexnost, tu mohou být „aktualizovány“ natolik, nakolik je jejich aktualizace „produktem“ způsobu života subjektů, tj. i rozporů v dynamice systému životních činností.

c) *Ve způsobu života samém*, tj. v systému životních činností *teritoriálně vymezených subjektů*.

Sociální rovnost či nerovnost je tu zachycována v charakteristikách dalšího modu vztahu — v charakteristikách činné stránky vztahu objektivních a subjektivních podmínek, subjektu a jeho životního prostředí, tj. v kvalitě průběhu jejich souvislostí, kvalitě řešení rozporů v celku a celkem životního způsobu subjektu. Podmínky života se mohou stávat univerzálními v celospolečenském měřítku (tj. pro každý subjekt společnosti), mohou však také nabývat univerzální povahy pouze na úrovni určitého regionu (tj. jako podmínky života aktualizované či aktualizovatelné pouze v životních činnostech subjektů takto socioúzemně vymezených).

Průběh rozvoje subjektivity se neděje jen v rovině individua; svoji sociální úplnost nabývá a rozvíjí člověk také tím, že ji rozvíjí a nabývá jako člen teritoriální kolektivity. Stávají-li se životní podmínky v daném teritoriu univerzálními alespoň ve vztahu ke *komplexnosti* jejich základních skupin (diferencujících hlavní, „strategické“ sféry životních činností), mění se pak také kvalitativně i územní pospolitost jako jeden z „parametrů“ rozvoje sociální rovnosti.⁽⁹⁾

Přitom je nutné vzít v úvahu, že i když se rozšiřuje „akční radius“ vztahu člověka k jeho životním podmínkám, v reprodukčním procesu reality nepřestává být funkční elementární komplexnost životního činného projevu na různých stupních územní systémové hierarchie. Dokladem toho je například i administrativně sociální regionalizace prostoru. S rozšiřováním prostorového rozsahu disponování životními podmínkami také nemusí probíhat závažná strukturální přestavba typu územního celku; může jít o systémové změny jiného druhu — o proměny ve vztazích tvořících dialektiku systému a subsystému ve smyslu diferencované subjektivity.

Způsob života územního společenství znamená — jako pojem — vyšší formu dialektické analýzy i syntézy, odrážející teritoriálně určitou realitu v soustavě činných projevů určité sociální jednotky kolektivní povahy. Tato jednotka je pak sama dána tou stránkou životního způsobu individuí, která ji tvoří jako *realitu*, reálnou skupinu — jako *pohyb*.

Můžeme proto odlišit ještě další stránku a hledisko v procesu tvorby sociální rovnosti, tj.

(9) Aspektu komplexnosti jako podstatného určení socioúzemního celku či teritoriálního subjektu se dotýká celá řada autorů. Z našich například Illner uvádí, že v územním řezu sociální organizací společnosti lze „vyčlenit územní celky různého stupně jako *komplexní sociální útvary* (podtrženo — R. R.) plnící mnoho různých společenských funkcí a zajišťující (zejména pokud jde o územní celky většího rozsahu) celý cyklus rozšířené sociální reprodukce obyvatelstva“ [Illner 1978: 277].

Atribut (a hledisko) komplexnosti sociální reality má mnohostranné významy a projevy na různých úrovních a stránkách systémového uspořádání a v jejich vzájemných vazbách. Jeho rozbor se samozřejmě nemůže zastavit u výchozího významu, který je spjat se skladbou životních podmínek dovolující určitému subjektu realizovat základní formy životních činností (práci, účast na správě veřejných věcí, vzdělávání atd.) jako formy nezbytné pro další společensky žádoucí vývoj.

I z tohoto hlediska bude dále naprosto nezbytné — což přirozeně přesahuje možnosti této stati — objasnit proces determinace (i „zpětného vlivu“) životního způsobu územních subjektů v celém systémovém „záběru“, jako *proměnu určenosti v určitost* v poloze všech vztahových forem. (Vztah párových obecných pojmů „určenost“ a „určitost“ zavádíme jako nezbytnou formu myšlení a reprodukce reality, která nám vyplynula jako metodologický pandán dialektického charakteru pohybu reality. Důvody k ustavení a aplikaci těchto pojmů jsme podrobněji uvedli na jiném místě [Růžička 1980: 30 an.])

d) *charakter a skladbu kolektivních subjektů jako systémových prvků územního celku, jejich vznik, rozvoj a „odumírání“.*

Každý člověk se ve svém vývoji v jedné dimenzi utváří jako teritoriální subjekt — jako jedinec i jako komponent součinného celku. Rozvíjí se tak například jako participant na řízení a správě společenských věcí, neboť jeho podíl na společenské správě má vždy určitou — což neznamená, že pouze jedinou — sociouzemní dimenzi. Přičemž to, co se jeví v jedné stránce jako bezprostřední akt participace a jako prvek způsobu života daného jedince, se v druhé stránce (v případě téhož jedince) jeví jako součinnosti zprostředkovaný akt a jako element životního způsobu určitého teritoriálního subjektu kolektivní povahy.

Vztahy, kterými je vymezeno územní společenství, nelze — jak jsme již zdůraznili — dostatečně interpretovat mimo pohyb, a tudíž mimo způsob života vztahujících se subjektů na ose individuum — dané společenství.

V uvedených stránkách a hlediscích (vzestupně) vyjádřený proces tvorby sociální rovnosti naznačuje (z aspektu poznání) také způsob, jímž probíhá vze-stup od abstraktního ke konkrétnímu. Charakterizuje logickou souvislost daných specifických kategorií, uskutečňující se cestou dialektické syntézy, a tím i místo pojmu „způsob života“ ve výzkumu teritoriální dimenze společenského vývoje.

Problematika teritoriální stránky způsobu života (a jmenovitě socialistického životního způsobu), jeho utváření a vlivu ve vývoji společnosti jako celku i jednotlivých lidí, je nezbytnou součástí teoretického řešení celkové problematiky rozvoje socialismu. Její konceptuální zvládnutí ve všech fázích výzkumného cyklu je aktuální nezbytností nejen pro další poznávání vývoje způsobu života v socialistické společnosti, ale koneckonců i pro poznání vývoje třídně sociální struktury apod., i pro rozvoj sociálního plánování a řízení. Je jednou ze složek výzkumného procesu, bez níž nelze v dostatečné míře odhalit podstatu různých jevů-systémů reality, jejich zákonitou dynamiku, odkrýt to, co běžně nazýváme „konkrétními mechanismy“ průběhu zákonitostí a co je nezbytné znát pro cílevědomé formování reality.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Otázky systémového přístupu v sociálním poznání*. Sociologický časopis 1978, č. 4.
- Borščevskij, M. V. — Uspenskij, S. V. — Škaratan, O. I.: *Gorod. Metodologičeskije problemy kompleksnogo social'nogo i ekonomičeskogo planirovanija*. Moskva, Nauka 1975.
- Filipcová, B.: *Sociálně třídní diferenciace společnosti a utváření socialistického způsobu života jako předmět empirického výzkumu*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Illner, M.: *Aktuální metodologické problémy plánování sociálního rozvoje územních celků*. In: *Plánování sociálních stránek rozvoje územních celků*. Ústí nad Labem, ÚFS ČSAV 1980.
- Illner, M.: *Územní hledisko v plánování sociálního rozvoje*. Sociologický časopis 1978, č. 3.
- Jaroszewski, T. M.: *Úvahy o praxi*. Bratislava, Pravda 1977.
- Kagan, M. S.: *Ludská činnost*. Bratislava, Pravda 1977.
- Kutta, F.: *K základním principům sociálně-ekonomického řízení*. In: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
- Mežević, M. N.: *Territorialnaja obščnost' ljuděj i socialnoje razvitijsje v uslovijach socializma*. Sociologičeskije issledovanija 1978, č. 3.

- Musil, J.: *Sociální problémy územního rozvoje*. In: Plánování sociálních stránek rozvoje územních celků. Ústí nad Labem, UFS ČSAV 1980.
- Obsužděníje problem regional'nych sociologičeskich issledovanij v Ural'skom naučnom centre Akademii nauk SSSR*. Sociologičeskije issledovanija 1979, č. 3.
- Paškov, A. S.: *Naučno-metodologičeskije osnovy kompleksnogo planirovanija v masštabe rajona*. In: Kompleksnoje planirovanije ekonomičeskogo i social'nogo razvítija Leningrada i Leningradskoj oblasti. Leningrad, Lenizdat 1974.
- Prostorové členění a perspektivní řešení území severozápadních Čech*. Praha, Dům techniky ČSVTS 1976.
- Růžicka, R.: *Kategorie způsobu života v poznání dialektiky společenského rozvoje*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, NPL 1966.

Резюме

Р. Ружичка: Территориальный аспект в понимании социалистического образа жизни

Главным предметом статьи является категориальное определение образа жизни в территориальном «разрезе» и дифференциации процесса общественной жизни применительно к социалистическому характеру реальности. Теоретическо-логический анализ ориентируется на содержания понятий, выражающие диалектику жизненного процесса по линии «территориальная единица — территориальная общность — образ жизни». Однако автор подчеркивает, что содержания этих понятий могут иметь полный, конкретно исторический, социальный смысл лишь постольку, поскольку они отражают, а также обратно интерпретируют реальность по линии «общественно-экономическая формация — класс (классово определенная группа) — образ жизни». Анализ территориальной единицы неизбежно приводит к определению территориальных субъектов как самобытных факторов в процессе общественной дифференциации и интеграции, и к их образу жизни. Для определения всех названных понятий не требуется спецификация отношений (и моментов в процессе их воспроизводства), охватываемых данным явлением. Этого нельзя сделать без диалектического понимания самих отношений. Определение отношений связано, кроме того, с решением в плоскости противоположности «субъект—объект». Территориальная общность — в смысле «социальная реальность», т. е. как социологический феномен — отражает и синтезирует все формы отношений территориальной единицы в отношениях его человеческих компонентов (в общественных отношениях). Территориальная же единица дана всеми формами отношений, присущими существованию территориальной общности.

Однако более глубокое объяснение территориальной общности в значениях «группа» и «субъект» возможно лишь во взаимоотношении с явлением и понятием «образ жизни». В первом значении речь идет о взаимодействии индивидов на одинаковом системном уровне, во втором — о выражении функциональных и эволюционных последствий жизнедеятельности применительно к различным объектам (а следовательно, и применительно к различным системным уровням). Образ жизни территориальной общности означает — как понятие — высшую форму диалектического анализа и синтеза, отражающую территориально определенную реальность в системе проявления действий определенной социальной единицы коллективного характера. Эта единица затем сама дана той стороной образа жизни индивидов, которая образует ее как реальность, реальную группу — как движение.

Посредством социалистического образа жизни постепенно реализуется преодоление исторически возникшей «социальной частичности» людей, проявляющейся и в социально-территориальной дифференциации. В территориальном отношении речь идет также о фактическом, реализующемся социальном равенстве, которое, однако, не является характеристикой одинаковости образа жизни тех или иных субъектов. Но она может быть — в первую очередь — характеристикой направленности их образа жизни. В этом смысле она является общим атрибутом, характеризующим как определенное качество явление «социалистический образ жизни».

В территориальном «разрезе» процесс формирования общественного равенства проявляется и может достигаться в структуре и преодолении различий элементарно понимаемых условий жизни, в структуре и характере их взаимосвязей (соответствии или противоречии), в характере образа жизни территориально определенных субъектов, и наконец, в характере или структуре самих упомянутых субъектов. Намеченный таким образом (восходятельно) ход выражает — с точки зрения познания — способ восхождения от абстрактного к конкретному. Он характеризует взаимосвязь данных

специфических категорий, осуществляющуюся путем диалектического синтеза, а тем самым и место образа жизни в решении территориального (регионального) параметра общественного развития.

Без познания территориального аспекта образа жизни нельзя в должной мере вскрыть сущность и других явлений общественной реальности, их закономерную динамику — то, что необходимо знать для целенаправленного формирования реальности.

Summary

Růžička R.: Territorial Aspect in the Conception of the Socialist Way of Life

The present paper is mainly concerned with the categorial delimitation of the way of life in the territorial cross section and the differentiation of the social process of life, with a view to the socialist character of reality. In the focus of theoreticological analysis are conceptual contents expressing the dialectics of the life process in the line territorial unit — territorial community — way of life. However, stress is laid upon the fact that these contents can have a full concretely historical, social meaning only insofar as they reflect and reinterpret reality in the line socio-economic formation — class (class-determined group) — way of life. The analysis of the territorial unit necessarily leads to the definition of territorial subjects as self-existent factors in the process of societal differentiation and integration, and of their way of life. The definition of all the concepts referred to above inevitably requires the specification of relations (and moments in the process of their reproduction) involved in the given phenomenon. This is impossible without the dialectical conception of the relations themselves. Moreover, the definition of relations is associated with the solution in the position of subject-object contradiction. The territorial community — in the sense of "social reality", i. e. as a sociological phenomenon — reflects and synthesizes all relational forms of the territorial unit in the relations of its human components (in social relations). The territorial unit is then defined by all the relational forms of existence of the territorial community.

Of course, a more thoroughgoing elucidation of the territorial community in the meanings of "group" and "subject" is possible only in relation to the phenomenon and concept „way of life“. The first meaning covers the interaction of individuals on the same system level, whereas the second meaning implies the expression of functional and developmental consequences of life activities in relation to various objects (and thus also in relation to various system levels). The way of life of the territorial unit — as a concept — involves a higher form of dialectical analysis and synthesis, reflecting a territorially definite reality in the system of active manifestations of a given social unit of a collective nature. This unit itself is then defined by that aspect of the individuals' way of life which forms it as a reality, a real group — as motion.

The socialist way of life entails a gradual overcoming of the historically arisen "social partiality" of people, manifesting itself also in the socioterritorial differentiation. What is involved here, also in view of the territorial aspect, is real social equality which is realizing itself — of course, without representing a characteristic of the equality of the way of life of the given subjects. Yet it can be, in the first place, a characteristic of the intention of their way of life. In this sense it is a general attribute characterizing the phenomenon "socialist way of life" as a specific quality.

In the territorial cross section, the process of establishing social equality manifests itself and can be comprehended in the structure and overcoming of differences prevailing among elementarily conceived living conditions; in the structure and character of their correlations (accordance or contradiction); in the character of the way of life of territorially defined subjects, and ultimately in the character or structure of the mentioned subjects themselves. From the cognitive point of view, the (rising) sequence thus outlined expresses the way in which the rise from the abstract to the concrete is effectuated. It characterizes the correlation among the given specific categories realizing itself by way of dialectical synthesis, and thus also the place of the way of life in solving the territorial (regional) dimension of social development.

A lack of closer acquaintance with the territorial aspect of the way of life does not allow sufficiently to highlight other phenomena of social reality and their lawful dynamics, that is, to attain the knowledge necessary for a goal-directed formation of reality.

Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva

ELIŠKA RENDLOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Marxistické pojetí analyzující volný čas v kontextu celého způsobu života klade velký důraz na jeho celospolečenské souvislosti. Z hlediska způsobu života není volný čas nazírán pouze jako doba vymezená pro realizaci individuálních zájmů, ale především jako společensky organizovaná a institucionalizovaná sociální sféra, pevně spjatá s mechanismy reprodukce společnosti.

K rozvoji volného času dochází již ve vyspělých kapitalistických společnostech od počátku století, a to jako ekonomicky i společensky důležité oblasti lidského života podílející se na rozšířené reprodukci pracovní síly. Avšak jeho hodnota je shledávána především ve sféře ekonomické a ideologické. Volný čas je chápán jako prostor, v němž se formují svěbytné potřeby, schopné transformace do masové koupěschopné poptávky a fungující jako další stimul pro výrobu a ekonomický růst. Povaha volného času je tak za kapitalismu od počátku podřízena principu maximalizace zisku. Jeho vlastní dopad na růst lidských schopností a potenci i jejich kultivaci zůstává nutně druhořadý a je pouze vedlejším efektem průmyslu volného času.

Od své závislosti na logice průmyslové výroby se volný čas odpoutává teprve v socialistické společnosti. Postupně se dostává do popředí jeho kultivující funkce, které jsou podřízeny ostatní složky jeho rozvoje. Avšak na druhé straně ani v socialistické společnosti nemůže dynamika rozvoje volného času nerespektovat ekonomické a sociální souvislosti způsobu života. Formy, v jakých volný čas plní svou kultivující funkci vůči člověku i celému komplexu způsobu života, nepochybně závisejí jak na úrovni výrobních vztahů ve společnosti, na stupni překonávání kapitalistické třídní struktury, omezení důsledků tradiční dělby práce (především rozdílu mezi fyzickou a duševní prací a mezi prací v zemědělství a v průmyslu či ve službách), tak na dosaženém stupni humanizace práce i ekonomických možnostech společnosti. A v neposlední řadě i na rozsahu pracovní doby, její organizaci, celkovém množství volného času i na úrovni speciálních služeb pro volný čas.

Časovou strukturu volného času lze rozdělit zhruba do tří úrovní: na volný čas všedního dne, dále víkend jako pauzu v rytmu pracovních dnů a dovolenou jako rozsáhlé bloky pracovního volna. Volný čas ve všedních dnech je podřízen především požadavkům práce, bio-fyziologického rytmu a nutným mimopracovním činnostem. Ve dnech souvislého volna, zejména o dovolených se stává — z hlediska svého rozsahu i subjektivně — svého druhu dominantou celého životního rytmu, což vytváří příznivější podmínky pro jeho kultivaci a usměrňování v souladu s potřebami rozvoje lidské individuality i společnosti. Prostřednictvím aktivit volného času mohou být alespoň zčásti redukovány a kompenzovány nežádoucí efekty dělby práce a položeny základy cel-

kové změny chování v mimopracovní době.⁽¹⁾ Přitom hraje významnou roli rekreace jako komplex volnočasových aktivit souvisejících zpravidla se změnou obytného prostředí (zahrnujícího i širší zázemí bytu), jejichž cílem je především fyzická a psychická reprodukce pracovní síly prostřednictvím rozšíření spektra provozovaných činností a sociálních zkušeností. Rekreace není jen otázkou víkendů a dovolených, ale měla by se do určité míry stát i součástí mimopracovní doby všedních dnů a — jak naznačují některé studie z oblasti psychologie i hygieny práce — i součástí efektivního pracovního režimu, zejména v některých vysoce náročných profesích. V komplexu volného času plní ve zvláště míře funkce hygienické, sociální a do určité míry i kulturní, spojené zejména s šířením a modifikacemi kulturních vzorů. Její další rozvoj je společensky velmi žádoucí, neboť představuje jednu z nejučinnějších forem regenerace pracovní síly i významný stimul celkové kultivace osobnosti.

V současné době existuje řada stabilizovaných forem využívání souvislého volna k rekreaci, v nichž je v různé míře obsažen moment překonávání stereotypu všedního dne. Z hlediska cílů rekreace lze pokládat za obecně vhodný takový typ využívání volného času, který v maximální míře vede ke změně prostředí, činností a novým sociálním zkušenostem. Jeho protipólem je prolongace způsobu života všedních dnů, včetně těch jeho složek, které souvisejí s prací, obsluhou domácnosti a stabilitou sociálních kontaktů. Některé dílčí empirické výzkumy [Sonda 1979] realizované v prostředí městských dělníků ukazují, že pól, který směřuje k rozbití každodenní rutiny a k pojetí dovolených i víkendů jako času „překračujícího hranice všedních dnů“ je zřejmě konstitutivně určen těmito faktory:

- rozšířením spektra sociálních kontaktů, především o „nové lidi“, tedy známé, přátele apod.;

- změnou prostředí, v extrémním případě spojenou s návštěvou v zahraničí a tím i poznáním jiného způsobu života, kultury, životního prostředí i komunikačních zvyklostí;

- změnou existujících stereotypů rodinného hospodaření, která je obecně spjata s vyšším využíváním služeb, s finančně náročnějšími formami spotřeby, s překonáváním stereotypu šetření a úspornosti.

Na druhé straně pól, který směřuje k „uchování každodenní rutiny“, je charakteristický především:

- těsnou vazbou na místo bydliště, rodinu a obsluhu domácnosti;
- neschopností vymanit se z pracovních povinností a s tím spojených sociálních závazků;
- prolongací existujících spotřebních zvyklostí a návyků (včetně těch, které se realizují na chatě jako jiná forma chodu domácnosti);
- upevňováním příbuzenských a přátelských vztahů, již zakotvených v každodenním způsobu života.

Mezi těmito vyhraněnými póly existuje ovšem řada preferovaných typů využívání souvislého volna (včetně dovolených), které nelze jednoznačně zařadit. Jde například o totální vyvázání ze stávajících struktur, povinností a závazků a pobyt „o samotě“ s akcentem na kontemplativní stránky. Nebo o takový styl, který vede k uspokojování již dříve osvojených potřeb a zájmů, na něž

(1) Tento moment nelze ovšem přeceňovat. Rozbor zkušeností z výcvikových táborů usilujících o změnu pohybových a stravovacích návyků v intencích „zdravého způsobu života“ ukazuje, že po přechodu k „normálnímu životnímu rytmu“ se tyto nové, avšak pouze zdánlivě internalizované vzory nedají dlouho realizovat.

ovšem ve všední dny nezbyvá čas. Jestliže můžeme pokládat snahu „poznat něco nového“ (nový typ sportu, zábavy, nové lidi) za rozvinutou formu směřující zákonitě k popření každodenní rutiny, pak styl zaměřený na realizaci již osvojených zálib dosahuje zrušení každodenních stereotypů jiným způsobem: naplňováním frustrovaných potřeb a zájmů, a tedy směřujícím k upevňování již osvojených vzorců využívání volného času. To ovšem nemůžeme pokládat jednoznačně za negativní jev. Naopak, právě při hodnocení účinnosti rekreace je třeba nikoli paušalizovat, ale vycházet důsledně z konkrétních potřeb jednotlivce, formovaných jeho profesí, vzděláním, fází životního cyklu i zdravotním stavem.

Nicméně vzhledem k tomu, že možnosti kultivace volného času byly za kapitalismu velmi omezené a rekreace jako jeho typická složka se začala masově rozvíjet až po vítězství socialistické revoluce, dominují zatím v řadě sociálních vrstev i skupin (zejména u starých lidí) velmi prosté formy rekreace. Jejich význam pro regeneraci fyzických i duševních sil je dosud velmi malý a často dokonce sporný. Neboť pasivní formy odpočinku, spojené často s omezováním pohybu, nadměrným příjmem potravy nebo spánkem během dne nevytvářejí dostatečnou bariéru proti negativním důsledkům civilizace. Tato skutečnost se dosud projevuje jak u dovolených, tak především u víkendů, u nichž stereotypie všedního dne zatím do značné míry působí jako silný protitlak nových a efektivnějších vzorů rekreace, a to především z hlediska jejich účinnosti na regeneraci fyzických i duševních sil a rozvoje osobnosti. Postupné překonávání této situace proto předpokládá nejen vybudování nové materiálně technické základny, ale také výchovu pro volný čas nejen u dětí, ale i u osob středního a staršího věku.

Vývoj forem trávení souvislého volna

Ačkoli jsou víkend a dovolená dnes považovány za samozřejmou součást životního rytmu současného člověka, v historické retrospektivě se jedná o relativně nové sociální jevy, jejichž vznik souvisí se sociálně třídními zápasy kapitalistické společnosti epochy imperialismu. Jako nové formy životního stylu nejširších vrstev se prosadily až počátkem dvacátého století. Nejprve se objevily ve způsobu života velké buržoazie, která na přelomu století již překonala „gründerské“ období orientace na akumulaci kapitálu a rozvoj výroby. Své sociálně třídní postavení začala zhodnocovat prostřednictvím spotřeby, mezi níž měla významné místo rekreace jako forma náročné spotřeby služeb a demonstrace kultivovaného „stylu života“ v intencích kulturních vzorů staré feudální společnosti. Kromě dlouhodobějších pobytů v atraktivních střediscích společenského života se ve dvacátých letech také začala rozšiřovat rekreace koncem týdne, vycházející z analogie anglického „weekendu“. V okolí velkých měst vznikaly luxusní lokality, určené výhradně k rekreačnímu pobytu nejbohatších vrstev.

Maloburžoazie, v jejíž řadách postupně sílila skupina zaměstnanců, začala počátkem dvacátého století napodobovat buržoazní vzory v závislosti na svých majetkových poměrech, avšak její většina byla v té době stále ještě zcela ve vleku tradičních zvyklostí: Ve stylu trávení větších bloků volného času převládaly — podobně jako u kvalifikovaných dělníků a dělnické aristokracie — návštěvy výletních restaurací, kabaretu a pouťových atrakcí, korzování a spolkový společenský život. Vedle levnějších variant pobytů v tradičních oblastech, zejména lázeňského charakteru, se vytvářely postupně specifické formy příměstské rekreace, využívané především pro dlouhodobé sezónní pobyty a dovolené. Tato forma „letních bytů“ (ubytování v levných hotýlcích, ubytovacích

hostincích a soukromí) se rozšířila především v období konjunktury dvacátých let, kdy relativně rychle rostla životní úroveň maloburžoazních vrstev a prodlužoval se rozsah jejich dovolených.(2) [Průcha 1974]

Vzhledem k tomu, že rekreace vyžaduje velký rozsah volného času, jehož distribuce byla v podmínkách kapitalistické společnosti svázána se sociálně třídním postavením a byla vždy především formou spotřeby, zůstávala po dlouhou dobu cizí způsobu života proletariátu.(3) Početné rostoucí dělnická třída byla sociálně značně diferencována. Úroveň kvalifikace, pracovní zařazení a také odvětvová příslušnost se promítaly do rozsahu pracovní doby i výše mezd. V řadách dělníků se postupně formovaly skupiny dělnické aristokracie a dalších kvalifikovaných dělníků, které v závislosti na majetkových možnostech inklinovaly k napodobování maloburžoazních vzorů spotřeby a do určité míry také způsobu trávení dovolených. Značná sociální diferenciace dělníků však také vyplývala ze specifických rysů procesu industrializace a urbanizace v našich zemích, který nerušil ekologickou strukturu dříve zemědělského obyvatelstva, ale pouze ji přizpůsoboval potřebám kapitalistické výroby. I když postupně sílil počet městského proletariátu, velká část dělnictva nadále bydlela v malých příměstských či předměstských obcích, pracovala v malých či středních průmyslových závodech. Způsob života proletariátu se organicky prolínal se způsobem života zemědělského obyvatelstva a domácí hospodářství bylo v dělnických domácnostech obvyklým dodatečným zdrojem tvorby životní úrovně. Nedělní volný čas byl proto z velké části tráven prací a prostorově situován do prostředí bydliště a jeho nejbližšího okolí.

Třídně vyhraněné formy proletářské rekreace se ve dvacátých a počátkem třicátých let zformovaly víceméně jen mezi městskou proletářskou mládeží, a to do podoby ideologicky vyhraněného protipólu spotřebních modelů buržoazie. Při vzniku trampingu a chatových osad byly nejsilněji deklarovány požadavky minimalizace spotřeby a prosazovány zásady kolektivismu. Zpočátku byly vyjadřovány pomocí naivních analogií s „indiánskou“ či „kovbojskou“ kulturou, jak to odpovídalo dobovým sdělovacím prostředkům, a měly spíše únikový charakter. Obliba trampingu se mezi mládeží postupně šířila a začala být pro buržoazní společnost nebezpečnou platformou politické angažovanosti mládeže. Po

(2) Například u úřednictva trvala dovolená 2–5 týdnů v závislosti na služebním postavení a délce pracovního poměru [Průcha 1974: 183].

(3) Zkrácení pracovní doby bylo jedním z důležitých cílů sociálních programů dělnického hnutí již od poloviny minulého století. Určitých úspěchů však bylo dosaženo až ke konci století, a to pouze pro dělníky továrního průmyslu, jejichž pracovní doba činila 9–11 hodin denně, zatímco v ostatních odvětvích, zejména v zemědělství, nebyla její horní hranice limitována. Zhruba v této době byl také uzákoněn nárok na 24hodinový nedělní pracovní klid. Dělníkům se však nepodařilo prosadit nárok na dovolenou (s výjimkou horníků, majících dovolenou 5–12 kalendářních dnů ročně a dělníků některých velkých závodů, kteří dosáhli kolektivní smlouvy se zaměstnavateli). Takto vymezená pracovní doba platila až do roku 1918, avšak netýkala se dělníků pracujících v malých podnicích, živnostech, zemědělských a domáckých dělníků a pracujících ve službách, jejichž pracovní doba činila 12–14 hodin denně. Ve vlně dílčích sociálních reforem po založení samostatného státu byl uzákoněn osmihodinový pracovní den a ve dvacátých letech také 6–8denní nárok na dovolenou, který však byl ze strany zaměstnavatelů dodržován pouze v závodech se silnou dělnickou organizací a v obdobích zvýšené nezaměstnanosti se i zde stával spíše fikcí [Průcha 1974]. Štern pokládá přiznání nároku na dovolenou a zavedení osmihodinové pracovní doby za vůbec nejdůležitější ze všech reforem I. republiky a dává je do souvislosti s růstem zájmu o vzdělání, politiku, s rozmachem spotřeby i cestovního ruchu [Štern, 1934: 39].

neúspěšných pokusech zařadit jej pod hlavičku některé z buržoazních stran byla proti němu podniknuta restriktivní administrativní opatření, která mezi mládeží vyvolala prudký odpor nabývající forem sociálního hnutí [Morkes 1976]. Tak byl sice tramping oproštěn od romantických iluzí „úniku od společnosti do lůna přírody“ a zřetelně se projevila jeho podstata třídně vyhraněné formy rekreace, avšak další rozmach tím byl do určité míry podvázán. Širší působnost měly inovace zprostředkované sportem, turistikou a zčásti i cyklistikou a automobilismem, které byly propagovány filmem i populárními časopisy a ovlivnily volný čas nejen dělníků, ale prakticky všeho městského obyvatelstva. Třídně diferencované formy rekreace kulminovaly v průběhu dvacátých a počátkem třicátých let. V následujícím desetiletí prohlubující se hospodářské krize a po dobu druhé světové války ustoupily nutnosti uspokojit alespoň základní životní potřeby a byly podstatně omezovány i u maloburžoazních vrstev.

Nově se formující socialistický stát se při zkracování pracovní doby zaměřil na vytváření delších bloků souvislého pracovního volna, tedy dovolené a dlouhého víkendu pro všechny sociální skupiny. Tato orientace byla také všeobecně kladně přijata, neboť jednak přispívala ke zvolnění životního tempa a umožňovala i rozšíření aktivit napomáhajících stabilizaci životní úrovně, jednak otvírala možnost rozšiřování škály činností, prosazování těch, které přispívají k prohloubení relaxačních, kulturních a sociálních efektů volného času. V prvním období byl zachován původní rozsah 48hodinové pracovní doby a především dořešena otázka dovolených, která se stala univerzální součástí ročního pracovního rytmu všech pracujících bez ohledu na odvětví národního hospodářství, charakter pracovní činnosti a vlastnický sektor. Při jejím určení byl brán v úvahu nejen počet odpracovaných let, ale také některé další sociální aspekty [Linhart-Vítečková 1975]. Na rozdíl od buržoazní republiky, v níž byl reálný rozsah pracovní doby a dovolené jedním z významných mezitřídních a vnitrotřídních rozdílů, po vítězství národní a demokratické revoluce se stávají tyto vymoženosti univerzálním rysem způsobu života a jedním z důležitých nástrojů jeho sociálně třídní homogenizace. V roce 1956 byl rozsah pracovní doby zkrácen na 46 hodin úpravou sobotního pracovního režimu a od roku 1966 národní hospodářství postupně přecházelo na pětidenní pracovní týden v rozsahu 42,5 hodiny (v jednosměnných provozech) a méně (ostatních typech provozů). Tento proces byl ukončen v letech 1968—1969 a prosadil se do životního rytmu prakticky všech skupin obyvatelstva, neboť jeho univerzálnost byla posilována také rostoucí zaměstnaností žen [Linhart-Vítečková 1975].

Zkrácení sobotní pracovní doby v roce 1956 se ve struktuře mimopracovní doby odrazilo v přesunu některých domácích prací z nedělního dopoledne na sobotu a přispělo tak ke zvýraznění svátečního charakteru celého nedělního dne a zvýšení podílu volnočasových aktivit. Zavedení dvoudenního víkendu v letech 1968—1969 tyto tendence prohloubilo, bylo však současně provázáno řadou sporných, ba přímo negativních momentů. Například uvolnění soboty jako dne pracovního klidu při týdenní pracovní době 42,5 hodiny znamenalo částečné prodloužení všedního pracovního dne (na 8,5 hodiny). V těchto letech se již také začínala projevovat stagnace vývoje služeb a nedocházelo k dalšímu poklesu průměrného týdenního času domácích prací. Dvoudenní souvislé volno proto nebylo zhodnocováno pouze jako prostředek zkvalitňování volného času, ale také jako časový rezervoár pro všednodenní mimopracovní povinnosti.

Koncem padesátých a zejména v šedesátých letech docházelo ke krystalizaci vyhraněných modelů trávení souvislého volna, odlišných svou náplní od forem trávení volného času všedních dnů. Tento proces obsáhl prakticky všechny

sociální skupiny, i když do určité míry v závislosti na sociálně podmíněných tradicích rekreačního chování. Týkal se zpočátku pouze dovolených, avšak po zkrácení pracovní doby se postupně prosazoval také o víkendech. Socialistická společnost od počátku stimulovala pronikání rekreačních potřeb do nejširších vrstev. Začala budovat historicky nový typ služeb, který neakceptoval individualistické a spotřební pojetí rekreace buržoazní republiky, determinované sociálně třídním postavením a příjmovou úrovní. V protikladu k nim prosazovala kolektivismus a pojetí rekreace jako formy spotřeby ze společenských fondů. Nová forma rekreace, zejména výběrová rekreace ROH, cílevědomě centrálně řízená, překonala poměrně brzy počáteční neduhy a stala se pro značnou část pracujících „školou socialistického životního způsobu“ [Socialistická 1975]. Také podniková rekreace, rozvíjející se však bez dostatečné centrální koordinace, vytvořila postupně ohromné rekreační kapacity, avšak nerovnoměrně rozmístěné a velmi diferencované co do technického vybavení a provozních možností. Tyto nedostatky se v padesátých letech ještě plně neprojevíly, v dalších desetiletích však s růstem rekreačních nároků pracujících vedly k nedostatečnému využívání existujících kapacit a určité stagnaci jejich rozvoje [Jungmann 1973].

Výběrová a podniková rekreace ROH byly určeny především pro trávení dovolených a nepřispívaly tudíž k rozvoji víkendové rekreace, která byla v podstatě ponechána „svému osudu“. Tradiční formy rekreace byly postupně odbourány, aniž však za ně byla nalezena adekvátní náhrada. Postupné budování zařízení volného cestovního ruchu se zaměřovalo především na ubytování hotelového typu aspirující na vysokou úroveň služeb, nebylo však koncipováno jako profilová forma rekreace pracujících, ale spíše jako prostředek stimulace zahraničního cestovního ruchu. Ani tato zařízení kapacitně nestačila a z finančních důvodů především nevyhovovala jako rozšířená varianta letní nebo dokonce víkendové rekreace, zejména rodin s malými dětmi.

Chataření a chalupaření jako profilová forma víkendové rekreace

Koncem padesátých a počátkem šedesátých let došlo k vzestupu zájmu o chataření, které navazovalo na tradice zahrádkářských kolonií, příměstského bydlení a zčásti trampingu, avšak výrazně změnilo svůj sociální rámec. Chaty byly pořizovány jako rekreační objekt ve vlastnictví rodiny, a staly se rozšířeným relativně progresivním modelem uspokojování rekreačních potřeb pracujících. V roce 1971 bylo v ČSSR evidováno téměř 160 tisíc individuálních rekreačních objektů (z toho 16 % chalup) a dalších 16 tisíc bylo v té době projektováno nebo rozestavěno.(4) Majiteli těchto rekreačních objektů jsou asi z jedné třetiny obyvatelé hlavního města, více než polovina bydlí v některém z krajských měst v ČSSR [Soupis 1972]. Pořizování chat a chalup tedy není specifikou obyvatel Prahy nebo dalších velkých měst, ale velmi rozšířenou formou rekreačního chování, nepříliš závislou na typu bydlení.(5) Výsledky reprezentativního výzkumu

(4) Cca 25 % rekreačních objektů bylo postaveno do roku 1945 a téměř 60 % po roce 1955 [Soupis 1972].

(5) Rekreační objekty Pražanů jsou umístěny v naprosté většině ve Středočeském kraji, kde je jich také více než třetina z celkového počtu v ČSR. Pražané se dále třetinově podílejí na jejich vlastnictví v Severočeském kraji, jehož horské oblasti patří k tradičnímu zázemí zimní rekreace. Ve všech ostatních krajích jsou nejméně ze tří čtvrtin majiteli obyvatelé kraje a zbývající podíl je většinou plně pokryt obyvateli bezprostředně sousedících krajů [Soupis 1972].

Využívání rekreačních objektů především jako sféry materiální kultury však začíná být samotnými majiteli posuzováno značně rozporně (tabulka 2). Zře-

Tabulka 2. Vliv druhého bydlení na životní způsob rodiny — názory chatařů a chalupářů trvale bydlících v Praze

	zvětší se, vzroste	nezmění se	zmenší se, klesne
rozsah domácích prací	51,4	38,5	10,0
množství pohybu	92,6	6,5	0,8
pobyt v přírodě	97,1	2,7	0,1
finanční výdaje dmácnosti	70,9	25,9	3,2
množství volného času	27,4	35,9	36,7
množství odpočinku	39,0	27,7	33,4
	zlepší se	nezmění se	zhorší se
fyzická kondice	85,3	13,2	1,5
výchova dětí	35,1	61,5	3,3
vztahy v rodině	42,4	56,2	1,4
kontakty s přáteli	30,4	59,1	10,5
časový režim v pracovní dny	9,6	56,1	34,3

N = 543

Pramen: Časové rozpočty Pražanů 1977

telně již například převažuje názor na zvýšení časových i finančních nákladů spojených s jejich údržbou a provozem. Také relaxační funkce víkendových pobytů na chatě je posuzována rozporně.⁽⁹⁾ Pobyt na chatě a chalupě je spíše chápán jako fyzický a psychický odpočinek vyplývající z odlišného typu manuálních činností, které však mají spíše provozní nebo poloprovozní charakter. Cení si jich více zaměstnanci, i když je za volný čas příliš nepovažují. U obou sociálních skupin se projevuje shodná tendence hodnotit spíše negativně vliv pravidelných víkendových výjezdů na celkový časový režim v ostatních dnech týdne. Vlastnictví individuálního rekreačního objektu se v průměru projevuje zvýšením týdenního času domácích prací u mužů a žen o jednu hodinu na úkor volného času. Pro jeho vnitřní strukturu je charakteristický větší rozsah technických a manuálních aktivit, nižší výskyt pohybových, sportovních aktivit a sociálních kontaktů, nižší návštěvnost kulturních zařízení [Časové rozpočty 1977].

Přes rychlý a intenzivní rozsah chataření a chalupaření v posledních desetiletích nebyly dosud vytvořeny specifické vzory chování a způsobu trávení víkendů v oblastech soustředěné individuální rekreace. Z velké části vycházejí z požadavků a potřeb obsluhy domácnosti a údržby rekreačního objektu nebo pozemku. Typické volnočasové aktivity nepřevažují a jejich škála je relativně úzká. Tento model víkendového chování se začíná promítat do vědomí majitelů, především zaměstnanců, jako jedna z překážek ostatních volnočasových činností a rozvoje osobnosti.

(9) Vysoké pozitivní hodnocení možnosti pobytu v přírodě, pokud ho konfrontujeme s názorem na rozsah odpočinku a volného času, naznačuje, že „přírodní prostředí“ není příliš využíváno pro volnočasové aktivity. Chataři a chalupáři se naopak stejně často přiklání k názoru, že rozsah volného času a odpočinku se díky víkendovým pobytům nemění, nebo dokonce klesá [Časové rozpočty 1977].

Druhé bydlení jako nejtypičtější forma trávení víkendů velkoměstského obyvatelstva má výrazně sezónní charakter a i v letních měsících se týká pouze poloviny Pražanů.(10) Dosud však nebyl vytvořen jiný vyhraněný model pro volný čas, který by tuto formu doplňoval nebo ji nahrazoval skupinám neparticipujícím na víkendové migraci. Víkendový pobyt ve městě je zčásti vyplněn běžnými provozními činnostmi rodiny a domácnosti, zčásti navazuje na stereotypy všednodenního volného času. Mezi časově náročnějšími činnostmi dominují vycházky po městě a nejbližším okolí, výlety, rodinné a sociální kontakty (tabulka 3). Ostatní aktivity spjaté s využíváním městské vybavenosti

Tabulka 3. Vybrané víkendové činnosti ekonomicky aktivních mužů a žen podle sociálních skupin (procento dotázaných, kteří činnost provozovali)

	Muži				Ženy			
	dělník		zaměstnanec		dělník		zaměstnanec	
	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle
Údržba automobilu	29,0	21,9	19,1	21,9	1,7	2,6	4,3	3,2
Ruční práce, šití, pletení	0,0	0,0	0,0	0,0	37,4	30,5	34,7	31,5
Technické koníčky	7,3	7,3	4,7	6,5	0,0	0,0	0,9	1,2
Práce na zahrádce, úprava okolí chaty	28,0	25,3	36,0	33,4	26,0	29,5	34,1	32,4
Procházka v přírodě	23,6	25,3	18,6	23,7	18,2	22,6	22,1	24,9
Výlet, vyjížďka autem	22,4	19,1	17,8	17,1	11,3	13,0	15,8	22,0
Sport, míčové hry, plavání	16,8	16,9	16,0	13,1	8,7	9,6	8,0	10,9
Návštěva sportovního utkání	4,4	8,4	2,6	5,0	1,7	0,0	0,6	0,3
Procházka ve městě	11,8	11,8	14,9	14,2	16,5	15,7	12,4	14,1
Návštěva přátel, známých	33,2	25,2	21,8	32,6	32,1	25,2	29,2	27,1
Návštěva restaurace, vinárny, zábava, tanec	12,9	6,7	7,6	4,3	8,7	2,6	5,7	2,8
Zájmová umělecká činnost	2,2	1,2	0,4	2,2	0,0	0,0	0,6	4,9
Návštěva divadla	2,2	1,2	0,4	2,2	0,0	0,0	0,6	4,9
Návštěva výstavy, muzea	2,8	0,0	1,4	2,6	0,9	0,0	2,2	2,8
Návštěva koncertu	0,0	0,6	0,4	1,1	0,0	0,0	1,2	1,7

N = 1144

Pramen: Časové rozpočty 1977

kulturního, rekreačního, sportovního i společenského charakteru jsou sice často uváděny mezi aspirovanými činnostmi, jejich skutečná frekvence je však podstatně nižší. Ve způsobu trávení víkendů je malý počet činností, u nichž se projevuje větší závislost na sociálních charakteristikách jednotlivců. I když je nižší míra sociální diferenciacce zřejmě způsobena také typem informace (byl zjišťován výčet činností bez jejich časové dimenze), přesto poněkud překvapuje podobnost struktur činností jednotlivých skupin Pražanů. Té se vymykají pouze známé rozdíly v prožívání volného času mužů a žen a dále větší výskyt sebevzdělávacích a studijních aktivit u osob s vysokoškolským vzděláním a na druhé straně brigád u dělníků [Časové rozpočty 1977].

(10) Návštěvy chat a chalup jsou většinou vázány na léto a teplé jarní a podzimní měsíce. Od listopadu do března jsou navštěvovány výjimečně a čtvrtinou populace vůbec ne [Časové rozpočty 1977].

Mezi velkoměstskou populací je již poměrně intenzivně pocítována potřeba diferencovaného prožívání volného času všedních dnů a souvislého volna, jejich obsah však dosud není vyhraněn. Bariéry spočívají jednak v rodinných provozních činnostech, které jsou ve značné míře přesouvány na sobotu, jednak v nedostatečné hmotné vybavenosti města a v neposlední řadě nevyhraněnosti sociokulturních vzorů víkendového volného času. Vyžívání chat a chalup se v tomto kontextu ukazuje jako stále ještě relativně progresivní vzor, který — přes svoji zřetelně vystupující nedostatečnost — přispívá alespoň změnou prostředí k naplnění relaxační funkce volného času a zdůraznění odlišného rytmu pracovních a víkendových dnů.

Převažující formy trávení dovolených

Rekreační objekt slouží primárně víkendové migraci a jeho vlastnictví není překážkou variabilních způsobů trávení dovolených. Tato tendence již byla konstatována v dřívějším výzkumu volného času pražské populace.(11) Model diferencovaného využívání chat se od té doby velmi rozšířil, neboť v současné době již naprosto převažuje potřeba trávit hlavní část dovolené jiným způsobem.(12)

Tabulka 4. Způsob trávení dovolených a preference jejich forem u obyvatel Prahy (procento dotázaných, kteří uvedli kladnou odpověď)

	Realizovaný způsob dovolené		Preferovaný způsob 1977 ³⁾	
	1977 ¹⁾	1979 ²⁾	ČSSR	v zahraničí
Podniková nebo výběrová rekreace ROH	19,7	20,0	28,4	35,9
Dovolená s cestovní kanceláří nebo sportovním oddílem	10,2	6,5	13,5	34,8
Individuální turistika, táboření	28,9	33,3	30,8	44,9
Pobyt na chatě, chalupě	45,7	35,0	38,0	*
Stavba domu, chaty, práce v domácím hospodářství	16,4	38,9	3,8	*
Výdělečná činnost	6,5	2,4	1,5	*
Pobyt u příbuzných	26,0	23,5	4,8	*
Odpočiněk doma	35,3	32,6	*	*
	N = 2050	700	1144	

Poznámka: * — nezjišťováno

Pramen: 1) Způsob 1977

2) Sonda 1979

3) Časové rozpočty 1977

(11) Ve výzkumu bylo zjištěno, že majitelé chat a chalup se zčásti orientují i náročnější formy trávení dovolených, například v zahraničí, a chaty využívají převážně o víkendech nebo jako doplňkovou formu dovolené. V rozpětí tří sledovaných let 1966–1968 vzrostl tento typ rekreace, avšak pouze na chatě či chalupě trávil celou dovolenou ještě 55 % majitelů [Maršálková-Todlová 1973].

(12) Zhruba tři čtvrtiny majitelů tráví na chatě alespoň jeden nebo dva týdny dovolené, 15 % však volí pro celou dovolenou jiné prostředí. Nejčastějším způsobem je kombinace pobytu na chatě a jiné, atraktivnější formy, což například v roce 1977 platilo pro 60 % pražských majitelů individuálních rekreačních objektů [Časové rozpočty 1977].

Stále však existují skupiny velkoměstské populace, jejichž dovolená nebo adekvátní volný čas (např. u důchodců) nedosahují pobytu na chatě. Přenášení tradičního modelu nepracovních dnů na dovolenou je ještě častým rysem, spjatým sice především s ekologickou podmíněností způsobu života, ale promítajícím se také do sociálně třídních charakteristik.(13) Jeho platnost nebyla dosud překonána ani v podmínkách velkoměsta. Více než třetina pražských dotázaných tráví alespoň část dovolené ve městě (tabulka 4) a také výpovědi o hodnotách spjatých s dovolenou naznačují, že se nejedná pouze o objektivní bariéry hmotné vybavenosti a životní úrovně, ale ve značné míře o závislost na sociokulturních vzorech trávení volného času v minulosti.(14)

Dalším typem dovolené, který se předpokládánými relaxačními efekty blíží pobytu na chatě, jsou návštěvy příbuzných a známých. Jedná se sice o vybočení z běžného rytmu všedního dne a změnu prostředí, avšak sociální a kulturní efekty dovolené nebývají příliš vysoké. Spíše je možno hovořit o návštěvě známých míst a určitém napojení na způsob života další rodiny. Data ukazují, že tato forma je velmi často realizována právě rodinami, které dosud nevlastní rekreační objekt, a slouží tedy do určité míry jako substituce pobytu na chatě. Přes svoji vysokou frekvenci však nepatří mezi preferované formy [Časové rozpočty 1977]. Pro některé skupiny obyvatel zůstává jednou z mála možností pobytu mimo bydliště a město (rodiny s nejmenšími dětmi, skupiny s nízkými příjmy, důchodce apod.). A v neposlední řadě je využívána jako prostředek realizace sociálních a ekonomických funkcí širší rodiny.

Za kvalitativně vyšší formy trávení dovolené lze považovat ty, u nichž jsou minimalizovány nejen pracovní, ale také běžné provozní činnosti všedního dne, a které jsou naplněny odpočinkem ve smyslu aktivizace subjektu, obohacování způsobu života o další činnosti a sociální zkušenosti. Pro potřeby dovolených jsou budovány různé typy zařízení volného i vázaného cestovního ruchu, které lze rozdělit do tří základních skupin. Je to jednak individuální turistika a táboření, dále využívání služeb hotelového typu, a to buď individuálně nebo prostřednictvím cestovních kanceláří, a jako třetí kvalitativně poněkud odlišný typ — rekreace ROH.

Individuální turistika patří mezi jednu z nejvíce preferovaných forem, zvláště ve spojení s pobytem v zahraničí. Tento typ dovolených prošel v posledních letech značnou renesancí. V závislosti na růstu životní úrovně, především automobilismu, a také v důsledku nutné ochrany životního prostředí přestává být táboření nenáročnou dovolenou „daleko od civilizace“. V současné době již

(13) V celostátním průměru v roce 1976 trávilo v místě bydliště hlavní část své dovolené 45 % dělnických a 22 % zaměstnaneckých domácností [Základní 1977], přičemž jen velmi malé části se podařilo obohatit pobyt doma o oddychové a rekreační činnosti.

(14) Podle výpovědí pracujících pražských průmyslových závodů se například 31 % o dovolené nedokáže odpoutat od povinností spojených se zaměstnáním, 50 % se přednostně zaměřuje na nutné práce, na které nezbyvá během roku čas, 16 % se snaží trávit dovolenou přednostně doma a 8 % prakticky musí. Téměř pětina potvrdila, že kromě toho, že nechodí do práce, se jejich dovolená neliší od ostatních dnů v roce [Sonda 1979].

převládá model „turistického komfortu“ a využívání stanových, popřípadě chatových kempů, v nichž jsou poskytovány zpravidla ubytovací, základní hygienické a stravovací služby. Dosud není dostatečná pozornost věnována zařízením pro volný čas, například sportovního charakteru. Vzhledem k tomu, že atraktivita většiny kempů je založena na možnosti koupání v blízkém okolí, je úspěšnost takto strávené dovolené z velké části závislá na kvalitě počasí. Individuální turistika i nadále zůstává věkově značně vyhraněným typem rekreace. Je nejvíce oblíbena mezi mládeží a zájem o ni dále stoupá ve středních věkových skupinách.

Zcela okrajovým typem dovolených je individuální využívání hotelového zařízení. Vedle poměrně vysokých nákladů hraje svoji roli také organizace cestovního ruchu, která v sezónním období prakticky neumožňuje využívání hotelové kapacity jinak než prostřednictvím hromadně organizované rekreace. Působí tak jako bariéra vytváření a stabilizace vzorů náročnější rekreace, spojené například s cestováním z místa na místo a s využíváním specifických zařízení pro volný čas a rekreaci.

Odborářská rekreace sehrála v minulosti významnou roli při formování nového typu rekreace [Socialistická 1975]. Také v současné době patří k nejrozšířenějšímu typu dovolených. Závodní i výběrová rekreace ROH se orientují spíše na průměrný, v populaci převažující typ návštěvníka, pro nějž jsou velmi atraktivní. V možnostech účasti pracujících však zůstávají určité rozdíly, související například s úrovní a počtem těchto zařízení v jednotlivých odvětvích národního hospodářství, systémem rozdělování poukazů mezi ekonomicky aktivní a důchodce apod. Nejčastěji ji využívají pracující ve středním a starším věku se svými rodinnými příslušníky. Menší zájem je mezi mladými lidmi a v rodinách s malými dětmi, na něž není příliš pamatováno ve vybavení objektů ani v programovém zaměření [Základní 1977]. V současné době se pozornost provozovatelů orientuje především na zkvalitňování lůžkového fondu a méně na programovou skladbu rekreace [Úlohy 1978]. Odborářská rekreace jako řízená forma, nesledující primárně ekonomické zřetele, však může poskytovat širší varietu rekreačních příležitostí a programů a přispívat tak účinně k formování nových vzorů ve způsobu trávení dovolených.(15)

Pobyt v zahraničí je velmi atraktivní a dosud značně sociálně diferencovanou formou trávení dovolených. Do zahraničí častěji vyjíždějí zaměstnanci a studenti, zpravidla také mladší a střední věkové skupiny. Určitou bariérou je výše příjmů a dosažené vzdělání, ale ve velkoměstských podmínkách již platí pouze ve skupinách s nejnižším průměrným příjmem na osobu v domácnosti (do 1500 Kčs měsíčně) a u dělnických profesí [Sonda 1979]. Vzhledem k vysokým nákladům bývá dovolená v zahraničí spojována s představou komfortu a špičkových rekreačních služeb. U individuální rekreace je někdy použití služeb cestovního ruchu omezováno ve prospěch nákupu zajímavého zboží. A také u využití služeb cestovních kanceláří — vzhledem k cenovým relacím a vysokým dopravním nákladům — lze o špičkové úrovni služeb hovořit pouze u nejdražších typů zájezdů. Zájezdy středních a nižších cenových hladin zpravidla poskytují služby obdobné domácímu cestovnímu ruchu.

Velmi silným motivem dovolených v zahraničí je potřeba poznat navštívenou zemi, její přírodní krásy, sociální kolorit a jevové stránky způsobu života. Další

(15) Dosud také nejsou zcela doceněny funkce kulturního, společenského i sportovního centra, které mohou rekreační zařízení ROH plnit vůči lokalitě, v níž jsou umístěny, a to i v oblastech soustředěné individuální rekreace.

nejčtenější skupinou jsou zdravotně rekreační důvody, nevyjímaje ani výhody trvale slunečného počasí. Spíše druhotnou roli hrají prestižní důvody, možnost nákupu zajímavého zboží a také možnost zdokonalit se v cizím jazyku [Výzkum spokojenosti 1969]. Praxe cestovních kanceláří ukazuje, že realizovat tyto aspirace stále ještě není samozřejmostí. Zvláště u pobytů u moře je někdy stereotyp všedního dne vystřídán pouze celodenním opalováním a jen část účastníků má také zájem o návštěvu dalších turisticky zajímavých míst, měst v blízkosti rekreačních oblastí apod. Samotné zakoupení zájezdu tedy neznámá také využití možností, které pobyt v zahraničí otevírá, a prožití hodnotné dovolené. Dovolena v zahraničí plní funkci kontrastu vůči ostatním sférám volného času a vcelku nelze očekávat, že by jejím prostřednictvím byla výrazněji posilována motivace k hodnotnému prožívání ostatních dnů souvislého volna.

Ovlivňování vzorů trávení souvislého volna nelze omezit na preferenci jednoho typu. Účinnější je budování široké škály zařízení pro volný čas a rekreaci, diferencovaných z hlediska finančních nákladů i poskytovaných služeb. Cestovní ruch se v současné době zaměřuje především na ubytovací a stravovací služby. Dosud prakticky chybí rekreační zařízení polyfunkčního charakteru, která by umožňovala relativně levné a nenáročné ubytování a současně sloužila jako středisko rekreačních služeb, v různé míře specializovaných na zájmové, sportovní nebo jiné typy aktivit volného času. Tato zařízení nejsou dosud hromadně budována pro širokou veřejnost ani jako součást odborářské rekreace.

Závěrem

V současné době je v chování i vědomí lidí zafixována řada různorodých stylů trávení víkendů, dovolených i kratších úseků pracovního volna. Relaxační efekty, které jsou s těmito typy trávení dovolených spojeny, však vyplývají především ze změny prostředí, využívání hmotné vybavenosti a jistého komfortu (a zčásti z určitého zvolnění životního rytmu). Méně již však ze změny struktury činností a rozšíření spektra sociální zkušenosti.

Náročnější styly rekreace jsou dnes typičtější jen pro některé poměrně úzké skupiny mladých lidí. S uzavřením manželství a narozením dětí jsou však poměrně rychle opouštěny a v jejich způsobu života začínají převládat poměrně stereotypní a málo nápadité formy. Je zajímavé, že ani ve skupinách s nejvyšším vzděláním a nejvyššími příjmy tyto náročnější vzory trávení dovolených nejsou výrazněji internalizovány a realizovány. I v těchto skupinách převládají obecně sdílené formy trávení víkendů a dovolených (včetně vykonávání značného objemu prací spojených s obsluhou domácnosti, rodiny i údržbou majetku), které, pokud se vůbec liší, jsou odlišeny pouze relativně vyšším komfortem, větší prostorovou mobilitou a místy i větší poučeností, pokud jde o výběr dostupných možností.

Dovolena a víkend dosud neplní v dostatečné míře funkci stylových prvků komplexu trávení volného času, ale samy jsou naopak ve značné míře zatíženy rutinou všedních dnů, vzorů využívání mimopracovní doby a s ní spojenou stereotypií trávení volného času. Tento rys, projevující se například přesunem některých domácích prací na sobotu, není typický pouze pro naše podmínky, ale projevuje se například také v SSSR, Polsku, NDR a Jugoslávii [Strzeminska 1976].

Skutečnost, že náročnější formy využívání souvislých dnů pracovního volna nejsou výrazněji realizovány ani ve skupinách velkoměstské populace s vyšší

úrovni vzdělání a vyššími příjmy, klade ostatně otázku: Můžeme dnes skutečně hovořit o městském či velkoměstském způsobu rekreace nebo obecněji městském způsobu využívání volného času? Obvykle je kladná odpověď na tuto otázku spojována právě se zdůrazněním takových rysů volného času městského obyvatelstva, jakými jsou masový rozvoj chataření, trávení víkendů i dovolených mimo místo bydliště, popřípadě využívání dovolených v zahraničí. Údaje, které jsme v předcházejícím textu analyzovali, však naznačují, že ani v těchto oblastech nejsou akceptovány kvalitativně zcela odlišné způsoby trávení dovolených a víkendů. Naopak inspirace k převládajícím způsobům činností pochází velmi často z venkovského a maloměstského prostředí. Odpověď na výše uvedenou otázku jistě není snadná a bude vyžadovat zhodnocení daleko širšího okruhu problémů souvisejících se způsobem života městského obyvatelstva. Lze však s určitostí říci, že víkendová rekreace a způsob trávení dovolených není především „stylotvorným“ prvkem, pokud jde o formování vzorů využívání mimopracovní doby a volného času.

Další zkvalitňování způsobů využívání volného času a zvláště pak víkendů a dovolených dnes předpokládá intenzivní zásah do celého procesu a posílení celospolečensky ovlivnitelných forem. Předpokládá nejen účinnou výchovu k volnému času, ale především dotvoření institucionální báze hromadné rekreace, která by byla schopna zformovat nabídku atraktivních a současně finančně dostupných způsobů jako protíváhu privatizovaných forem individuální rekreace. Nezastupitelnou úlohu musí sehrát v tomto procesu společenské organizace, zejména ROH, SSM a ČSTV, jež mohou navázat na řadu pozitivních zkušeností získaných v průběhu 35 let budování socialismu v naší vlasti. Řada úspěšných akcí (například Gymnasion, zájezdy s Cestovní kanceláří mládeže nebo Sportturistem, dovolené využívané ke zlepšení zdravotního stavu a kondice) čekají dosud na solidnější teoreticko-empirický rozbor a vyhodnocení pedagogických zkušeností.

V současnosti však je třeba i rozšířit spektrum služeb pro volný čas a rekreaci poskytovaných za úplatu. Současný stupeň nasycení našich domácností předměty dlouhodobé spotřeby dosáhl již v mnoha směrech, zejména pokud jde o základní vybavení, poměrně značného rozsahu a pro řadu domácností (zejména s vyššími příjmy) se stále aktuálněji rozevírá nutnost proměny celového modelu spotřeby a jeho obohacení o využívání služeb v oblasti rekreace. Skutečnost, že alespoň u velkoměstské populace je dovolená do značné míry „tím, na čem nemá cenu šetřit“, vytváří v tomto směru příznivou psychologickou situaci. Přes využívání služeb v době víkendů a dovolených by tak mohly být rychleji prolomeny psychologické bariéry bránící (spolu s malou dostupností služeb i jejich finanční náročností) intenzivnějšímu využívání služeb a tím i celkové restrukturalizaci spotřeby.

Rekreace mimo intravilán města není jedinou realizovanou formou trávení souvislého volna a některé skupiny velkoměstské populace jsou z ní dosud vyloučeny. Naříklad starší lidé, osoby s nízkými příjmy a zčásti i dělníci. I pro pravidelně vyjíždějící má však výrazně sezónní charakter vyžadující vhodné klimatické podmínky. Tyto formy proto nesnižují význam budování městské a příměstské vybavenosti pro volný čas. Vzhledem k tomu, že možnosti dalšího vyčleňování zemědělské půdy pro individuální rekreaci jsou již prakticky vyčerpány a některé signály nedostatku energetických zdrojů posilují tendenci orientovat se ve volném čase na městské a příměstské formy rekreace, může dojít poměrně rychle k dalšímu zvýšení tlaků na vybavenost tohoto typu

a zesílení zájmu společnosti na jejich efektivnějším a všestrannějším využití pro potřeby rekreace. V této souvislosti bude třeba především vyhodnotit zahraniční zkušenosti se středisky volného času různého typu, tak jak jsou známy ze Sovětského Svazu, NDR, NSR, Francie a dalších zemí.

Jak naznačují některé analýzy [Linhart 1980], ani ve velkoměstské populaci dosud nepřevládají komplexně rozvinuté způsoby trávení volného času. Rozvoj a intenzifikace forem rekreace se tedy nemůže omezit pouze na budování hmotné vybavenosti, ale měla by být koncipována jako sociálně kulturní služba svého druhu, napomáhající prosazování společensky žádoucích forem trávení volného času do všech skupin populace. Podmínkou je však zpracování dlouhodobé koncepce a vytvoření kádru kvalifikovaných pracovníků, specializovaných na „výchovu k využívání volného času“ a jeho organizaci. To vše předpokládá, aby byla především věnována větší pozornost též ekonomickým problémům rekreace i jejímu územnímu a odvětvovému plánování, vycházejícímu z ucelené koncepce rozvoje rekreace a volného času, která by toto úsilí i celospolečenské řízení sjednotila.

Literatura

- Časové rozpočty Pražanů. Archiv výzkumu, Praha, ÚFS ČSAV 1977.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: Člověk po práci. Praha, Svoboda 1975.
- Jüngmann, B.: Některé formy rekreace pracujících a ROH. Praha, Technosport 1973.
- Linhart, J.: Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Linhart, J. — Vitečková, J.: Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Maršálová, M. — Todlová, M.: Volný čas Pražanů, sv. III. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1973.
- Morkes, F.: K počátkům politické aktivity trampského hnutí. Impuls 1976, č. 4.
- Průcha, V. a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století. Praha, Svoboda 1974.
- Pražané o bydlení a bytové výstavbě. Závěrečná zpráva, Praha, ÚVVM 1972.
- Sociální plánování a rozvoj podnikové rekreace v ČSSR. Bratislava, Výzkumný ústav cestovního ruchu 1978 (interní materiál).
- Socialistická koncepce formování potřeb pracujících, socialistický způsob života. Vědeckotechnická revoluce a socialistický člověk. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Sonda „Pracující pražských průmyslových závodů“. Archiv výzkumu, Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Soupis objektů individuální rekreace k 30. září 1971. Praha, ČSÚ 1972.
- Strzeminska, H.: Czas pracy i jego skracanie. Warszawa, Wydaw. Ekonomiczne 1976.
- Stern, E.: Technický pokrok, pracovní doba a mzdy. Praha, Fr. Borový 1934.
- Výzkum spokojenosti účastníků zájezdu Čedoku s prožitím dovolené v zahraničí. Závěrečná zpráva, Praha, ITAZ 1969.
- Základní výsledky mimořádného šetření o rekreaci a cestovním ruchu v ČSSR v roce 1976. Praha, FSÚ 1977.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva, I–III, Praha, ÚML – UK 1978.

Е. Рендлова: Рекреация и ее роль в формировании образа жизни городского населения

Автор в своем очерке изучает проблематику выходных дней (уик-э'ндов) и отпусков городского населения. Она исходит из анализа новейших социологических исследований и статистических обследований. Она констатирует, что доля рекреации в способе проведения свободного времени весьма значительна и можно предполагать, что в будущем она еще возрастет. Она тесно связана с ростом жизненного уровня и развитием общественного потребления.

Выходные дни и отпуск выполняют в настоящее время прежде всего рекреативную функцию и позволяют трудящимся восстановить свои физические и психические силы. Лишь в небольшой мере до сих пор происходит стимулирование новых, более содержательных типов запросов развития. В настоящее время в поведении и сознании людей зафиксирован ряд разнородных стилей проведения выходных дней, отпусков и коротких отрезков вне рабочего времени. Релаксативные эффекты, связанные с ними, вытекают, однако, прежде всего из изменения среды, использования материального благоустройства и известного комфорта, и лишь отчасти из известного снижения темпов жизненного ритма. Меньшую роль играет изменение структуры занятий и расширение спектра социального опыта. Более содержательные стили рекреации характерны сегодня лишь для некоторых, сравнительно узких социальных групп, в частности молодых людей. Весьма интересно, что и в группах с высшим уровнем образования и высокими доходами преобладают общеприятные формы проведения выходных дней и отпусков, отличающиеся лишь относительно большим комфортом, большей пространственной мобильностью, а иногда и большей осведомленностью о выборе доступных возможностей. Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что даже население больших городов не ориентируется до сих пор на качественно совершенно отличные способы проведения выходных дней и отпусков и что источником вдохновения преобладающих видов занятий, напротив, весьма часто является сельская среда и среда небольших городов. Рекреация во время выходных дней и способ проведения отпусков не являются до сих пор прежде всего «стилеобразующим элементом» формирования эталонов использования вне рабочего времени и досуга, а напротив, сами находятся под большим влиянием рутины каждодневного образа жизни и связанной с ней стереотипности использования свободного времени.

Дальнейшее совершенствование способов использования свободного времени, и особенно выходных дней и отпусков, предполагает сегодня интенсивное вмешательство во весь процесс и повышение роли форм, поддающихся общественному воздействию. Оно предполагает не только эффективное воспитание к проведению свободного времени, но, и прежде всего, завершение создания институциональной базы массовой рекреации, способной сформировать предложение привлекательных и в то же время финансово доступных способов в качестве противовеса приватизированных форм индивидуальной рекреации. В настоящее время необходимо расширить также спектр платных услуг для свободного времени и рекреации. Это обусловлено, кроме прочего, тем, что для ряда семей (в частности, с более высокими доходами) становится все более актуальной необходимость изменения общей модели потребления и ее обогащения за счет использования услуг. Все это, однако, требует одновременно уделять больше внимания проблемам рекреации и свободного времени в народнохозяйственном балансе, в территориальном и отраслевом социальном планировании.

Summary

E. Rendlová: Recreation and its Role in the Formation of the Way of Life of the Urban Population

In this article the author deals with the problems of weekends and holidays of the urban population. Proceeding from an analysis of the latest sociological research projects and statistical investigations, the author notes that the share of recreation

in the manner of spending leisure time is considerable, and it can be assumed that in the future this share will continue to grow. It is firmly linked with the growth of living standards and with progressing social consumption.

Weekends and holidays nowadays fulfil mainly a recreational function while facilitating the restoration of the psychic and physical energies of the working people. Only on a small scale does there occur a stimulation of new more demanding types of developmental requirements. At the present time several different styles of spending one's weekends, holidays and shorter periods of time off work are fixed in people's minds. Relaxation effects connected with these styles, however, ensue especially from the change of environment, the use of recreational facilities and certain comforts and partly from a slowing-down of the life rhythm. These effects proceed less from the changed structure of activities and the expansion of the spectrum of social experience. More demanding types of recreation are nowadays typical only for some relatively narrow social groups, especially of young people. It is interesting to note that even within the groups with highest education and highest incomes there prevail generally shared forms of spending weekends and holidays, distinguished only by relatively greater comfort, greater spatial mobility and sometimes also by a higher degree of information as regards selection of opportunities offered. The data indicate that even city populations have not yet accepted qualitatively completely different modes of spending weekends and holidays and that on the contrary inspiration for prevailing modes of activities is frequently to be found in rural and small-town environments. Weekend recreation and the manner of spending holidays so far do not represent the "style-creating feature" of the formation of patterns for using after-work and free time but on the contrary it itself is strongly influenced by the routine of the every-day lifestyle and the connected stereotypes of spending leisure time.

The further improvement of the modes of using leisure time, and weekends and holidays in particular, nowadays requires the adoption of intensive measures in the whole process and the strengthening of forms which may be affected by the entire society. This calls not only for effective education towards leisure time but above all for the completion of the constitutional basis of mass recreation capable of formulating an offer for attractive and at the same time financially accessible modes as a balance to privatized forms of individual recreation. At present it is also necessary to expand the range of leisure-time services and paid recreation services. This should be achieved also because for a number of households (particularly those with higher incomes) there is an ever growing necessity for changing the entire model of consumption and for enriching the model by making use of provided services. All this also calls for greater attention to be devoted to the problems of recreation and leisure time within the national economy balance sheet as well as in territorial and departmental social planning.

Sport a sportovní diváctví

Některé poznatky z výzkumu životního způsobu Pražanů

IVAN GABAL

VLADIMÍR RAK

Ústav pro filozofii a sociologii

ČSAV, Praha

Masový zájem o sport je neoddiskutovatelnou skutečností, a to jak z hlediska jeho společenské demokratizace, tak jeho rozšíření — početnosti populace, která se sportu a sportování věnuje. Je však masovost tím hlavním a jediným cílem o který z hlediska sportu jde, nebo je pouze prostředkem a projevem jeho společenského rozvoje, podílu sportu na rozvoji společenské skutečnosti? Připustíme-li, že masovost a zmasovění — přinejmenším s ohledem na pozornost věnovanou špičkovým a vrcholovým výkonům — není definitivním a jediným cílem a není jediným kritériem jeho společenskosti v konkrétní socialistické podobě, pak si ovšem musíme položit otázku, kde je situována cílová sféra hodnot, které jsou pro sport určující, kde se projevuje jeho skutečná společenská rozvinutost a role. Zkoumání a hodnocení sportu podle našeho názoru nelze situovat nikam jinam než do konkrétní úrovně životní praxe člověka. Právě v této praxi a jejím prostřednictvím, prostřednictvím postavení a úlohy sportu při reprodukci života, je patrně nezbytné nahlížet na sport jako na společenský jev, jehož základním kritériem je podíl na rozvoji osobnosti, úloha ve společenské kultivaci způsobu života.

Vývoj sportu jako především společenské kvality je jak z hlediska historického, tak ve smyslu současného postavení v celkovém spektru života převážně spojen s městským životním způsobem. Základní společensko-ekonomické změny, jimiž v posledním období procházel venkov, a především zemědělská populace (dynamika proměn v dělbě a obsahu práce v zemědělství, změny v sociálně-profesní, kvalifikační a vzdělanostní struktuře venkovského obyvatelstva atd.) sice vytvářejí podmínky pro přejímání městských vzorů životního způsobu a využívání volného času. Avšak vliv městského způsobu života bude — v sociálním a kulturním smyslu — zřejmě i nadále rozhodující a pro vývoj sportu určující. Význam měst pro kvalitativní i kvantitativní prosazování sportovních aktivit do spektra životních činností podtrhuje nejen vysoká koncentrace obyvatel, rozvinutější dělba práce, popřípadě vyšší míra anonymity a snížení sociální kontroly. Rozhodující jsou i některé základní charakteristiky životního způsobu. Především je to větší strukturace a specializace činností, celkově silnější orientace na volný čas, na druhé straně však i vyšší napětí v časových bilancích [Musil 1977: 163 a 159] a rozevřenější spektrum nabídky pro volný čas. Nelze podceňovat ani stále silný vliv tradice městské kultury, v níž je sport relativně pevně zafixován.

Sport v kontextu životního způsobu

Společenské stránky a funkce sportu jsou v poslední době převážně charakterizovány pomocí jeho začlenění do oblasti kultury [Merhautová-Joachimsthaler 1977; Lapáčeková 1980]. Vzájemné provázání kultury a sportu rozhodně není náhodné a lze jej zdůvodnit jak celospolečenskými funkcemi, které sport plní, tak zejména pozicí, kterou má ve struktuře životního způsobu. Touto optikou můžeme identifikovat přibližně tři základní skupiny jeho funkcí a významů:

- jako sféra hodnot celospolečenského významu;
- jako součást tělesné kultury;
- jako činnost vázaná na oblast volného času a rozšířené reprodukce života.

V prvním smyslu sport plní velké množství zejména integračních a symbolických funkcí. Je jedním z mechanismů, v nichž probíhá emocionální identifikace nejširší veřejnosti například se státní reprezentací, ale i s regionem či místem bydliště. Sport může plnit i úlohu jakéhosi „modelu“ pro zvládnutí některých složitějších životních situací, zejména těch, v nichž je obsažen moment boje, konfliktu, soutěže.

Institucionalizovaný systém sportu je také producentem více či méně trvalých hodnot, které jsou předmětem bezprostřední i zprostředkované divácké percepce, prožitku a hodnocení. A nelze si nepovšimnout, že co do fixace, trvalosti a vícenásobné spotřeby těchto hodnot (tedy jejich vstupu do kultury ve formě systémů fixovaných hodnot) jsme svědky významných změn v instrumentálním, prožitkovém i symbolickém rozměru. Rozrůstání „zlatého fondu“ událostí, výkonů a sportovních osobností prostřednictvím filmu, televize i knih „vtahuje“ sport do oblasti masové kultury v pozitivním smyslu. Sport již dnes zdaleka není doménou pomíjivého okamžiku, ale má svou vlastní kontinuitu a historii, produkuje i trvalé (nebo trvalejší) hodnoty, které jsou součástí a spolukonstituujícím prvkem moderního života. Typ produkováných hodnot, které se ve sféře sportu a s ním spjatých institucí objevují, je značně rozsáhlý a různorodý. V první řadě jsou to výjimečné dosažené úspěchy, které jsou patrně pro symbolické a integrační funkce sportu nejvýznamnější a zakládají i všeobecné standardy hodnocení sportovních výkonů. Patrně právě zde se rodí specifické tradice, které ovlivňují specializaci, oblibu a preference jednotlivých sportovních odvětví v různých zemích. Součástí tradovaného fondu jsou nesporně i výjimečné výkony a v neposlední řadě pak slavné postavy sportovců vytvářející obecné vzory sportovních morálních kreditů, ale i organizace života a životního způsobu. V tomto smyslu se vstup sportu na pole masové kultury ve svých důsledcích projevuje i silící zpětnou vazbou veřejnosti vůči sportu, sportování a sportovcům. Kariéra vrcholového sportovce již zdaleka není pouze otázkou výkonů a výkonnosti. Popularita přitahuje pozornost divácké veřejnosti k širšímu spektru činností a životních podmínek sportovce, které jsou hodnoceny a konfrontovány jak s vlastní výkonností, tak životem ostatní populace. Osobnost sportovce, jeho soukromý i sportovní život jsou dnes patrně důležitým mediátorem aktivního i diváckého vztahu ke sportu a sportování.

Z druhého hlediska je sport a sportování jako činnost atributem a součástí tzv. tělesné kultury. V této oblasti se v současnosti vytvářejí specifické společenské normy a hodnoty vázané na fyzickou kvalitu života. Teoretické rozpracování této problematiky však dosud není jednoznačné a vyčerpávající, má celou řadu diskusních momentů.

Kultura těla a konkrétní fyzická kvalita života je vesměs ztotožňována se stavem či souhrnem měnících se dispozic, které ovlivňují průběh všech základních životních činností a funkcí. V tomto smyslu pak poněkud zkresleně tělesná kultura (a spolu s ní i sport jako jedna z uznávaných forem její tvorby) vystupuje jako součást a do jisté míry i předpoklad všech komponentů životního způsobu [Merhautová-Joachimsthaler 1977: 512].

Kulturu těla podle našeho názoru rovněž nelze redukovat pouze na otázky „pozitivního zdraví“, byť definovaného dynamicky jako „dispozice pro činnost, rozvoj a tvořivost“ [Styl žycia 1976: 154], a to proto, že i v tomto případě zůstáváme pouze na úrovni potenci a předpokladů. Tím se ovšem z tělesné kultury zcela vytrácí činný moment její reprodukce a zhodnocení — je redukována (a s tím současně i samotný sport) pouze na otázky způsobu produkce fyzických sil a jejich „úrovně“. Tvorba podmínek a předpokladů v oblasti fyzických sil by však postrádala jakýkoli smysl, pokud by vystupovala pouze jako samoučel a cíl sám o sobě. Musí nezbytně obsáhnout i adekvátní standardy a kvality zhodnocení fyzických sil, tedy kultivaci fyzických momentů jednotlivých činností, schopnost jejich zvládnutí a uplatnění v různorodých životních situacích. Jistě nelze pochybovat o tom, že fyzické předpoklady, zdravotní stav i celková kondice jsou důležitými předpoklady životní aktivity. Z hlediska životního způsobu samotného, a tudíž i tělesné kultury, vystupují jako podstatné faktory, které profilují způsob zhodnocování fyzických předpokladů, kulturní vzory, normy, ale například i móda, tedy kvality promítající se například do kultury pohybu, stolování, realizace různorodých společenských rolí. Přílišná preference fyzických dispozic a zdatnosti ve vztahu ke sportu a jeho funkcím v sobě skrývá nebezpečné přecenění fyzické vyvinutosti před společenskou rozvinutostí a kultivovaností života. Fyzická či tělesná kultura rozhodně nejsou pouhým předpokladem, z něhož životní způsob čerpá své fyzické a fyziologické kvality. Je třeba respektovat i obrácený vztah (možná daleko podstatnější), v němž se životní způsob jeví jako předpoklad tělesné kultury, předpoklad, z něhož tělesná kultura čerpá své společenské a právě proto i kulturní kvality. Právě kulturní a společenské momenty života (vzory, hodnoty, vztahy) utvářející a profilující způsob zhodnocení (a tedy i tvorby) fyzických dispozic z nich činí skutečnost, skutečnost lidské činnosti a životní praxe. Bez nich a mimo ně nemají fyzické „předpoklady“ společenský charakter.

Na tomto místě je třeba přejít k další rovině postavení a obsazení sportu v životním způsobu. Růst zprostředkovanosti spotřeby fyzických sil, který lze charakterizovat jako trvalý pohyb a přesun od fyzické zátěže k zátěži psychické (změny ve způsobu spotřeby fyzických fondů), má své závažné důsledky i pro kvalitu a způsob jejich tvorby. Se vzestupnou tendencí ke zprostředkovanosti čerpání těchto zdrojů poklesá i bezprostřednost jejich vytváření v rámci základních sfér životních činností. Dochází k jejich posunutí do sféry volného času, přenesení do oblasti rozšířené reprodukce života [Filipcová-Filipek 1976]. Tělesná kondice již není jen vedlejším produktem základních životních aktivit (především pracovních), ale je ve stále větší míře spjata s realizací specializovaných činností, mezi nimiž připadá sportu stěžejní místo. Jako aktivita volného času je ovšem sport především sociokulturním jevem v tom, že podléhá kulturním vzorům organizace a strukturace volného času. Tím však dochází k oslabení a zprostředkování přímé vazby mezi sportem a tvorbou fyzické kvality života. Sport prvořadě vystupuje jako činnost volného času, v kontextu jeho struktury, dynamiky a postavení v životním způsobu. To je podle našeho názoru základní rámec, v němž je třeba sport zkoumat.

Volný čas – zdroj poklesu významu sportu?

Těsná vazba mezi rozvojem životního způsobu a především volného času na jedné straně a společenskou dynamikou sportu na straně druhé je všeobecně uznávanou skutečností. V interpretaci tohoto základního vztahu se sice objevují určité rozdíly (dané především východiskem, z něhož je problematika rozebírána), celkově se zde však projevuje v podstatě shodná tendence. Lze ji charakterizovat jako poněkud kontraverzní koncept vztahů mezi vývojem volného času a sportu, a to jak z hlediska fyzické kvality a kultivovanosti života, tak z hlediska potřeb institucionálního systému sportu. Je určitým paradoxem, že společenský rozvoj volného času, který bezprostředně otevřel cestu masovému sportu, se v současnosti jeví jako protisměrný tlak způsobující pokles významu pohybových a sportovních aktivit v komplexu činností vůbec. Volný čas je nahlížen nikoli jako rozvíjející se více či méně integrovaný celek, ale spíše jako sféra alternativních voleb, v nichž se „nesportovní“ komponenty objevují jako bariéry a nevhodná „konkurence“ pohybových aktivit a sportu. Logika tohoto výkladu má spíše charakter pojetí volného času jako individuálního rozhodovacího modelu, v němž jednotlivec preferuje „to nebo ono“ a s ohledem na šíři a alternativní povahu spektra možností není schopen zvládnout „to i ono“. Současný „neutěšený“ stav sportu pak je vysvětlován jako důsledek existence atraktivnějších volnočasových činností, a současně i jako důsledek poněkud specifického charakteru samotných sportovních aktivit, které se staly příliš náročnými (a to jak fyzicky, tak emocionálně i časově) a závislými na úrovni celospolečensky vytvořených podmínek pro sport a tělovýchovu. Z tohoto hlediska je extenze a tendence k všestrannosti či vícevrstevnosti volného času obtížně slučitelná s nároky, které sportování vznáší, s povahou sportu jako činnosti. A naopak; rostoucí individualizace volného času z hlediska rozhodování a volby je nepříznivě nakloněna všestranné (tedy včetně fyzické) kultivaci života.

Klesající trend fyzické zdatnosti populace (pravidelně konstatovaný zejména u mládeže), růst výskytu tzv. civilizačních chorob a v neposlední řadě i problematika obezity a zdravého způsobu života vůbec jsou častými východisky úvah o postavení pohybových a sportovních aktivit v současném životě. V celkové dynamice životní úrovně, a zejména ve způsobu jejího zhodnocování v rámci volného času, v rozvoji spíše fyzicky nenáročných činností, jsou spatřovány zdroje degradace pohybu a sportu v každodenním životě. Zesílení a rozvoj institucionálního zakotvení sportu, jeho začlenění do „průmyslu volného času“ a „masové kultury“, právě tak jako koncentrace prostředků a podmínek pro vrcholový a výkonnostní sport, jsou v zásadě hlavním východiskem názorů o stále intenzivnějším vyhraňování protikladů mezi pasivitou a aktivitou, o převládnutí dichotomie: aktivní (zejména vrcholový) sport — pasivní diváctví.

Ze zorného úhlu tělovýchovného systému jsou formulovány přibližně dvě skupiny problémů. Dynamika volného času (zejména víkendové aktivity) a rozvíření spektra možností v této oblasti jsou považovány za hlavní příčiny (ne-li jediné) klesajícího zájmu divácké veřejnosti o populární sporty. Úbytek diváků znamená pro tělovýchovný systém především závažnou poruchu vrcholového sportu jako specifické interakce a komunikace mezi divákem a sportovcem. Absencí jednoho z protagonistů (diváka) je znehodnocován a klesá výkon protipólu — sportovce. Právě v poklesu zájmu veřejnosti je do určité míry spatřována příčina nedostatečné úrovně řady sportů v domácím i mezinárodním měřítku. Společensky vynakládané prostředky takto poněkud trátí na své účinnosti a efektivitě využití. Navíc s poklesem návštěvnosti vznikají i nikoli za-

nedbatelné finanční ztráty,(1) které se nepříznivě promítají ve finanční a materiální situaci méně populárních, „nediváckých“ sportů a do určité míry i masové rekreační tělovýchovy. V současnosti velmi aktuální „problém divák“ je tedy v názorech sportovců, funkcionářů i mnohých novinářů identifikován jako negativní vztah mezi extenzí volného času a trvalou a hlubší emotivní a zájmovou fixací na konkrétní oddíl či druh sportu.

„Tlak“ volného času je však pocíťován i ve sféře aktivního sportu, kde jde o maximální zainteresování nejširší veřejnosti, tedy masovost, a neméně i vytvoření a stabilizaci široké základny pro vrcholový sport. Specifické problémy se objevují zejména v konfrontaci potřeb tělovýchovného systému s životním způsobem mládeže, jejíž široká sportovní aktivita je podmínkou kvalitního výběru adeptů výkonnostní a vrcholové kariéry i optimálního a harmonického vývoje mladého člověka. Extenzita a proměnlivost širokého spektra volnočasových zájmů mládeže značně komplikuje možnost udržení talentů pro pevný, poměrně stereotypní a povinný režim volného času jak v období přípravy, tak v etapě špičkových výkonů.

Srovnání obou hledisek odhaluje některé problémy, jejichž teoretické rozpracování se zdá být velmi aktuální:

1. postavení aktivního sportování a sportovního diváctví v komplexu a struktuře volného času;
2. vztah mezi aktivním sportem a sportovním diváctvím;
3. vztah mezi rozvinutostí volného času a sportem;
4. společenské zdroje aktivace sportu ve volném čase.

Sport jako činnost volného času(2)

Volný čas v žádném případě není náhodným a libovolným seskupením jednotlivých činností. V rámci celku životního způsobu disponuje svou vlastní a specifickou strukturou, která je vytvářena skupinami vzájemně úzce provázaných aktivit. Pouze při respektování této strukturace lze uchopit konkrétní (subjektivní i objektivní) význam a roli jednotlivé činnosti, která je definována právě kontextem aktivit, v jejichž rámci se ve spektru volného času objevuje. Postavení sportu v základním a pro pražskou populaci značně univerzálním vzorci volného času je charakterizováno jeho těsnou provázaností s takovými činnostmi, jako je návštěva koncertů pop music, diskoték, tanečních zábav, návštěvou restaurace, kina a v neposlední řadě i neformálními přátelskými styky.(3) Tím je aktivní sport i sportovní diváctví, podle našeho názoru, vymezen především jako sociálně interakční aktivita. Sport jeází realizace a krys-

(1) Například úbytek 220 tisíc diváků v ročníku 1978/79 fotbalové ligy proti roku předcházejícímu znamenal průměrnou ztrátu 135 tisíc Kčs na jeden oddíl.

(2) Převážná většina datového materiálu (pokud není v konkrétním případě uvedeno jinak) vychází z přepočtů výsledků reprezentativního šetření pražské populace ve výzkumu *Názory Pražanů na životní prostředí v Praze*, který realizoval v roce 1977 Útvar hlavního architekta hlavního města Prahy a Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy v Praze.

(3) Poznatky o začlenění sportovních aktivit do celkového spektra a struktury volného času vycházejí z výsledků faktorové analýzy frekvenční baterie 29 činností mimopracovní doby. Byla použita kánonická faktorová analýza se šikmou rotací faktorů (OBLIM).

talizace neformálních struktur, přičemž tato stránka je natolik výrazná, že převažuje i fyzické a kondiční momenty.(4) Lze v celku jednoznačně konstatovat, že vztah ke sportu a samotné sportování jako primárně sebekultivační a seberozvojová činnost je spíše výjimkou. O tom svědčí i skutečnost, že sportovní aktivity vykazují daleko silnější vazby k oblasti sociální interakce (jak byla specifikována výše) než k vrstvě individualizovaných zájmů a koníčků. Proto se domníváme, že v souvislosti se sportem a sportovním diváctvím můžeme rovněž hovořit o dominanci prvků charakteristických pro společenskou zábavu. Interakční a zábavný kredit sportu považujeme za rozhodující mechanismus, jehož prostřednictvím sport nabývá daleko širších významů a hodnot, než je pouhé fyzické vynaložení a reprodukce sil. Vztah ke sportu jako společenské zábavě dokoce patrně přesahuje i to, co se na sportu může zdát nejdůležitější — samotný sportovní výkon a výsledek, a to ve prospěch právě zábavných a atraktivních momentů v nejširším smyslu. V extrémní rovině pak může dokonce dojít i k potlačení a deformaci základních a tradičně se sportem spojených hodnot, jako je například zásada fair play. V tomto ohledu přinesla zarážející poznatky anketa realizovaná v roce 1970 mezi sportovními diváky [Ruchař 1972: 115]. Prakticky 30 % fotbalových a 25 % hokejových příznivců vyjádřilo souhlas s tím, aby si oddily v případě nutnosti vzájemně „vypomáhaly“ prostřednictvím utkáni s předem dohodnutým výsledkem. Značná část diváků tak vlastně akceptuje jednání likvidující samu podstatu sportu ve prospěch hodnot, které jsou s ním nejen neslučitelné, ale snižují jej na úroveň pouhého „představení“ pro publikum a rozhodčí.

Patrně nejvíce diskusí — v souvislosti s pojetím a vymezením sportu jako volnočasové činnosti profilované zábavností, zájmem a sociálními kontakty — se v současné době týká oblasti vrcholového sportu.(5) Můžeme zde identifikovat dvě základní skupiny otázek, a to jednak problematiku špičkové výkonnosti vůbec, jednak problémy vázané na životní dráhu vrcholového sportovce.

I přesto, že by bylo iluzorní považovat dnešní vrcholový sport pouze za doménu volného času sportovce (tomu protiřečí nejen časové nároky, ale zejména profesionální standardy v oblasti tréninkových dávek, tlak na špičkovou výkonnost i těsná závislost mezi výkonností a poskytovanými podmínkami),(6) vy-

(4) Vysoká souvislost mezi sportem a sociálně interakčními aktivitami neunikla pozornosti ani tělovýchovných teoretiků. Kreipl (1967) například konstatoval poměrně vysokou tendenci ke spotřebě alkoholu, kouření apod. u aktivních 16letých sportovců z řad studentů.

(5) Je třeba znovu zdůraznit, že často praktikované a podle našeho názoru „umělé“ oddělování masové tělovýchovy od vrcholového sportu neodpovídá nejen jejich těsné vzájemné souvislosti, ale konečně ani řešení problematiky postavení a úlohy sportu v životním způsobu. Prakticky totéž platí pro spartakiády, které bezesporu periodicky aktivují značnou část populace a jsou silným impulsem rozvoje masové tělovýchovy. Na druhé straně je ovšem otázkou, nakolik tento impuls působí na rozvoj pravidelné a systematické tělovýchovy a sportu v každodenním životě nejširší veřejnosti, a to včetně těch, kteří se spartakiádami dění bezprostředně neúčastní a sledují je pouze jako vytvořenou hodnotu a dílo kulturně perceptivního charakteru. Domníváme se, že v tomto smyslu není prožitek z masového vystoupení zcela identický s propagací masového sportu a tělovýchovy. Soudě podle výroků většiny tvůrců skladeb, právě tak jako diváků, nelze přehlédnout význam uměleckého dopadu vystoupení, který v mnohém ohledu bezprostřední tělovýchovný význam a obsah posouvá do „mimosportovní“, umělecké roviny.

(6) Tato skutečnost je adekvátně anticipována i ve společenském vědomí. Již uváděná práce M. Ruchaře [1972: 113] prokázala, že více než 70 % sportovních diváků se vyslovilo pro profesionální statut provoligových hráčů kopané a hokeje.

stupují interakční kontexty jako jeden z klíčových předpokladů výkonů zejména v kolektivních sportech. Výkonnost a klima ve sportovním týmu či oddílu jakožto „pracovním týmu“ bezprostředně vyhrávají nejen ve výkonnosti a „formě“ jedinců, ale i v kvalitě vnitřní struktury kolektivu, její pevnosti i propustnosti, vztazích k trenérům, funkcionářům i nově včleňovaným jedincům. Strategický význam těchto faktorů pro motivační, volní a výkonnostní standardy dokumentuje rostoucí „vybavenost“ vrcholových týmů a oddílů psychologie, stejně jako značná pozornost divácké i odborné veřejnosti upřená právě k těmto důležitým předpokladům. Ani zájmový, spontánní a zábavný charakter sportu nezůstává při vrcholových výkonech bez vlivu. Nezřídka se v souvislosti s nedostatečnými výkony, jejich nestabilitou apod. setkáváme s pojmy jako přetrénovanost, psychické vyčerpání, přílišné soutěžní zatížení, které vystihují skutečnost, že výkonnost ke svému objektivním parametrům časově a fyzicky náročné práce přibírala i subjektivní pocit „dřiny“ a „zaměstnání“, čímž se výrazně posouvá motivační zázemí do sféry „povinností“, rozpadají se zájmové motivační struktury, vytrácí se spontaneita a herní prvky. Všechny tyto procesy pak zejména v souvislosti s enormním růstem tréninkových dávek a fyzické zátěže v současnosti tvoří ústřední problém vrcholového sportu co do možností jeho integrace se subjektivními psychologickými momenty. Lze se domnívat, že stále více diskutované a aktualizované téma „ladění“ a „načasování“ vrcholných výkonů je otázkou sladění „pracovních“ fyzických nároků s volnočasovou spontánní motivací a psychickou koncentrací.

Pohled na vrcholový sport prizmatem volného času nastoluje určité problémy také z hlediska životní dráhy sportovce. V první řadě je třeba uvažovat o současných trendech ke snižování věku zahájení sportovní kariéry oproti temporalitě sociálního a kulturního zrání osobnosti. Za hlubší zamyšlení patrně stojí extrémní případy v podstatě „dětských“ sportů (gymnastika, plavání, do určité míry i krasobruslení), kdy je těžiště přípravy a vrchol výkonnosti dosahován daleko dříve, než může dojít k rozvinutí volnočasových potencií individuála. Sportovní činnost zde má spíše pedagogický než sociální (v případě mládeže i nesporně socializační) a zájmový charakter.(7) Lze se oprávněně domnívat, že dětský vrcholový či vrcholově orientovaný sport postrádá svůj volnočasový kredit a atributy. Prosazuje se nejen ve snížení možností pro rozvinutí ostatních vrstev volného času, ale patrně i v ostatních komponentách životního způsobu, v profesním, vzdělanostním zrání osobnosti.(8) A je třeba poznamenat, že vzhledem k značné popularitě vrcholového sportu jako divácké sféry můžeme očekávat, že sociálně a kulturně nevyzrálé osobnosti „dětských hvězd“ mohou jen obtížně naplňovat roli subjektu masové komunikace a popularity. Obdobně

(7) Za pozornost v této souvislosti stojí určitý rozpor mezi humanizačními a výkonnostními tlaky, které formují osobnost vrcholového sportovce. Vedle pozitivních stránek, jako odpovědnost, cílevědomost, vůle, systematickosti, sebekázeň, smysl pro kolektiv apod., které se výkonnostním sportem pěstují, se v souvislosti s psychickými nároky vrcholného výkonu objevují i negativní osobnostní momenty (jako agresivita, sebepřeceňování, nadměrné sebevědomí, psychický nátlak na soupeře, snaha pohybovat se na hranici pravidel a regulérnosti). Proporce mezi pozitivními a negativními rysy jsou přirozeně v jednotlivých sportech značně odlišné.

(8) Analýza výpovědí dětí začleněných do tzv. sportovních tříd ukazuje, že v mnoha případech sportovní aktivita vyvolává rozsáhlou destrukci celého způsobu života dětí i jejich rodičů, doprovázenou intenzivním pocitem frustace. Začátek tréninku kolem 5. hodiny ranní není ani u 8–10letých dětí například v krasobruslení žádnou výjimkou, právě tak jako dvou i třířázový trénink [Změny III. 1979: 59].

problémy se mohou objevit a nesporně objevují i u ostatních vrcholových sportovců, u nichž se všestranná a dominující koncentrace na špičkové výkony, ve svých důsledcích působící disproporce v socioprofesi přípravě a redukci spektra činností volného času, může projevit zkomplikováním situace při pohybu v „mimosportovních“ strukturách a zejména pak při ukončení vrcholové fáze. Skutečnost, že společnost zcela pochopitelně nepovažuje pouhou špičkovou sportovní výkonnost za dostatečnou socioprofesi kvalifikaci, staví sportovce za zenitem výkonnosti do velmi obtížné životní a společenské situace. Nutnost získání či „oživení“ kvalifikace rozevívá rozpor mezi faktickou fyzickou, sociální, ale koneckonců i materiální „zralostí“ a normalizovanými požadavky na profesionální vyspělost v souvislosti s fázováním životního cyklu. Podcenit nelze ani odlišnost struktur a vazeb, v nichž se sportovec ocitá, a to i v případě, že pokračuje v dráze trenéra, která je v podstatě „zaměstnáním“ a nikoli jednoduchým pokračováním v dosavadní roli sportovce.

Interakční specifika sportu jako činnosti volného času se velmi úzce dotýkají i podmínek, které jsou v institucionální sféře vytvářeny pro rekreační a výkonnostní sport. I na tento vztah lze pochopitelně nahlížet z několika hledisek. Těžiště určitého zkomplikování vztahů mezi sportem jako činností volného času a sportem jako formou participace v institucionalizovaných vztazích a organizaci je patrně situováno v procesu sladování vztahových, zábavných a společenských (tedy volnočasových) prvků s převažující výkonnostní orientací, preferencí talentovaných jedinců zainteresovaných na optimalizaci či maximalizaci tréninkových dávek a závodnické činnosti.

Pro průměrného, do širokého spektra sociálních rolí zapojeného jedince je stále obtížnější splnit složité a mnohostranné nároky, které soudobý špičkový sport vyžaduje. Podle názorů odborníků například v odbíjené ze sta vážných zájemců mají pouze dva dostatek talentu, aby se dostali na vrcholnou úroveň, přičemž ještě řada sociálních bariér zabráni obvykle jejich realizaci [Zpráva 1980: 238]. Určité nebezpečí soudobého vrcholového sportu však spočívá i v tom, že vzory sportovní aktivity, které poskytuje, jsou v podstatě na nižší úrovni výkonnosti nenapodobitelné. To vše přispívá k tomu, že se souběžně vytvářejí odlišné „modely“ sportování, které však následně bývají velmi často „podchyceny“ velkým sportem a více či méně rychle procházejí procesem institucionalizace, vybudování výkonnostní hierarchie a mezinárodního uznání. Typickým příkladem jsou tzv. dálkové pochody, ale i sálová kopaná a minikopaná, windsurfing, skiboby a některé další. V současné době zřejmě zejména městské prostředí vytváří významné sociální podhoubí podobných inovací, jejichž vliv na rozvoj zavedených sportů je však mnohdy negativní. Některá odvětví — například sáňkování, to proto řeší tím, že vytváří příkrou césuru mezi sportovním sánkařením (realizovaným v podstatě jen na umělých drahách) a běžným rekreačním pojetím této disciplíny, ovšem jak za cenu velmi malého zájmu o kariéru výkonnostního sportovce, tak i za cenu zanedbatelné divácké pozornosti.

Rekreační sport je tvořen širokým spektrem disciplín a sportů realizovaných mimo rámec institucionalizovaných struktur. Ani zde však není tělovýchovný systém bez vlivu. Jeho činnost se prosazuje sice zprostředkovaně, ale z hlediska tvorby podmínek nezastupitelně. Objevují se zde ovšem určité problémy ve vztazích mezi aktivitou organizované tělovýchovy a rekreačně sportující veřejností. Typickým příkladem v tomto ohledu jsou vodní sporty, lyžování a zimní sporty vůbec, u nichž jde nejen o vybavování zimních středisek, udržování sportovních zařízení, ale i lůžkovou kapacitu, možnost dopravy atd. Tělovýchovný systém v těchto oblastech spíše přenechává iniciativu podnikům, odborovým

organizacím a školství. Tím preferuje zejména rodinné formy rekreace, spjaté převážně se zaměstnáním jednoho z členů domácnosti. Prosazení neformálních struktur vázaných na ostatní sféry života je velmi obtížné a komplikované. Ještě komplikovanější je situace v oblasti dovolených, kde pohybové a sportovně zaměřené formy jsou realizovány převážně v rámci lázeňské nebo léčebné péče, popřípadě prostřednictvím turistických kancelářů. Trávení dovolené se sportovním oddílem nebo sportem vůbec je v současnosti minimální. Přitom na podkladě analýz hodnotových orientací vztahujících se k dovolené je patrné, že se dnes vyostřuje polarita mezi koncipováním dovolené jako prolongací všedních rytmtů, povinností na jedné straně a dovolenou jako obdobím změny, poznání, realizace běžně nedostupných činností, společenské zábavy a kontaktů, a to ve prospěch druhé varianty. Aktivní a proměnlivé formy dovolené představují stále více převažující tendenci.

Sportovní diváctví a aktivní sport

Sportovní diváctví (zejména v nejpopulárnějších sportech, jakými jsou kopaná a lední hokej) je dnes obestřeno určitou rouškou výjimečnosti, zvláštnosti, až „subkulturní“ jedinečnosti. Tento pohled na sportovního diváka má i své tradiční zázemí v dlouhodobé historii některých klubů a jejich vzájemných vztahů. Změny v chování lidí v atmosféře naplněného stadiónu, při prožívání a spoluúčasti na sportovních dramatech, mají však nespornou aktuálnost i v současnosti. Jejich význam je zvýrazněn mimo jiné drastickými a namnoze i tragickými událostmi především v některých západoevropských zemích — například v hledištích italských a anglických fotbalových stadiónů —, jichž jsme v posledních letech svědky. Tyto jevy nastolují řadu otázek směřujících od problematizace kulturních norem chování a sociální kontroly, přes úvahy o morální krizi, až ke zdůraznění patologických specifik sportovního publika. I přes velkou pozornost, která je chování sportovního diváka věnována, se v poslední době objevily určité náznaky těchto tendencí i u nás. Tělovýchovný systém se tak ocitá v paradoxní situaci. Negativní divácké chování (které má v našich podmínkách dosud charakter ojedinělých výstřelků) je v převaze projevem tzv. „skalních příznivců“ jednotlivých klubů. Oddíly musí postihovat ty, kteří tvoří vlastně stabilní jádro jejich divácké populace. Složitost této skutečnosti zvláště vystupuje v souvislosti se stále tíživější otázkou průběžného a velmi zřetelného ubývání diváků, z čehož rovněž pramení pohled na sportovního diváka jako na cosi výjimečného a stále „vzácnějšího“. Zdroje poklesu diváckého zájmu, jak již bylo řečeno, jsou všeobecně situovány do oblasti volného času jakožto „konkurenční“ sféry zejména v souvislosti s víkendovou aktivitou, dynamikou kulturní participace a sledováním televize. Implicitně se tím posilují představy o obtížné sloučitelnosti sportovního diváctví s rozvojem volného času, a tudíž i o sportovním divákovi jako člověku s nerozvinutým nebo redukováným spektrem činností a zájmů. Navíc konstatované a poměrně rozšířené chápání polarity mezi aktivním sportem a sportovním diváctvím přispívá ke kontinuitě tradiční vize diváka jako v převaze pasivního a do určité míry i nepoučeného a náladového „teoretika sportu“.

Přestože objektivně návštěvnost (zejména v kopané a nyní i hokeji) klesá, představuje divácké zázemí sportovních utkání 30—35 % dospělé, a dokonce přes 50 % mužské populace v Praze. V absolutním měřítku má tedy sportovní diváctví dosud poměrně širokou základnu, o čemž svědčí i údaje o sociálním složení návštěvnické obce. Pomineme-li v této fázi dosti zásadní skutečnost, že sportovní diváctví je v převaze mužskou záležitostí (ženy vytvářejí přibližně

čtvrtinu publika), pak do popředí z hlediska rozdílů mezi diváky a nediváky vystupuje určitá polarita mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky. Stupeň kvalifikace a profesní orientace se projevují především v rozdílech mezi stabilními (navštěvujícími sportovní utkání nejméně 1—2krát měsíčně) a nepravidelnými diváky. Zatímco kvalifikovaní dělníci a manuální pracovníci představují spíše základ stabilního diváckého jádra, inteligence a středoškolsky kvalifikovaní nemanuální pracovníci jsou návštěvníky spíše nepravidelnými. Na diferenciaci frekvencí návštěv sportovních utkání se podílí poměrně silně věk, který je posouvá od pravidelnosti v mládí k občasnosti ve středních letech až k poměrnému nezájmu ve stáří. Obdobně se projevují i fáze životního cyklu, které zvýrazňují citlivost návštěvnosti na změnách životní situace. Rozhodující pokles je soustředěn v momentech vstupu do manželství a založení rodiny, které zjevně potlačují prioritu specificky mužských činností, ale pouze na určitou dobu, po níž opět frekvence návštěv stoupají.

Předchozí úvahy o některých sociálně demografických faktorech naznačují, že zdroje úbytku divácké populace nelze hledat bezprostředně v dynamice této oblasti. To by ovšem mohlo implikovat potvrzení již diskutované polarizace sportu a ostatního spektra volného času. Nejvíce spornou otázkou je v tomto ohledu víkendová aktivita a s ní související vybavenost domácností rekreačními objekty a automobily. Na základě datové báze reprezentující pražskou populaci jsme dospěli k závěrům, které jsou v příkrém rozporu s všeobecným míněním o alternativním charakteru sportovního diváctví s výše zmíněnými jevy. Například 80 % obyvatel, kteří neopouštějí hlavní město o letních víkendech, na sportovní utkání vůbec nechodí. Na druhé straně z těch, kteří jezdí na víkend alespoň 1—2krát měsíčně, patří přes 20 % k stabilnímu diváckému jádru a dalších 20 % se řadí k nepravidelným návštěvníkům. Při jiném pohledu se ukazuje, že více než 75 % stabilních diváků opouští Prahu minimálně na 1—2 víkendy v měsíci. Ani vlastnictví chaty, chalupy či auta nelze považovat za prvek negativně ovlivňující sportovní diváctví. Přibližně polovina diváků má k dispozici chatu či chalupu a 63 % osobní automobil. Naproti tomu domácnosti osob, které se na sportovním diváctví nepodílejí, vykazují poněkud nižší vybavenost (chatu nebo chalupu má k dispozici 43 %, osobní automobil 53 % domácností).

Problém markantního úbytku zejména fotbalových diváků je tedy zjevně složitější, a to tím spíše, že jej nelze jednoznačně přičítat absolutnímu zmenšení divácké populace. Výsledky šetření ostravské populace z konce šedesátých let vykazují přibližně stejnou hladinu zájmu: sportovní utkání v té době navštěvovalo asi 38 % respondentů [Filipcová a kol. 1970]. Nelze však upadnout do opačného extrému, tedy do konstatování naprosté nezávislosti sportovního diváctví na změnách volného času. Jejich vliv se prosazuje zprostředkovaně, a to zejména v pohybu mezi stabilním a nestabilním jádrem divácké populace. Zde také spatřujeme hlavní zdroj nejen poklesů, ale rovněž kolísání diváckého zájmu.

Sportovní diváctví, obdobně jako aktivní sport, patří z hlediska volného času mezi sociálně interakční a zábavné aktivity. Extenzita spektra činností a s ní spjatá strukturace a diferenciacie volného času zvyšuje tlak na kvalitu konkrétní činnosti a s ní spjatých hodnot a prožitků. Pokles či klesání návštěvnosti je tedy spíše důsledkem vnitřní restrukturalizace divácké populace od pevné a emoční fixace na klub (bez ohledu na jeho výkonnost) směrem k herním, sportovním a prožitkovým momentům. Jinak řečeno, stoupá obecný zájem o kvalitní sportovní výkon a klesá zprostředkování této hodnoty klubovou „příslušností“ fanouška. Tím se divácká „přízeň“ posouvá z „povinnosti“ vůči klubu k obecné-

mu zájmu o sport. Ve svých důsledcích pak tento pohyb přináší daleko větší citlivost diváckého zájmu na úroveň sportovní výkonnosti. Sportovní návštěvnost je kolísavá.

Divácké hodnocení a nároky zdaleka nepramení z výhradně „teoretického“ vztahu ke sportu. Postavení aktivního sportu a sportovního diváctví není ve spektru volného času rozporné, ale identické, a to jak z hlediska vnitřní struktury volného času, tak z hlediska vzájemných vztahů mezi sportováním a návštěvou stadiónu. V současnosti tedy nestojíme před procesem prostého vytlačení aktivního sportování „diváctvím“. Naopak výzkumy ukazují, že ve skupině aktivních sportovců je největší procento sportovních diváků a v ochozech stadiónů najdeme větší podíl těch, kteří aktivně sportují.⁽⁹⁾ Vzájemná pozitivní vazba mezi aktivním sportem a sportovním diváctvím je dokonce tak silná, že obsahové rozdíly v celém spektru činností mimopracovní doby mezi diváky a nediváky jsou prvořadě nesené aktivním sportem, a naopak rozdíly vyplývající z různé intenzity sportování jsou především ve frekvenci návštěv sportovního utkání. Diference v ostatních činnostech volného času jsou jak z hlediska diváctví, tak z hlediska aktivního sportu daleko méně výrazné, jsou spíše marginální a velmi subtilní. Vývoj a realizace volného času tedy nevyostřuje protiklad aktivity (sportu) a pasivity (diváctví), ale naopak vede k jejich vzájemné integraci.

I přes těsnou vzájemnou závislost a v podstatě identické postavení sportovního diváctví a sportování ve struktuře volného času nelze neupozornit na určitá specifika. Aktivní sport je spjat s obecně aktivnějšími modely využívání volného času a poněkud širší paletou činností než sportovní diváctví. Ve vzájemném srovnání je silněji propojen s některými kulturně perceptivními aktivitami, zvyšováním kvalifikace a pochopitelně i celou oblastí rekreace (výlety a zejména zimní víkendy mimo město). Sportovní diváctví vykazuje silnější závislost pouze vzhledem ke dvěma činnostem. Především je to sledování televize, která patrně odčerpává pasívnější část diváků, ale rovněž zpřístupňuje časově i prostorově nedosažitelné sportovní události. V neposlední řadě je televize klíčovým zdrojem specifických sportovních informací, což zjevně souvisí i s druhou výraznější činností odlišující sportovní diváky, četbou novin a časopisů. Tlak na informační „výbavu“ a všeobecný informační přehled o sportovním dění je u sportovních diváků výraznější a lze jej chápat jako nezbytný předpoklad hodnotícího prožitku ze sledovaného sportovního utkání. Aktivní sport naopak souvisí s relativně nižší frekvencí sledování televize, která je patrně podrobována selekci ve prospěch „ekonomie času“.

Sportovní diváctví je oproti aktivnímu sportu výrazněji závislé na bezprostředně zábavních a sociálně komunikačních kvalitách daného sportu, utkání a prostředí sportoviště. Je frekvenčně podstatně citlivější i vůči tlaku životní situace a spíše spočívá na vyvázání ze sféry domácích povinností než na vyšší efektivitě a kvalitě způsobu jejich zvládnutí, jako je tomu u aktivního sportu.

(9) Z pražských obyvatel, kteří se věnují aktivnímu sportu minimálně 1–2krát týdně, chodí 43 % pravidelně (minimálně 1–2krát měsíčně) na sportovní utkání jako diváci, zatímco z těch, kteří se aktivnímu sportu v podstatě nevěnují, je to pouze 12 %. Z pravidelných návštěvníků sportovních utkání se věnuje aktivní sportovní činnosti téměř 30 %, kdežto z osob, které se sportovního dění divácky neúčastní, sportuje pouze 7,5 %. Z jiného hlediska potvrzují závěry o úzkém provázání aktivního sportu a sportovního diváctví výsledky výzkumu realizovaného v poslední době v Hradci Králové [Vejrauchová-Honyšová 1979]. Zde se ukazuje, že nižší zastoupení vrcholového sportu, a tudíž i menší divácká příležitost, do značné míry implikuje i nižší frekvence a zastoupení tělovýchovy a sportu v masovém měřítku.

Snad i zde lze spatřovat zdroje nižšího zastoupení žen mezi sportovními diváky než mezi aktivně sportující populací. Naproti tomu je však sportovní diváctví trvalejší formou zájmu o sport, je stabilnějším faktorem způsobu života jak z hlediska věku, tak životního cyklu, což lze přičítat i nižší fyzické náročnosti a menší závaznosti neformálních struktur spojených s návštěvou sportovních utkání.

Tyto závěry by nás však rozhodně neměly vracet k polaritě aktivita — pasivita z hlediska jednotlivých typů zájmu o sport. Nelze zapomínat, že zmiňované rozdíly jsou jednoznačně druhořadé — lze je odhalit teprve, pokud abstrahuje-me od vzájemné provázanosti. Sportovní diváctví a aktivní sport jsou dvěma stránkami téže mince — zájmu o sport. O sportu proto lze uvažovat stále více jako o celistvém jevu, a to zejména s ohledem na indentifikaci diferencí mezi populací stojící zcela mimo sportovní dění a populací, pro níž je sport jednou ze součástí volného času.

Koncept volného času ve vztahu ke sportu

Realita a obsah vztahu ke sportu nejsou vytvářeny pouze sportovci a sportovními diváky, tedy populací, která je bezprostředně zainteresována na sportovním dění. Společenský obsah sportu, jeho význam, hodnota, a tudíž i postavení a úloha v současném životě, jsou v nemenší míře utvářeny i tou částí společnosti, těmi jejími vrstvami a skupinami, v jejichž životě sport prakticky žádné místo nezaujímá. Společenské postavení sportu (objektivnost sportu jako společenského jevu) je ovlivňováno i populací, která se bezprostředně ve sportovním dění neobjevuje. Realita sportu se nevytváří pouze v životní praxi těch, kteří se sportem zabývají.⁽¹⁰⁾ Situaci sportu, jeho rozšíření a postavení ve spektru aktivit rozhodně nelze chápat pouze jako projev individuální libovůle a dynamiky zájmů, ani bezprostředního tlaku „fyzilogických faktorů“ (věk, pohlaví), ale především jako výsledek konfrontace společenských procesů určujících celek života, jeho strukturu i podobu, se společenskou a institucionální strukturou tělovýchovného systému. Skladba sportující a o sport se zajímající populace je mimo jiné i výrazem a projevem toho, nakolik a jakým způsobem institucionální tělovýchova anticipuje realitu a celistvost životního způsobu.

(10) Existuje poměrně velký počet studií a výzkumů, které vycházejí ze simplifikované domněnky, že rozhodující stránky sportu lze (a je třeba) zkoumat pouze u těch, kteří díky aktuální či minulé zkušenosti mají na sport více či méně vyhraněný názor a jsou proto s to o sportu „zasvěceně“ a kvalifikovaně vypovídat. Rezignace na nesportující část populace je ovšem prakticky rezignací na prozkoumání podstatných otázek souvisejících s objektivní společenskou úlohou sportu. Domněnky o tom, že je třeba odhalit ty aspekty a momenty sportu, které jsou významné pro zainteresované, a pak je rozšiřovat na „ostatní“ část populace tak, aby „pochočila“ a „osvojila si“ hodnotu sportu, jsou ovšem podle našeho názoru mylné. Jednak se zbavují možnosti poznání objektivních a subjektivních bariér nesportujících, ale především nerespektují základní a podstatný moment, vyplývající ze společenského charakteru sportu, a to fakt, že sport se musí vyvíjet (a vyvíjí) v souladu se společenskou skutečností, a nikoli naopak. Přehlížíjí a nerespektují historii a historičnost sportu, která je právě jeho hlubokým společenským obsahem. Životní praxe lidí se nevyvíjí podle „zákonů“ sportu, ale sport se musí vyvíjet podle společenské logiky a charakteru životní praxe celé populace. Smysl a hodnota špičkových výkonů jsou určeny především jejich úlohou a vztahem ke každodennímu životu lidí. Právě to je kvalitativně určující moment, který do sportu vkládá socialismus. Redukce či modifikace rozhodujících otázek sportu pouze do jeho bezprostředních hranic a potřeb je proto nejen iluzorní, ale hluboce zkreslující a deformující.

Prvým podstatným momentem, kerý se objevuje při multidimenzionální analýze volného času z hlediska výskytu či absence sportu, je jeho úzká vazba na aktivní a dynamické prvky. Vysoká aktivace se prosazuje ve třech odlišných kvalitách. Především je to úzká a vcelku pochopitelná spjatost s činnostmi, kde se sport bezprostředně objevuje a kde je vcelku tradičně identifikován (to jest v souvislosti s takovými činnostmi jako jsou pěší výlety, trávení zejména zimních víkendů mimo město), tedy činnostmi, které v sobě bezprostředně obsahují momenty tělesné, či pohybové aktivity. Dále pak je to již diskutovaná skupina zábavných a sociálně interakčních zájmů, které vymezují stěžejní volnočasový obsah sportu a sportování a lze je rovněž charakterizovat jako bezprostředně aktivní v objektivním i subjektivním rozměru. V třetí rovině, což je podstatné, však vystupuje úzká souvislost s těmi oblastmi mimopracovní doby, které tradiční vazbu nevykazují a nelze je patrně bezprostředně spojovat s hodnotovým obsahem sportu, nýbrž především s celkově aktivním a extenzivním konceptem volného času. Jde jednak o oblast kulturní percepce, která nejen že není se sportovními aktivitami v rozporu, ale naopak je s nimi poměrně silně spjata. Tato souvislost je o to významnější, že se projevuje nejen u činností typických pro mladší část populace (kino a do určité míry i četba beletrie), ale i u náročnější „divácké“ oblasti percepce. Druhou oblastí, která vykazuje relativně překvapivou pozitivní spjatost s aktivním sportem, je sféra sebevzdělávání, společenské a politické aktivity. Pro vazbu sportovních aktivit na rozšířené a aktivizované

Tabulka 1. Činnosti v mimopracovní době, v nichž jsou lidé aktivně sportující¹⁾ a návštěvníci sportovních utkání²⁾ významně aktivnější³⁾ než ostatní populace

Činnosti	Sportovci	Sportovní diváci
1. skupina:	— sportovní diváctví — koncerty populární hudby, diskotéky, taneční zábavy — studium odborné literatury, přednášky — volné večery mimo domov	— aktivní sport — koncerty populární hudby, diskotéky, taneční zábavy
2. skupina:	— kino — víkend v zimě — výlety — divadlo, koncerty vážné hudby — návštěvy restaurace — výstavy výtvarného umění	— návštěvy restaurace — volné večery mimo domov — kino
3. skupina:	— koníčky — víkend v létě — návštěvy přátel — účast na schůzích společenských organizací — údržba domku, chaty, auta — plnění funkcí ve společenských organizacích na pracovišti — četba beletrie	— koníčky — přesčasy — víkend v zimě — četba novin a časopisů — účast na schůzích společenských organizací

1) V tomto případě považujeme za aktivně sportující ty osoby, které se věnují aktivnímu sportu minimálně 1–2 × měsíčně.

2) Za návštěvníky sportovních utkání považujeme ty osoby, které navštěvují sportovní utkání minimálně 1–2 × měsíčně.

3) V první skupině jsou uvedeny proměnné s nejvýraznějším stupněm odchylky od ostatní populace, ve druhé se střední, ve třetí s nejmenší odchylkou. Ve všech skupinách však jsou odchylky statisticky významné, a to na hladině významnosti $\alpha < 0,005$.

spektrum činností mimopracovní doby hovoří i fakt, že v rámci sledovaných činností prakticky neexistuje žádná, kterou by sportovci vykonávali v průměru méně často než ti, kteří se sportu nevěnují.

Sport v životním způsobu profiluje jeho úzká vazba k celkově aktivní orientaci volného času v dvojím smyslu. Jednak je bezprostředně provázán s aktivními činnostmi samotnými, jednak vykazuje spjatost s celkově rozvinutějšími koncepty volného času, které jsou příznačné aktivitou ve své celistvosti.

Toto rozlišení a dvojí volnočasová specifická sportu jsou velmi důležité pro následující interpretaci pohybu sportu v různých konceptech volného času. Dříve si však položíme otázku, která se nabízí. Můžeme v intencích některých tradičních výkladů sportu přistoupit na jeho pojetí jako „hybného“ a „stylo-tvorného“ faktoru pro celou oblast volného času? Jinak řečeno, lze sportu přisuzovat charakter mechanismu, který vlastními specifiky navozuje a implikuje výše uvedené činnosti, jejichž souvislost se sportem je v podmínkách pražské populace prokazatelná?

Hledání hlubších a určujících momentů života vede k nutnosti analýzy pohybu sportu v rámci celku (přinejmenším) mimopracovní doby a její orientace. V tomto ohledu naznačila určité možnosti typologie mimopracovní doby vypracovaná J. Linhartem, která identifikovala 10 základních typů charakteristických

Tabulka 2. Frekvence aktivního sportování v jednotlivých typech využívání mimopracovní doby pražské populace (v %)

Typ využívání mimopracovní doby	Frekvence aktivního sportování			
	1.	2.	3.	4.
1. Všestranný, akcentující práci a veřejně politickou činnost	28,6	40,3	31,1	100,0
2. Všestranný, akcentující kulturní a relaxační aktivity	31,8	38,3	29,9	100,0
3. Selektivní, orientovaný na práci a veřejně politickou činnost	5,1	12,2	82,7	100,0
4. Selektivní, orientovaný na kulturní činnost	7,8	11,5	80,7	100,0
5. Selektivní, orientovaný na zájmovou činnost	21,4	11,8	66,8	100,0
6. Selektivní, orientovaný na zábavu a společenské kontakty	25,3	23,4	51,3	100,0
7. Nevyhraněný, orientovaný na obsluhu domácího hospodářství a majetku	12,6	13,6	73,8	100,0
8. Nevyhraněný, orientovaný na chataření a trávení víkendů mimo domov	10,6	8,9	80,5	100,0
9. Redukovaný, orientovaný na sledování hromadných sdělovacích prostředků	4,5	10,0	85,5	100,0
10. Redukovaný, orientovaný na péči o domácnost	3,3	1,1	95,6	100,0

Vysvětlivky: 1. — minimálně 1–2 × týdně
2. — 1–2 × měsíčně
3. — méně často
4. celkem

pro pražskou populaci.(11) Těchto 10 typů je vytvářeno čtyřmi obsáhlejšími skupinami — typy všestranné, selektivní, nevyhraněné a redukované. Jaké je tedy postavení sportu v závislosti na celkové orientaci mimopracovní doby?

Ze získaných poznatků uvedených v tabulce 2 lze vyvodit dva podstatné závěry. Sport je v první řadě pevně zakotvenou a osvojenou součástí všestranně rozvinutých modelů volného času. V druhé řadě pak je vázán na vzory volného času, jejichž těžiště spočívá v bezprostředně aktivních a zábavných činnostech, aniž by byla věnována systematictější pozornost ostatním aktivním vrstvám (umění, politická participace, vzdělávání). V obou těchto případech (a navíc ještě v kontextu orientace na zájmovou činnost) lze sport považovat za bezprostřední oblast cílových zájmů. Sport se však sporadicky vyskytuje i v ostatních selektivních a nevyhraněných typech, kde však, jak lze předpokládat, spíše jde o sféru náhodných „vybočení“ z všedního stereotypu. Naprosto negativní vztah ke sportu vykazují redukované modely orientované buď na pasivní relaxaci a zábavu (televize), nebo domácí práce. V této souvislosti je třeba poznamenat, že dokonce i utilitární a „produktivní“ koncipování mimopracovní doby (samozásobitelství, práce v hospodářství a údržba) vykazuje poněkud vyšší stupeň sportovní orientace než kontext pouhých domácích prací. Na tomto místě lze podle našeho názoru učinit několik podstatných závěrů, pokud jde o výskyt sportu ve struktuře mimopracovní doby a volného času. Především se ukazuje, že neexistuje činnost nebo skupina činností, které by se se sportem vylučovaly — to dokumentují zejména všestranně orientované typy, kde je prakticky obsaženo celé spektrum (včetně domácích prací a sledování televize). Sport rovněž rozhodně není stylovou činností. Nejenže nenavozuje automaticky všestrannost (například v zábavném typu), ale je obsažen i v nevykrytalizovaných typech a je dokonce jedním z konstitutivních prvků této nevyhraněnosti. Sport rovněž není automaticky a univerzálně „produkován“ činnostmi, s nimiž vykazuje určitou souvislost — například do selektivního typu orientovaného dominantně na náročnou kulturní percepci patří pouze 19 % sportujících. Výskyt a rozšíření sportu jsou prvořadě ovlivňovány celkovou orientací volného času a nikoli jednotlivými činnostmi. Sport je zjevně spjat s postavením volného času a jeho úlohou v celku reprodukce života, a tudíž je spolu s ostatními činnostmi navozován či eliminován celkovou strukturou životního způsobu.

Co však charakteristiky postavení sportu ve volném čase znamenají pro specifičnost sportující populace, její skladbu a společenský význam sportu vůbec? Uvažovaná typologie naznačuje určité odpovědi i na tuto otázku, a to v kontextu reálného rozšíření jednotlivých typů v celku pražské populace. Tabulka 3 poskytuje z tohoto hlediska základní přehled o skladbě sportujících a sportovních diváků.

Také z tohoto zorného úhlu vystupuje spjatost sportu s všestranností, zábavou a konečně i selektivitou ve prospěch zájmových činností. Zatímco v celku populace jsou všestranné typy zastoupeny pouze 9 %, představují více než pětinu základny pravidelně sportujících. Obdobně je tomu s populací výběrově orientovanou na zábavu a společenské kontakty. Naproti tomu redukované typy se mezi sportovci objevují výrazně méně než v celku populace. Vystupují zde ovšem některé daleko závažnější poznatky pokud jde o postavení sportu ve spektru mimopracovní doby, a to z hlediska jeho místa ve struktuře aktivit. Je totiž více než zřejmé, že ti, pro něž je sport pevnou součástí volného času

(11) Detailní popis a rozbor i metodika vypracování typologie jsou obsaženy v autorově stati [Linhart 1980]. Základní přehled o obsahu typologie ukazuje tabulka č. 2 a 3.

Tabulka 3. Zastoupení jednotlivých typů využívání mimopracovní doby u sportujících a sportovních diváků v pražské populaci (v %)

Typ využívání mimopracovní doby	Celek pražské populace	Sportovní diváci (návštěva utkání minimálně 1–2 × měsíčně)	Sportovci (aktivní sport minimálně 1–2 × týdně)
1. Všestranný, akcentující práci a veřejně politickou činnost	3,9	6,2	8,6
2. Všestranný, akcentující kulturní a relaxační aktivity (<i>všestranné typy celkem</i>)	5,4 (9,3)	6,7 (12,9)	13,3 (21,9)
3. Selektivní, orientovaný na práci a veřejně politickou činnost	12,7	9,9	5,1
4. Selektivní, orientovaný na kulturní činnost	9,6	3,2	5,9
5. Selektivní, orientovaný na zájmovou činnost	6,7	3,0	11,3
6. Selektivní, orientovaný na zábavu a společenské kontakty (<i>selektivní typy celkem</i>)	10,3 (39,3)	30,8 (46,9)	20,3 (42,6)
7. Nevýhraněný, orientovaný na obsluhu domácího hospodářství a majetku	15,9	12,9	15,6
8. Nevýhraněný, orientovaný na chataření a trávení víkendů mimo domov (<i>nevýhraněné typy celkem</i>)	15,2 (31,1)	10,7 (23,6)	12,5 (28,1)
9. Redukovaný, orientovaný na sledování hromadných sdělovacích prostředků	10,0	16,1	3,5
10. Redukovaný, orientovaný na péči o domácnost (<i>redukované typy celkem</i>)	10,3 (20,3)	0,5 (16,6)	3,9 (7,4)
Celkem	100,0 (100,0)	100,0 (100,0)	100,0 (100,0)

(všestranná orientace) z kvantitativního hlediska neudávají tón sportovnímu dění. To je v rozhodující míře ovládáno populací, pro niž je sport pouze částečně osvojenou aktivitou, tedy aktivitou nestabilní jak z hlediska trvalosti v průběhu celého života, tak z hlediska významu a postavení vůči základní orientaci mimopracovní doby. Jinak řečeno, pro téměř 80 % sportujících je sport „labilní“ složkou volného času, která je limitována pohybem a úlohou volného času ve struktuře životního způsobu. Princip a podstatu této lability lze spatřovat v tom, že sport zejména v selektivně zaměřených typech mimopracovní doby (43 % sportujících) nepředstavuje dominantní a profilující aktivitu. Je proto jednou z činností, která s postupující stereotypizací a nespornou redukcí volného času v průběhu života ustupuje na okraj zájmu (obdobně je tomu v nevyhraněných typech, které se podílejí téměř třetinou na celku sportujících). V tomto smyslu je ilustrativní zejména model volného času orientovaný na zábavu a společenské kontakty. Takový model je typický především pro věkové skupiny do 25 let. Na této hranici dochází k dosti radikálnímu zlomu zejména v souvislosti se založením vlastní rodiny, přeorientováním na specificky rodinné a partnerské momenty volného času a chod domácnosti.

Změna pak přináší zejména redukcí takových činností, jako jsou diskotéky, kino, restaurace a spolu s nimi i sport, tedy právě společenské zábavy a aktivních forem volna vůbec ve prospěch poměrně rychlé přeorientace na stereotypy lidí středního věku, a to dokonce i před narozením dětí [Linhart 1980: 502]. Pro převážnou část populace je tedy sport činností, jejíž hodnota je utvářena pouze těmi vrstvami volného času a těmi jeho funkcemi, které nemají trvalý a celoživotní charakter, a to zejména s ohledem na postupnou redukcí společenského života a pohyb v širších a mimo rodinu vázaných neformálních strukturách, dále s ohledem na převažující profilaci volného času hodnotami relaxace, odpočinku a pasivní zábavy [Cejp 1974], která se například projevuje i v oblasti preferovaných a osvojovaných uměleckých hodnot [Základní 1979]. Konečně pak je hodnota sportu ovlivňována výrazně strukturotvornou negativní úlohou chodu domácnosti, péče o materiální podmínky života, což jsou složky značně univerzálně a nediferencovaně zastoupené v náplni mimopracovní doby pražské populace.

Právě zde jsme u zdroje toho, proč se na postavení sportu v životním způsobu neprojevují výrazněji profesní, vzdělanostní a sociální momenty, ale především věk, fáze životního cyklu a pohlaví. To však nejsou faktory působení biologické podstruktury člověka, ale jsou základními rovinami, na nichž se projevuje pohyb a orientace volného času ve struktuře životního způsobu. Jsou osami, na nichž probíhá určitá eliminace právě aktivních stránek volného času. Situace sportu, jeho rozšíření i úloha ve spektru reprodukce života, je reflexí společenských procesů a jejich reprodukce do úrovně volného času a mimopracovní doby.

Závěrem se na tento problém podívejme ještě z hlediska tělovýchovného systému. Je zřejmé, že sport v současnosti plní úlohu součásti všestranného rozvoje volného času pouze u pětiny sportující populace v Praze. Na druhé straně však právě tato část sportovců zjevně není ochotna redukovat spektrum aktivit ve prospěch výkonnostní či vrcholové dráhy sportovce. Lze tedy hypoteticky usuzovat, že dominující potřeby institucionálního tělovýchovného systému se zde ocitají v kontraverzi s kultivačním rozvojem volného času. Anticipace životního způsobu a mimopracovní doby v úrovni institucionálního systému sportu je zřejmě situována hlavně v rovině zábavných a interakčních stránek volného času, což odpovídá subjektivním a objektivním charakteristikám volného času mládeže a minimálně ostatním věkovým skupinám (zejména v oblasti rekreace, relaxace a odpočinku), které logicky postrádají výkonnostní ambice a možnosti. Úzké sepětí sportovních aktivit s atributy životního způsobu mládeže, jejím socializačním, interakčním, spontánním, partnerským a dalším rozměrem, začleňuje sport mezi činnosti, které se po poklesu významu těchto potřeb a hodnot a pod tlakem změny životní situace postupně eliminují na „okraj“ volného času. V důsledcích pak to znamená značnou nestabilitu a proměnlivost členské základny, její věkové struktury i skladby podle pohlaví. Celkově je zřejmé, že jak některé nepříznivé momenty v oblasti životního způsobu a koncepce volného času v jeho rámci, tak nedostatečné respektování moderního způsobu života ze strany systému tělovýchovy, jsou hlavními zdroji dosud nedostatečného rozvinutí sportu a pohybových aktivit jako kultivační a rozvojové vrstvy životního způsobu nejširší veřejnosti.

Prameny a literatura

- Archiv výzkumu „Názory Pražanů na životní prostředí v Praze“.* Praha, Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy 1977–79.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času.* Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života.* Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava. Díl IV.* Praha, Sociologický ústav ČSAV 1970.
- Kreipl, J.: *Vztah organizované zájmové tělesné výchovy k ostatním složkám života 16leté studující mládeže v Praze.* In: II. mezinárodní kongres o tělesné zdatnosti mládeže. Praha, Olympia 1967.
- Lapáčková, V.: *Tělovýchova v životním způsobu obyvatelstva ČSSR.* Praha, Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Lapáčková, V. a kol.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR.* Praha, Technosport 1976.
- Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy.* Praha, Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Funkce tělesné kultury z hlediska socialistického způsobu života.* Praha, Sociologický časopis 1977, č. 5.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích.* Praha, Svoboda 1977.
- Ruchař, M.: *Psychika a chování sportovního diváka kopané a hokeje.* Praha, ÚV ČTO 1972.
- Styl życia, koncepcje i propozycje.* Warszawa, PWN 1976.
- Vejrauchová, V. — Honyšová, L.: *Přehled výsledků dotazníkového šetření obyvatel města Hradec Králové.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1979.
- Základní charakteristiky výzkumu sociálně třídní diferenciace a utváření socialistického způsobu života v Praze. Sonda „Průmyslové závody v Praze“.* Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Změny v podmínkách života v ČSSR a utváření socialistického způsobu života I.—IV.* Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Zpráva o výsledcích výzkumu prvního odvětví — volejbalu (I. verze).* Praha, Sport-propag 1980.
- Způsob života v hlavním městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva I.—III.* Praha, Ústav marxismu-leninismu UK 1978.

Резюме

И. Габал — В. Рак: Спорт и спортивный зритель. Некоторые данные исследования образа жизни жителей Праги

Спортивные виды деятельности необходимо рассматривать в более широких взаимосвязях их развития — прежде всего с точки зрения культурных функций и включения в общий спектр образа жизни. В этом смысле выступают приблизительно три основные группы значения спорта:

- как сфера ценностей всеобщественного значения;
- как составная часть физической культуры;
- как деятельность, связанная с областью свободного времени и расширенного воспроизводства жизни.

Одним из ключевых вопросов является взаимоотношение между развитием свободного времени и спорта. На основе подхода к спорту под различным углом зрения мы приходим в этой сфере к основным, более менее идентичным проблемным областям:

- место активного спорта и спортивного зрителя в комплексе и структуре свободного времени;
- взаимоотношение между активным спортом и спортивным зрителем;
- взаимоотношение между развитостью свободного времени и спортом;
- общественные ресурсы активации спорта в свободное время.

Что касается отношения спортивных видов деятельности к свободному времени, то здесь можно говорить о доминировании элементов, характерных для общественного развлечения. При этом обнаруживается, что спорт и посещение спортивных зрелищ — весьма тесно взаимосвязанные элементы, по-существу различные формы одного и того же явления — интереса к спорту. Поэтому анализируя и изучая область спорта их необходимо рассматривать в этой тесной взаимной связи.

Спортивные виды деятельности в структуре свободного времени связаны прежде всего с активными и динамическими элементами — в этом смысле можно говорить о связи спорта с развитой концессией свободного и внеабочего времени. Но с другой стороны, очевидно, нельзя говорить о «стилеобразующей» функции спорта. Поэтому источники активации спорта и физкультуры как прежде всего культивационного и эволюционного слоя образа жизни нельзя искать внутри самого спорта, их следует искать в рамках закономерностей структуры и развития комплекса образа жизни и свободного времени.

Summary

Gabal I. — Rak V.: Sports and Sports Spectatorship. Some Findings of Research into the Praguers' Way of Life

Sporting activities are to be considered in broader developmental contexts — particularly from the point of view of their cultural functions and their incorporation in the general spectrum of the way of life. In this sense the meaning of sports may be included in approximately three basic groups:

- as a sphere of values of all-social significance;
- as a component of physical culture;
- as activities associated with the area of leisure and expanded reproduction of life.

The relation between the development of leisure and sports represents one of the key issues. In this sphere the various angles of approach to sports give rise to basic, more or less identical problem areas:

- position of active participation in sports and spectatorship of sports events in the complex and structure of leisure;
- relation between active participation in sports and spectatorship of sports events;
- relation between the developmental level of leisure and sports;
- social sources of the activation of sports during leisure.

As concerns the relation between sporting activities and leisure, the predominance of elements typical of social entertainment may be noted. It also appears that sports and spectatorship of sports events are very narrowly interconnected elements — in substance, they are different forms of the same phenomenon: interest in sports. This implies the necessity to consider them in this strong correlation, whenever the area of sports is subjected to analysis and research. In the structure of leisure, sporting activities are connected predominantly with active and dynamic elements — in this sense it is possible to refer to a close association of sports with the developed concept of leisure and free time. On the other hand it seems that no “style-forming” function of sports is involved here. Hence the sources of the activation of sports and physical culture as cultivation and development strata of the way of life cannot be sought within the sports themselves but within the scope of the laws governing the structure and development of the way of life and leisure in their totality.

Kritika súčasných buržoazných a revizionistických interpretáci vedeckotechnickej revolúcie

V ostatných rokoch sa mimoriadne vyostril teoretický a ideologický boj medzi marxizmom-leninizmom na jednej strane a buržoáznymi, revizionistickými, maoistickými či ľavicovo radikálnymi atď. spoločenskovednými koncepciami a teóriami na strane druhej. Vedie sa tiež urputný ideologický boj v medzinárodnej aréne, medzi svetovým kapitalizmom a krajinami reálneho socializmu. Vrcholné orgány našej strany po XV. zjazde viackrát zdôraznili, že charakteristickou črtou vývinu súčasnej medzinárodnej situácie je ustavičné zostrovanie ideologického boja, ktorý sa stáva čoraz širším a zložitejším v dôsledku cieľavedomých snáh vládnucich kruhov imperialistických krajín. Buržoázna ideológia a propaganda zacielená na najdôležitejšie a najpálčivejšie problémy súčasnosti, medzi ktorými na poprednom mieste sú i otázky vedeckotechnickej revolúcie. Buržoázne spoločenské vedy a revizionisti rôznych odtienkov vytvorili v ostatnom čase rozmanité koncepcie, teórie a interpretácie vedeckotechnickej revolúcie, ktoré stavajú proti marxisticko-leninskej teórii. Ako bolo zdôraznené v Správe PÚV KSČ prednesenej V. Biľakom na zasadnutí ÚV KSČ dňa 26. októbra 1974, „teória o súčasnej úlohe vedy a techniky je objektom ostrého ideologického boja v súčasnom svete. Rôzne politické hnutia sa ich snažia využiť pre svoje ciele.“ Realita v druhej polovici sedemdesiatych rokov tento záver nielen potvrdila, ale vývoj obnažil javy a procesy, ktoré anticipoval. Z uvedeného vyplýva, že význam kritiky buržoázných a revizionistických koncepcií a interpretácií vedecko-technickej revolúcie v súčasnom ideologickom boji ustavične rastie a preto jej treba venovať primeranú pozornosť i v našich podmienkach.

V tejto súvislosti si zaslúži pozornosť monografická práca riešiteľského tímu sekcie pre výskum vedecko-technickej revolúcie Ústavu pre filozofiu a sociológiu ČSAV pomerne obsiahle postihujúca tuto mimoriadne exponovanú časť fronty ideologického stretnutia medzi súčasným kapitalizmom a reálnym socializmom. Bola zverejnená v 54. zväzku *Príspevkov ku kritike buržoazných a revizionistických teórií* (Sešity č. 54, Interní bulletin Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, 1980, 216 s.) pod názvom *Kritika súčasných buržoazných a revizionistických interpretáci vedeckotechnickej revolúcie*. Jej rozšírené knižné vydanie sa pripravuje.

Monografia, ktorá sa skladá z piatich kapitol, zachycuje pomerne širokú oblasť ne-marxistických interpretácií vedy, techniky, spoločensko-ekonomického pokroku a vedecko-technickej revolúcie. Rešpektuje teda jej značnú heterogénnosť a protirečivosť ako celkovej oblasti buržoázneho spoločensko-vedného myslenia i osobitosti najcharakteristickejších buržoazných a revizionistických koncepcií a interpretácií vedy, techniky a vedecko-technickej revolúcie. Zameranosť autorov jednotlivých kapitol na užšie a špecifické aspekty predmetnej problematiky umožnila postrehnúť v širšej škále farebnosti ich najnovší vývin a napomohlo to názornejšiu komparáciu jednotlivých prístupov i ich náležité rozlišovanie. Treba pravda pripomenúť, že monografia nepokrýva celú oblasť buržoazných a revizionistických interpretácií ani z vecného ale ani z metodologického hľadiska. Týka sa to i existujúcej produkcie, resp. dostupných publikácií z tejto oblasti. Je to vysvetliteľné okrem iného tým, že monografia, v podobe akej bola publikovaná, predstavuje výsledky len určitej etapy výskumu, v ktorom sa bude ďalej pokračovať a má vyústiť do obsažnej monografie, v ktorej skorom knižnom vydaní sa ráta i s určitými štruktúrnymi zmenami a doplnením o ďalšie obsahové celky. Pokiaľ ide o dlhšiu perspektívu, ako píše sami autori v úvode, „prípravovaný projekt výskumu v budúcej päťročnici počítá okrem prehĺbenia analýzy doterajších tématických okruhov s rozšírením o ďalšie, predovšetkým o kritiku buržoazných koncepcií globálnych problémov a problémov budúcnosti“ (s. 6). Monografia je však už i vo svojej terajšej podobe uceleným dielom s jasnou logickou štruktúrou, náležitými väzbami medzi jednotlivými celkami a napriek početnosti autorského kolektívu dosahuje vysokú úroveň syntetizácie poznatkov z jednotlivých kapitol (ich projekciu nachádzame predovšetkým v prvej kapitole) ako aj štylistickej zladenosti textu.

Recenzovaná práca ako celok a jednotlivé kapitoly z príslušných zorných uhlov analyzuje najtypickejšie a najdôležitejšie nemarxistické koncepcie, prístupy a interpretácie miesta a úlohy vedy, techniky, vedeckotechnického pokroku a rozvoja, ako aj ich vzájomných interakcií v podmienkach súčasného triedne rozdeleného sveta, s osobitným zreteľom na súčasnú úroveň rozvinutosti všeobecnej krízy kapitalizmu. Na základe hlbokéj marxisticko-leninskej analýzy procesov a zmien, ktoré sa uskutočňujú v ostatných rokoch vo všetkých vyspelých kapitalistických krajinách pod vplyvom prudko sa zvyšujúcej mobility a dynamičnosti spoločenských výrobných síl, ich vedeckého objasnenia, práca odhaľuje a demaskuje rozmanité deformované a protirečivé nemarxistické výklady uvedených procesov, ako aj ich zámerne deformované alternatívy revizionistickej proveniencie. V prvej kapitole, ktorá má názov *Ke kritice buržoazných interpretací vedeckotechnickej revolúcie* sa nachádza celková analýza, objasnenie a zhodnotenie buržoazných koncepcií na základe komplexnej analýzy a zhodnotenia najnovšieho vývoja kapitalizmu. Táto kapitola je širším teoretickým a metodologickým základom celej monografie a vhodne rámčuje a zjednocuje prácu ako celok. Pomerne dobre sa v nej premietajú základné kritické závery zo systematickej kritiky jednotlivých oblastí buržoazných a revizionistických koncepcií vedecko-technickej revolúcie. Hodnota tejto kapitoly z hľadiska použitia v konkrétnych teoretických a ideologických súvislostiach (vo výchovno-vzdelávacej práci na školách, vo výskume, v širšej ideovovýchovej práci atď.) mohla byť ešte vyššia, keby sa autorom bolo podarilo už v tejto etape rozpracovanosti ešte explicitnejšie premietnuť najdôležitejšie závery z ostatných kapitol a rezonovať s nimi.

Autori tejto kapitoly organicky nadväzujú na predchádzajúce výsledky marxistickej kritiky, tak na svoje vlastné, ako aj na výsledky sovietskej vedy, pružne a tvorivo reagujú na požiadavky a pôdnetý obsahnuté v straníckych dokumentoch a materiáloch z ostatného obdobia. Veľmi cenné je široké podchytenie zložitého konglomerátu koncepcií, ich náležitá marxisticko-leninská analýza a kritika a najmä skutočnosť, že bohatosť palety skúmaných koncepcií nestrhla autorov k nežiaducemu detailizovaniu a partikulárnym hodnoteniam. Naopak, podarilo sa im vylúpnuť z obrovskej spleti a protirečivosti názorov a koncepcií podstatu toho, čo ich zjednocuje, a tým vlastne usmernili monografiu ako celok. V súlade s týmto konštatovaním sa mi zdá, že v tejto kapitole je v zárodočnej podobe prítomná alternatívna koncepcia a štruktúra monografie. Inými slovami, rozvinutím a obohatením nosných celkov tejto kapitoly v horizontálnej rovine mohla vzniknúť osobitná alternatívna práca kritizujúca buržoazne a revizionistické interpretácie vedeckotechnickej revolúcie.

Druhá kapitola, ktorá má názov *Buržoazní predstavy spoločenského vývoje a vedeckotechnická revolúcie*, na nižšej úrovni všeobecnosti objasňuje a kritizuje hlavné smery a jednotlivé koncepcie (modely) spoločenského vývoja v rámci nemarxistického spoločenskovedného myslenia. Na základe zhrňujúceho pohľadu na jednotlivé „modely“: model industriálnej spoločnosti, model konvergenzie protikladných spoločenských systémov, model postindustriálnej spoločnosti atď., prepracováva sa autor k istému kritickému zhodnoteniu nových mutačných podob týchto koncepcií pod vplyvom nových skutočností, ktoré priniesol vývoj v sedemdesiatych rokoch a aplikácií týchto mutantov v konkrétnom politickom živote a ideológii. V kapitole je zachytená logika vnútorného vývinu jednotlivých koncepcií a istý posun v názoroch jednotlivých predstaviteľov, ktorý je zreteľný najmä v druhej polovici sedemdesiatych rokov. Čitateľ pocífuje ako určitý nedostatok, že autor nesústredil pozornosť predovšetkým na tieto momenty, pretože práve to je pre neho aktuálne. Pravda, obrovská šírka, metodologická „mnohofarebnosť“ týchto koncepcií, „pružne“ sa meniace prístupy kladú veľké nároky na spracovateľa a v určitých súvislostiach priam znemožňujú ich zachytenie na pomerne malom priestore, ktorý kapitola dostala v monografii. Možno preto pochopí autorovu tendenciu zotrvať na pevnejšej, prebádanejšej pôde. Na druhej strane, niektoré časti textu naznačujú, že svoj širší výskum zameral najmä týmto smerom a treba len dúfať, že jeho výsledky bude čo najskôr prezentovať pred čitateľskou verejnosťou. Záujem je najmä o tie momenty, ktoré súvisia s odzrkadlením tých krízových procesov, ktoré začali postihovať kapitalistickú spoločnosť začiatkom sedemdesiatych rokov, kulminovali v rokoch 1974–75 a doznievajú dodnes v buržoazných a revizionistických koncepciách tohto „žánru“ buržoaznej spoločenskej vedy. Kapitola sa opiera o výsledky našej a sovietskej vedy, ako i o práce súdruhov z NDR. Čitateľ by bol iste uvítal explicitnejšie vyzdvihnutie tých aspektov predmetných teórií, ktoré sa priamo týkajú vedeckotechnickej revolúcie. Napriek tomu práca ako celok poskytuje tejto kapitole širší fundament a tak môže dobre slúžiť pre potreby ideologického boja v súčasnom období.

Osobitné miesto v celej práci patrí veľmi obsažnej tretej kapitole, ktorá má názov *Kritika buržoazných koncepcií vedy (Novopozitivistická koncepcia vedy a její rozklad v 60. letech našeho století)*. Autorom sa podarilo na pomerne malom priestore (napríklad tomu, že kapitola je najrozsiahlejšou v celej monografii) podať veľmi výstižnú, presnú a názornú charakteristiku vývoja pozitivisticko-scientistickej koncepcie vedy v podstate od „Principia Mathematica“ až po súčasnú koncepciu „finalizácie vedy“ a z nej vychádzajúce tendencie k ďalším mutáciám.

Kapitola nadväzuje na skoršie práce našich autorov (i na práce členov autorského kolektívu) a vhodne využíva výsledky sovietskych filozofov kritizujúcich pozitivistický scientizmus, ako aj výsledky práce kolegov z NDR, osobitne pokiaľ ide o kritiku popperovskej koncepcie kritického racionalizmu a kuhnovskej teórie vedeckých revolúcií spočívajúcej na svojráznom historickom relativizme. Naša literatúra je nevelmi bohatá na práce zaoberajúce sa najnovším obdobím vývinu pozitivistického scientizmu, preto možno oprávnené predpokladať, že vzbudí opravdivý záujem u širšej čitateľskej verejnosti. Súdim tiež, že táto kapitola bude mať pozitívny ohlas medzi predstaviteľmi konkrétnych vied (a osobitne spoločenských vied), pretože objasňuje v základných črtách ten metodologický vývin, s ktorým sa takmer denne stretávajú v rôznych podobách a formách, keď vo svojej práci sú nútení narábať s buržoaznou literatúrou.

Pozitívne treba hodnotiť, že sa autorom podarilo veľmi plasticky a presvedčivo predostrieť pred čitateľa nebezpečenstvá prameniace pre metodológiu konkrétnych vied v pozitivistickom scientizme, ktoré inak bežne nie sú pre pracovníkov niektorých konkrétnych vied ihneď zrejmé. Kapitola tak vyplňa citeľnú medzeru, ktorá existovala v našej literatúre. Na druhej strane však treba poznamenať i to, že autori neprekročili istý rámec svojho vlastného profesionálneho záujmu o vec. Bolo by bývalo iste veľmi užitočné, keby boli prekročili túto hranicu v smere konkrétnejšej metodologickej pomoci jednotlivým vedám. Ide o to, že ak majú autori vôbec na mysli nejakú konkrétnu vedu, tak je to predovšetkým fyzika, prípadne astronómia.

Explozívny vývoj v niektorých vedách v ostatnom čase (v biológii, molekulárnej zvlášť, v genetike, v sociálnej psychológii a v celom rade nových hraničných disciplín) priam volá po hlbšom filozofickom a metodologickom objasnení vývojových procesov v konkrétnych vedách práve v spojitosti s pozitivistickým scientizmom. V tomto zmysle by bol čitateľ iste uvítal hlbší pohľad autorov predovšetkým na transfer pozitivisticko-scientistickej metodológie z prírodných vied (najmä z fyziky a novšie aj z biológie) do spoločenských vied, hlbšiu analýzu dôsledkov typicky pozitivisticko-scientistickeho spôsobu matematizácie konkrétnych vied, dôsledkov rozorvanosti formálneho a obsažného vo vede a vedeckom výskume, ako aj najnovšiemu úsiliu o „dialektizáciu“ a „historizáciu“ pozitivistického scientizmu. V ostatnom čase sa totiž na Západe v súvislosti s týmto programom vkladajú isté nádeje do aplikácií bifurkačných teórií.

Už v prvej polovici sedemdesiatych rokov sa objavili sporadické pokusy modelovať vývoj vedy prostredníctvom „teórie katastrof“, o ktorej, mimochodom, prenikli i do niektorých častí našej vedeckej a vedecko-pedagogickej inteligencie nie celkom seriózne informácie. V ostatnom čase sa objavili sporadické pokusy zobraziť protirečivé pohyby vo vede pomocou Hopfovej bifurkačnej teórie, ktoré spolu s aplikáciou teórie elementárnych katastrof predstavujú tendenciu, ktorú by nebolo predvídateľné ignorovať (ak už nič iné, tak predstavujú zvláštnu podobu, „exaktnejšiu“ alternatívu Kuhnovej koncepcie vedeckých revolúcií).

Pozornosť treba zbystriť i v súvislosti so snahami o renesanciu modelového prístupu k vede, k metodologickým inováciám v tejto oblasti filozofie a metodológie vedy a to v súvislosti s výbojmi súčasnej aplikovanej matematiky a výsledkami abstraktnej teórie systémov. Ruka v ruku s týmto vývojom idú i pokusy na širokom fronte zavádzať tieto matematické nástroje do konkrétnych vied a vydávať to za ich domnelú „dialektizáciu“ (napr. v biológii, ekonómii, v globálnych modeloch atď.).

Recenzovaná monografia ponecháva nateraz tieto trendy mimo zorného poľa svojho záujmu, podobne ako všetky širšie buržoazne a iné nemarxistické koncepcie vedy vyrastajúce z inej filozofickej a metodologickej pôdy, než je pozitivistický scientizmus. Čitateľská obec by iste privítala kritické objasnenie týchto problémov, najmä keby bola na takej vysokej úrovni, na akej je tretia kapitola.

Vo štvrtej kapitole, ktorú jej autori nazvali *K otázkám interpretace vedy a techniky v současném buržoazním chápání techniky*, odhaľujú deformované chápanie techniky v rámci buržoaznej filozofie techniky a jeho odzrkadlenie v buržoazných dezinterpretáciách vedeckotechnickej revolúcie. Sprístupňujú čitateľovi jednotlivé kon-

cepcie techniky a tak prispievajú k širšiemu chápaniu nielen buržoáznej filozofie techniky samej, ale aj vedy a ich simultánnej aplikácie v konkrétnej spoločensko-ekonomicknej realite. Cenné je i to, že autori vnášajú určitý „poriadok“ do termínov a kategórií, ich veľmi rozmanitých a často protirečivých vymedzení. Tým viac, že i naša literatúra v jednotlivých oblastiach nie je jednotná, z čoho pramení celý rad nedorozumení. Správne vymedzenie a chápanie týchto problémov nemá význam len pre jednotlivé konkrétne vedy, ktoré s nimi musia nevyhnutne narábať, ale aj pre konkrétnu spoločensko-ekonomickú prax a napokon aj pre bežný každodenný život. Odhaľovanie buržoáznych dezinterpretácií vzťahu vedy a techniky má preto i bezprostredný ideologický význam, v čom tiež treba vidieť prínos tejto kapitoly.

V poslednej, piatej kapitole, ktorá bola nazvaná *Kritika súčasných revizionistických koncepcií vedeckotechnickej revolúcie a reálny socializmus* autori sústredili pozornosť na tie momenty vývoja súčasného revizionizmu, v ktorých sa zračí úsilie o aplikáciu revizionistických koncepcií vedeckotechnickej revolúcie na boj proti reálnemu socializmu. V kapitole sa zreteľne konfrontuje marxisticko-leninské vysvetlenie a riešenie problémov súčasnosti s revizionistickými prístupmi. Cenné je, že sa v kapitole explicitne vyzdvihujú niektoré zmeny v metódach súčasného revizionizmu a ich význam pri dosahovaní tak dlhodobých, ako aj taktických cieľov revizionizmu. V kapitole sa správne zdôrazňuje, že všetky súčasné podoby revizionizmu v interpretáciách vedeckotechnickej revolúcie sú zamerané na praktické použitie v boji s marxisticko-leninskou teóriou a k boji proti jej aplikáciám v krajinách reálneho socializmu.

Tesné spojenectvo medzi súčasným revizionizmom a rozmanitými buržoáznymi teoretikmi sociálno-historického a inštitucionálneho zamerania ukazuje, že k boju proti reálnemu socializmu sa zjednocujú a spolčujú revizionisti so všetkými nepriateľmi socializmu, ako o tom svedčí prípad niektorých československých pokrízových emigrantov. Je pozitívnou črtou kapitoly, že sa vracia ku kritike československých revizionistov na novej, súčasnej úrovni poznania, že akcentuje aktuálnosť a ďalej pretrvávajúcu validitu záverov z „Poučenia“. Čitateľ by bol iste uvítal, keby sa v kapitole bol dozvedel niečo o najnovšej činnosti československej emigrácie. Aj keď je odstup od vydania novej knihy O. Šika, *Humánná hospodárska demokracia*, nevelký, bolo by veľkým prínosom pre ofenzívnosť a výslednosť nášho ideologického boja, keby marxisticko-leninská kritika tejto jeho knihy bola zahrnutá do kapitoly ohlasovanej knižnej verzie recenzovanej práce.

Ako komplexná a vyvážená štúdia o súčasných nemarxistických deformáciách a dezinterpretáciách v oblasti vedeckotechnickej revolúcie iste prispieje k rozvoju teoretického a ideologického boja s marxizmom-leninizmom nepriateľskými teóriami. Monografiu možno odporúčať pracovníkom výskumu v oblasti spoločenských i ostatných konkrétnych vied, pracovníkom na ideologickom fronte i poslucháčom vysokých škôl a vedeckým aspirantom. Ostáva vysloviť nádej, že sa čoskoro stretne na knižných pulkoch s rozšírenou knižnou verziou recenzovanej práce.

Ladislav Andrášik

Výzkum kulturního života mládeže v VI. pětiletce

Rokem 1980 končí období šestého pětiletého plánu, a tak se tento rok stává i v československé sociologii rokem bilancí některých výzkumných úloh.

V tomto směru významné místo zaujímá úkol Ústavu pro výzkum kultury v Praze – *Výzkum kulturního života mládeže*. Jeho zařazení do výzkumné činnosti ústavu bylo především motivováno snahou vybudovat účinný systém vědeckovýzkumné činnosti, na jehož základě by bylo možné komplexně a koordinovaně působit na mladou generaci, neboť je zřejmé, že koncepci účinné výchovy mládeže lze vytvářet jen na základě hlubokých znalostí a analýz problémů mládeže. Výzkumu kulturního života mládeže se proto věnují oba výzkumné ústavy orientované k problémům kultury, jak pražský, tak bratislavský. Existuje mezi nimi úzká spolupráce a koordinace při plánování výzkumné činnosti.

Do pětiletého plánu výzkumné činnosti Ústavu pro výzkum kultury byl úkol zařazen na základě závěrů České národní rady ke zprávě vlády ČSR o rozvoji kultury

a dále na základě požadavku kulturního výboru Federálního shromáždění ČSSR. Zároveň se stal součástí dílčího úkolu státního plánu základního výzkumu *Perspektivy kulturního systému v ČSR*.

Při koncipování výzkumu řešitelé důsledně vycházeli z potřeb a požadavků stranických a vládních orgánů, tak jak je ve vztahu k otázkám mládeže charakterizoval XV. sjezd KSČ: „... Soudobá etapa vývoje naší společnosti klade na mladou generaci nové náročné úkoly, které od strany a společnosti vyžadují komplexní, jednotný a cílevědomý postup při přípravě a začleňování mládeže do společnosti“. Zkoumání problematiky mladé generace v celém rozsahu představuje široký komplex otázek ekonomických a sociálních, otázky spojené s účastí mladé generace na řízení, s účastí na životě společnosti vcelku, dále otázky vzdělání, otázky chování mládeže ve volném čase, v pracovní sféře, otázky kulturní úrovně, životní úrovně atd. Jak je zdůrazněno ve výzkumném projektu úkolu, v procesu formování socialistického způsobu života mladé generace připadá stále významnější role kultuře.

Všechny zpracované a vydané materiály popisovaného úkolu vycházejí z širokého pojetí kulturního života, ze zdůraznění jeho významu jako komponenty v celkovém referenčním rámci životního způsobu. Z toho jsou také odvozeny dvě základní roviny výzkumu: za první — jde o zjišťování současného stavu a formulování tendencí v rozvoji kulturního života (jeho podílu a funkcí) v rámci celého socialistického způsobu života; za druhé — o zkoumání adekvátnosti kulturního systému vzhledem k potřebám kulturního života.

Hlavním cílem výzkumu byla identifikace a hluboká analýza struktury života mládeže, vazeb uvnitř této oblasti a její dynamika. Znamenalo to zaměřit pozornost „... nejen na formy a projevy kulturního života mládeže a jejich saturaci jednotlivými kulturními faktory, ale rovněž na způsoby, jimiž se tyto formy a projevy realizují“.

Souhrnně řečeno, šlo o to, na základě analýzy současného stavu vytvořit podklady pro koncipování programů kulturně výchovného působení společnosti na mladou generaci prostřednictvím kultury.

Při vymezení mládeže jako objektu zkoumání vycházeli autoři výzkumného projektu z marxisticko-leninské teorie třídní a sociální struktury společnosti a rozlišovali třídně a sociálně diferencované skupiny mládeže; přitom kladli důraz na dominantní úlohu dělnické třídy, resp. dělnické mládeže připravující se na dělnická povolání. V kontextu tohoto pojetí vymezili mládež jako „třídně diferencovanou sociálně demografickou skupinu společnosti, která zahrnuje mladé lidi ve věku od 15 do 29 let“; přitom její úloha a místo ve společnosti, její světový názor, zájmy a potřeby, hodnotová orientace jsou determinovány existujícím charakterem sociálně politického zřízení a danou historickou situací.

Při přípravě základní koncepce výzkumu byl kladen důraz i na komparativní metodu, a to 1. na komparaci dat za sociální skupinu mládeže jako celek a za skupinu dělnické mládeže, 2. na komparaci dynamiky kulturního života podle věkových skupin dělnické mládeže a mládeže jako celku. Byly zkoumány vazby dělnické mládeže na jiné skupiny mládeže a na některé třídně sociální skupiny.

Výsledné materiály přinášejí celou řadu komparačních dat. Máme na mysli například závěrečnou zprávu *Zájmové umělecké aktivity mládeže* [1980], dále studii *Kulturní aktivity a zájmy dělnické mládeže* [1978] a v neposlední řadě i studii *Rodina a kulturní život společnosti* [1979].

Autoři si při koncipování výzkumu byli vědomi, že nemohou pokrýt vymezené téma absolutně. Proto se snažili zaměřit svoji pozornost pouze k některým základním a společensky významným okruhům problému kulturního života mládeže. Struktura výzkumu samého byla vcelku logicky tvořena sedmi relativně samostatnými problémovými okruhy. První je věnován základní analýze hlavních faktorů kulturní interakce, druhý otázkám rodiny (v kontextu kulturního života), třetí část je zaměřena na jeden z hlavních nástrojů kulturní politiky — hromadné sdělovací prostředky. Čtvrtý problémový okruh řeší závažnou problematiku způsobu a charakteru práce ve vztahu k mládeži a kultuře zvláště. Pátá část je založena na výsledcích terénního reprezentativního šetření zájmových uměleckých aktivit mládeže. Šestý okruh je věnován zkoumání forem, metod, organizace a otázek institucionálního zabezpečení kulturně výchovného působení kulturních zařízení mezi mládeží.

Součástí úkolu bylo i sestavení výběrové bibliografie, zahrnující knižní, časopiseckou i vědecko-výzkumnou produkci věnovanou otázkám mládeže a kultury v ČSSR v letech 1971–1980. Celá bibliografie podává velice přesný obraz naší do-

máci produkce a stane se jistě vyhledávaným materiálem. Je rozdělena do tří dílů, které zahrnují období let 1971–1975 (díl I.), 1976–1977 (díl II.) a 1978–1980 (díl III.).

Na každém z uvedených problémových okruhů se podíleli odborníci z různých oborů a z různých sociologických disciplín a podařilo se zajistit řadu zajímavých a podnětných materiálů, vydaných většinou ve formě sborníků. Kromě toho bylo vypracováno několik interních studií. Na tomto místě věnujeme dále pozornost pouze některým knižním publikacím vydaným v rámci úkolu *Výzkum kulturního života mládeže*.

1.

Relativně samostatným problémovým okruhem bylo zkoumání otázek rodiny, jehož některé výsledky byly uveřejněny ve sborníku *Rodina – mládež – kultura* [1979].

Sborník je pokusem o zachycení současné problematiky rodiny v širších souvislostech. Stati jsou orientovány jak na teoretické otázky marxistického chápání rodiny, tak na informace o některých závažnějších výzkumech současné rodiny v socialistické společnosti (např. stati Wynnyczuka, Malé a Maříkové). Část sborníku je věnována otázkám stavu společenské péče o rodiny s dětmi v Československu.

Stat' J. Suchého *Socializační funkce rodiny* obsáhle rozebírá otázky úlohy rodiny ve struktuře socializačního procesu. Věnuje pozornost mezigeneračním vlivům v socializačním procesu a otázkám socializace mladého člověka v socialistické společnosti.

Na základě výsledků z komparací celostátních dat s výběrovými šetřeními mladých rodin dokumentuje V. Wynnyczuk ve statí *Změny v charakteristikách mladých rodin ve světle nových výzkumů z poválečného populačního vývoje* výrazné sblížovací tendence mezi mladými rodinami z průmyslových aglomerací a z venkova. Zvláštní pozornost věnuje kultuře manželského soužití, otázkám výchovy k rodičovství atd.

Z výsledků reprezentativního výzkumu indikátorů kulturní úrovně vychází I. Maříková ve statí *Rodina a její kulturně výchovná funkce*. Rozebírá významné momenty v součinnosti působení kulturních zařízení a rodiny na mladého člověka a zdůrazňuje, že na kulturní úroveň rodiny má hlavní vliv intenzita kulturních zájmů rodičů.

2.

Problematické zkoumání hromadných sdělovacích prostředků je věnován sborník osmi studií *Hromadné sdělovací prostředky – mládež – kultura* [1979]. I tento sborník je orientován jak na teoretické problémy otázek masového sdělování, tak i na praktické aspekty vycházející z empirických šetření či z rozborů současné programové tvorby pro mládež.

Stěžejním materiálem je úvodní teoretická studie *Výchovná funkce prostředků masového sdělování ve vztahu k mládeži* (O. Čmolík). Autor se v ní zabývá především společensko-ideologickou úlohou prostředků masového sdělování ve vztahu k mládeži a v tomto rámci vymezuje základní typy působení na děti a mládež. Diskutuje úlohu prostředků masového sdělování při osvojování sociálních rolí mládeže a hlavní směry optimalizace působení hromadných sdělovacích prostředků v procesu socialistické výchovy mládeže.

Další stati jsou věnovány především jednotlivým masovým médiím (televizi, rozhlasu a tisku) a analýze jejich programové orientace ve vztahu k mládeži.

Samostatnou částí zkoumání problematiky hromadných sdělovacích prostředků byl výzkum *Sociálně psychologická analýza dopisů mladých lidí hromadným sdělovacím prostředkům* [1980]. Výsledná studie je věnována specifickým otázkám zpětné vazby mezi subjektem a objektem masového sdělování. Při zpracování rozsáhlého materiálu bylo mimo jiné použito metody obsahové analýzy. Práce je spíše rázu deskriptivně analytického a část závěrů má hypotetický charakter. Ukazuje však na příkladu spontánních aktivních přístupů mladých lidí ke kulturním obsahům hromadných sdělovacích prostředků (rozuměj ve formě dopisů), jak velký význam mají v životě mladého člověka právě mass-media.

3.

Ve výzkumu kulturního života mládeže má stěžejní místo sféra práce, zvláště pak charakter práce a její sociální souvislosti, které ovlivňují a formují kulturní život mládeže. Rozboru těchto determinant je věnován sborník pěti studií *Práce – mládež – kultura* [1978].

Jde o základní tematiku současné marxistické sociologie kultury a vydaný sborník

je bezesporu cenným příspěvkem, i když pochopitelně nemůže pokrýt celou šíři problematiky současného sociologického poznání v této oblasti. Záměrem editora sborníku bylo nezasahovat do koncepce a orientace jednotlivých autorských statí, ale ukázat různé přístupy k danému tématu. Teoreticky závažnou je stať F. Charvát *Dělnická mládež v procesu reprodukce sociální struktury socialistické společnosti*. Autor se v ní zabývá úlohou a postavením dělnické mládeže ve vývoji sociální struktury společnosti, charakterizuje jednotlivé věkové skupiny mládeže, uvádí základní problémy spojené s kvalifikační strukturou a přípravou na povolání, životní úrovní atd. Rozebírá otázky základních aspektů úlohy dělnické mládeže jak v procesu sebepřeměny dělnické třídy za socialismu, tak v reprodukci sociální struktury celé společnosti.

V dalších statích se jednotliví autoři zabývají například základními sociologickými charakteristikami mládeže (V. Dubský), otázkami marxistického pojetí práce, proměnami v povaze práce a jejích vazeb na utváření socialistického způsobu života i účasti na kultuře (P. Matějů).

4.

Součástí výzkumu byla rovněž problematika zájmové umělecké činnosti. Je chápána jako jedna z forem rozvíjení tvořivých sil člověka a má své místo v tvorbě socialistického životního způsobu. Publikace *Zájmová umělecká činnost učňovské a dělnické mládeže* [1979] je jakýmsi východiskovým materiálem pro koncipování širšího šetření v oblasti zájmové umělecké činnosti. Přináší mimo jiné zajímavou konfrontaci postojů učňovské a dělnické mládeže k zájmovým uměleckým aktivitám na jedné straně s názory kulturně výchovných pracovníků a organizátorů zájmové umělecké činnosti na kulturní potřeby a zájmy této části mládeže na straně druhé. Velmi podrobně jsou zde rozebírány otázky kolektivní zájmové umělecké činnosti.

Ústav pro výzkum kultury sestavil kromě toho sborník statí *Mládež a zájmová umělecká činnost* [1979]. Materiály zde shromážděné podávají vcelku plastický obraz specifických problémů řešených v této oblasti a jsou názorovou konfrontací pojetí a vymezení zájmové umělecké činnosti mladé generace. Představují cenný příspěvek k otázkám výchovy mládeže a lze je využít ve společenské praxi při plánování v oblasti kulturního života mládeže.

Závěrem lze konstatovat, že odpovědným řešitelům úkolu se podařilo shromáždit odborníky z různých oblastí zabývající se mládeží a zmapovat problematiku kulturního života mládeže v co nejširším rozsahu. Zdá se, že tato etapa práce tvoří jakýsi předěl, kterým byly vytvořeny předpoklady pro využití získaných výsledků při řízení a plánování kulturní politiky v jejích specifických oblastech. Dobré výsledky výzkumné činnosti a jejich aplikace v praxi naší socialistické společnosti při zkvalitňování kulturního života a zvyšování kulturní úrovně mládeže byly oceněny i na mezinárodním fóru, při příležitosti mezinárodního kolokvia pořádaného ve spolupráci s UNESCO v říjnu 1979 v ČSSR. V dalším období půjde zřejmě o to, zaměřit pozornost na odhady dalšího vývoje v této významné oblasti společenského života a orientovat se v nich na jednotlivé základní skupiny mládeže.

Souhrnně řečeno, výsledky vědeckovýzkumného úkolu *Výzkum kulturního života mládeže* nesporně obohacují poznání současného stavu a verifikují některé již dříve získané poznatky v této oblasti. Jsou přínosem jak z hlediska poznání kulturního života mládeže, tak z hlediska výstavby ucelené sociologické teorie kulturního života, resp. šířejí, životního způsobu současné mládeže.

Literatura

- Čmolík, O. — Janota, O. — Tesár, I. — Dolejš, S. — Košťál, J. — Bašta, J. — Rendlová, E. — Pokorná, L.: *Hromadné sdělovací prostředky — mládež — kultura*. Praha, ÚVK 1979, 280 s.
- Bartošová, M. — Páchl, L. — Hrdá, M. — Wynnyczuk, V. — Suchý, J. — Malá, E. — Maříková, I. — Matějů, M.: *Rodina — mládež — kultura*. Praha, ÚVK 1979, 223 s.
- Bibliografie knižní a časopisecké produkce ČSSR za období let 1971–1980: Mládež a kultura*. Praha, ÚVK, díl I. 1978; díl II. 1980; díl III. (v tisku).
- Hírmanová, A. — Píčka, D. — Kerda, J. — Randlíková, A. — Neužil, J. — Martinec, P. — Pokorná, L. — Bartoš, M.: *Mládež a zájmová umělecká činnost*. Praha, ÚVK 1979, 213 s.
- Charvát, F. — Dubský, V. — Hudeček, J. — Matějů, P. — Komárek, M.: *Práce — mládež — kultura*. Praha, ÚVK 1978, 178 s.

Kulturní aktivity a zájmy dělnické mládeže. Praha, ÚVK 1978, 164 s.
 Maříková, I.: *Rodina a kulturní život společnosti.* Praha, ÚVK 1979, 136 s.
 Randlíková, A.: *Zájmové umělecké aktivity mládeže.* Praha, ÚVK 1980, 220 s.
Sociálně psychologická analýza dopisů mladých lidí hromadným sdělovacím prostředkům. Praha, ÚVK 1980, 190 s.
Výzkum kulturního života mládeže (Projekt). Praha, ÚVK 1978, 200 s.
Zájmové aktivity dělnické mládeže. Praha, ÚVK 1980, 108 s.
Zájmová umělecká činnost učňovské a dělnické mládeže. Praha, ÚVK 1979, 156 s.

Jaroslav Hudeček

B. P. Grušin — L. A. Oničkov: Massovaja informacija v sovětskom promyšlennom gorodě (Masová informace v sovětském průmyslovém městě)

Moskva, Nakladatelství politické literatury 1980, 448 s.

V souvislosti s růstem úlohy uvědomělosti při budování rozvinuté socialistické společnosti a na jejím přechodu ke komunismu zákonitě vystupuje do popředí problematika společenského vědomí a v jeho rámci i faktor veřejného mínění. Závažným příspěvkem k hlubšímu objasnění tohoto jevu jsou i poznatky kolektivu sovětských sociologů shrnuté do knihy představující výsledky dlouholetých komplexních výzkumů provedených v Taganrogu (a částečně i v Moskvě a Rostově na Donu) a pojednávající o masové informaci v sovětském průmyslovém městě.

Není zajisté náhodné, že v recenzi předního sovětského sociologa V. Semenova, otištěné v *Pravdě*, byla právě tato práce označena jako výsledek největšího mnohostranného výzkumu v marxistické sociologii, který přináší údaje typické nejen pro střední průmyslové město, ale i pro sovětskou společnost vůbec. Autoři v jistém smyslu stáli před výzkumným objektem, který buržoazní sociologie zrcadlil deformovaně a jenž na bázi marxismu-leninismu byl zatím zkoumán jen dílčím způsobem. Bylo proto třeba — jak sami autoři uvádějí — vypracovat celý systém koordinát pro zobrazení a poznání nového předmětu, který v této celistvosti ještě nebyl vědecky zkoumán: informačních vztahů mezi systémem společenských institucí uskutečňujících řídicí funkce ve společnosti na jedné straně a mezi obyvatelstvem (představujícím zde subjekt veřejného mínění) na straně druhé (s. 42). Úkol o to těžší, že v socialistické společnosti nejde o dvě proti sobě stojící síly, ale právě naopak o dvě stránky téže mince, mezi nimiž existuje dialektická jednota, intenzivní vzájemné působení a mnohotvárné formy prolínání, vzájemného přecházení jedné stránky v druhou.

Rozsáhlý výzkum společenského vědomí a informačních toků v sovětské společnosti probíhal v letech 1967–1974 za široké účasti vědců a mnoha dalších spolupracovníků. Tento výzkum se zaměřil jmenovitě na takové otázky, jako je informovanost obyvatelstva a stav veřejného mínění o aktuálních problémech, vliv postojů na úroveň informovanosti, význam semiotické připravenosti různých skupin obyvatelstva a informativnosti textu sdělení, hromadné sdělovací prostředky jako zdroj informace, nástroje ústní propagandy jako zdroj informace, dopis, hromadné sdělovací prostředky a schůze jako kanál vyjádření veřejného mínění a reakce orgánů řízení, činnost poslanců místních sovětů jako výraz veřejného mínění a reakce orgánů řízení, úloha osobních kontaktů v těchto procesech, usnesení místních orgánů řízení a veřejné mínění. Poznatky získané v celé sérii uvedených výzkumů byly sice již průběžně předkládány vědecké veřejnosti (ve více než 60 publikacích), avšak teprve tato výsledná práce je jejich relativním završením a syntézou.

Pokud se ještě jednou vrátíme k zaměření a šíři výzkumu, můžeme konstatovat, že výzkumný kolektiv si vytkl vskutku nelehký cíl — postihnout problematiku masové informace v celé její šíři a složitosti. O tom, že zvládnutí takového úkolu nebylo vůbec snadné, svědčí to, že celková struktura výzkumu v sobě zahrnovala celkem 11 témat a 86 dílčích výzkumů. Autoři vycházejí z pojetí informace jako sociálního jevu a masové informace jako specifického druhu sociální informace, u něhož sledujeme tok informace od masy ke skupině a k individuu. Způsob analýzy masové informace vychází a odpovídá určení předmětu výzkumu. Přitom je však třeba poukázat i na určité ohraničení, jež je dáno typem informací. Rozdělení předmětu výzkumu respektovalo dvě hlavní sféry: *orgány společenského řízení a obyvatelstva a vzájemné vztahy působení mezi nimi*. Objektem výzkumu se stalo:

a) obyvatelstvo středně velkého průmyslového města v Sovětském svazu (Taganrog — 250 000 obyvatel v roce 1969);

b) orgány společenského řízení — mezi něž počítáme poslance jednotlivých stupňů světů, oblastní orgány, hromadné sdělovací prostředky (rozhlas, televize, noviny);

c) informace — jež jsou obsaženy v hromadných sdělovacích prostředcích, v dopisech pracujících a odpovědích na ně, v dokumentech orgánů řízení, v dokumentech stranických, komsomolských a odborářských schůzí, v materiálech masové ústní propagandy.

Při volbě metod zvolili autoři široké spektrum — od ankety, interview, pozorování, testování, sběru statistických dat, výpovědi o sobě až po obsahovou analýzu. Reprezentativnost jednotlivých šetření byla zabezpečena výběrem poměrně velkých souborů (u testů např. 10–16 tisíc respondentů). Je samozřejmé, že jednotlivým použitým sociologickým technikám odpovídala i různá míra validity. Vzájemná kombinace poznatků získaných jednotlivými metodami však současně poskytl možnost komplexní odpovědi na otázky hlavních problémových uzlů: 1. problémů spojených se vzájemným vztahem informací; 2. problémů spojených s kvantitativní i kvalitativní změnou informace (transformace); 3. problematiky diferenciací městského obyvatelstva v závislosti na různých charakteristikách působení informace.

Nelze ve stručnosti obsáhnout celou šíři pohledů a podnětů, které zde jsou obsaženy. Proto upozorňujeme jen na některé hlavní momenty. Práce především podává obraz o tak závažném jevu, jakým je stav společenského vědomí a informovanost obyvatelstva v sovětském průmyslovém městě, jakož i o mnohohmýrném pohybu informací proudících v dnešní sovětské společnosti. Tento obraz přesvědčivě dokládá převahu socialismu nad kapitalismem především v tomto důležitém bodě, a to jak pokud jde o převládající rovnoměrnost rozložení a kvality informovanosti hlavních skupin pracujícího lidu, tak pokud jde o zaměřenost obsahu poskytované informace odpovídající skutečným zájmům a potřebám všeho obyvatelstva. A jelikož dané téma je v souladu s reálnou skutečností zkoumáno jako organická součást fungování socialistické demokracie i jejího dalšího rozvíjení, představují získané údaje též nové argumenty v boji proti různým antikomunistickým a antisovětským kampaním kolem tzv. lidských práv a svobod, kde otázka toku informace hraje svou roli. Komplexní přístup ke zkoumané otázce totiž daleko přesahuje problém masové informace a umožňuje přes prizma společenského vědomí nahlédnout do mnoha dalších oblastí společenského života průmyslového města, jako je problematika výroby, práce společenských organizací, městská doprava, bytové otázky, kultura a školství, využívání volného času i lidské vztahy na pracovišti, v obci i v soukromém životě. Tento širší pohled odkrývá další stránky sociální skutečnosti komunistické společensko-ekonomické formace a s ní spjatého životního způsobu, jakožto zcela nové trajektorie dějin společnosti odlišující se kvalitativně od všech dřívějších společenských řádů vůbec a od soudobého kapitalismu zvláště.

Za tuto mnohostrannost a pronikavost pohledu vděčí recenzované dílo důslednému úsilí autorského kolektivu o dialektické propojení exaktního sběru obrovského množství empirických dat s teoretickým, analyticko-syntetickým postupem směřujícím pod povrch jevů k jejich podstatě a od nahodilého k zákonitému.

Maximální péče autorů o teoretickou koncepci celého projektu výzkumu a o metodologickou úroveň získávání, zpracování a interpretaci dat přinesla své ovoce. To je velkým poučením i pro práci našich sociologů. Myšlenky úvodní kapitoly pojednávající o obecných teoretických a metodologických předpokladech výzkumu nemají jen deklarativní ráz, ale prostupují celou prací. Proto fenomén informace v sovětské společnosti není pojat pouze jako nějaký izolovaný výsek, nýbrž jako zrcadlo společenského celku, jako jedna z buněk, v níž se odráží a na níž je zkoumán celý živý organismus společnosti kráčející ke komunismu.

Orientace na doložení průkazných předností sovětské společnosti v masovém šíření pravdivé informace ve spojitosti s rozvojem tvůrčí společenské činnosti mas je všude spojována s vědeckým rozbořením existujících problémů, bílých míst ve vědomí lidí, s projevy formalismu a neúčinnosti v práci některých článků hromadných sdělovacích prostředků i společenských organizací. Autoři se tak snažili o uplatnění náročných kritérií obsažených v usnesení ÚV KSSS o dalším zdokonalení ideologické a politicko-výchovné práce z 26. dubna 1979, v němž se zdůrazňuje nutnost rozhodného boje proti ještě se projevujícím obavám otevřeně stavět na pořad jednání aktuální otázky společenského života, proti tendenci uhlazovat, obcházet neřešené problémy, ostré otázky, zamlčovat nedostatky a těžkosti vyskytující se v reálném životě.

V této souvislosti analyzují autoři příklady neefektivnosti některých kampaní v hromadných sdělovacích prostředcích, jednostranně omezenou prezentaci obrazu vzorných pracovníků, sémantické překážky podvazující zejména v některých vrstvách komunikační proces, některé rozpory mezi skutečným společenským vědomím a jeho explicitním vyjádřením ve vystoupení občanů i v práci sdělovacích prostředků, přežívání některých nesprávných představ a přežitků ve vědomí části populace atd. Všechny tyto jevy jsou uváděny do náležitých proporcí, jsou sledovány kvantitativní i kvalitativní, formální i obsahové ukazatele pro jejich zjišťování a zejména hledány cesty k jejich překonávání ve směru dalšího upevňování vědeckého světového názoru ve vědomí všech členů společnosti. Při rozboru těchto otázek, z nichž pochopitelně ne všechny jsou ve stejné míře rozřešeny, autoři jsou si vědomi složitosti mechanismu a četnosti faktorů, které jsou zde ve hře. Nespokojují se popisem dat a jejich pouhým sčítáním. Snaží se vyhnout redukcím a schematismu. Jsou si vědomi toho, že člověk je vystaven celému spektru vlivů, z nichž informace představuje pouze jednu jeho důležitou část. Přispívají k analýze složitého mechanismu utváření vědomí a jednání lidí, v němž růst informovanosti obyvatelstva hraje nesporně významnou úlohu. Přinášejí další důkazy o tom, že v podmínkách socialismu tato úloha informace násobí síly společenského subjektu, ale stejně tak dokládají, že v souladu s historicko-materialistickým pojetím dějin má své pohyblivé, leč konkrétní historické meze.

Složitost celé zkoumané situace je potvrzena množstvím konkrétních příkladů, jež autoři vybrali z bohatého materiálu nashromážděného v průběhu několikaletých výzkumů. Činnost prostředků masové komunikace a prostředků masové ústní propagandy je sledována v rovině vzniku informace a jejího předávání obyvatelstvu. Prostředky masové komunikace a propagandy plní řadu nezastupitelných rolí a jsou významnou součástí celkového systému sociálního řízení. Významné jsou její funkce informační, výchovné, organizační, komunikační, hodnotově normativní a vytváření určitého emocionálně psychologického napětí. Autoři v této souvislosti zvláště podtrhují, že závažným a ne vždy plně doceňovaným specifickým prostředků masové komunikace a prostředků masové ústní propagandy je ten fakt, že samy vystupují jako orgány řízení a podstatně tak ovlivňují formování a vývoj osobnosti a sociálních procesů v celé jejich totalitě.

Analýza struktury souhrnného informačního řádu, areálu činností a působení kanálů masové komunikace a masové ústní propagandy ve městě vyžaduje sama o sobě pečlivou a náročnou práci. Autorský kolektiv se zhostil tohoto složitého úkolu velmi dobře. Rozborem rozvětvené sítě kanálů, jimiž protékají denně informace, se dostávají autoři k mnoha zajímavým zjištěním. Jedním z nich je například velmi vysoký odběr novin (700/1000 obyvatel). Podrobně je rozebírán sortiment titulů, mezi něž se řadí rovněž periodika ze socialistických a kapitalistických zemí. Zajímavým faktem je například vysoký počet předplatitelů (cca 95 %). Stejná pozornost je věnována i systému stranického vzdělávání a místu politických informací a přednášek. Množství informačních zdrojů, bohatost informací, jež je příjemci poskytována, je zárukou působení informace, tak aby odpovídala záměrům orgánů společenského řízení.

Vedle toho však autoři poukazují i na určité nedostatky v působení a činnosti masové komunikace a masové ústní propagandy, jež někdy negují pozitivní působení informace. Je uváděna duplicita informací, zúžení problematiky, někdy až určitá klíšé. Z toho vyplývají některé těžkosti, nežádoucí důsledky a celkově pak i problém efektivnosti působení a činnosti prostředků masové komunikace a prostředků masové ústní propagandy. A právě proti těmto jevům se staví usnesení ÚV KSČ, jež vyzdvihuje nutnost dalšího zvýšení úrovně ideologické a politickovýchovné práce a rozšíření a zkvalitnění informovanosti.

Rovina vzniku informace a jejího předávání je však pouze jednou stranou. Neméně důležitou problematikou je i proces jejího využívání příjemcem. Analýza mechanismů a forem procesů souvisejících s příjmem informace je základem pro jejich hlubší poznání. Informace má svou důležitou úlohu i jako činitel aktivního působení. Příjemce se dostává do kontaktu se zdrojem informace, s informací samou, akceptuje a osvojuje si ji, vytváří si k ní určitý vztah a pro své potřeby ji ukládá. Toto působení je u zkoumaného městského auditoria velmi široké. Ilustruje to fakt, že 99,3 % obyvatelstva se dostává do kontaktu s hromadnými sdělovacími prostředky. A tento kontakt není náhodný, je pravidelně se opakujícím procesem.

Autoři poukazují na to, že hlavní roli v rozšíření informace hraje rodina a rodinné vztahy. Auditorium sítě stranického vzdělávání, politických informací a přednášek je pak v procentuelním vyjádření nižší, ale tyto informační kanály nejsou

pro recipienty méně důležité, spíše naopak. Celkově je možno konstatovat, že téměř všichni dospělí jsou pod vlivem působení prostředků masové komunikace a prostředků masové ústní propagandy (s. 220). To ovšem neznamená, že kontakty všech obyvatel s informacemi jsou stejné. Jsme naopak svědky výrazné diferenciace podle jednotlivých skupin obyvatelstva a různé míry využívání informací. Současně pak je možno zaznamenat i určitou diferenciaci uvnitř jednotlivých skupin v závislosti na různých sociálních, ekonomických, demografických a dalších charakteristikách. Technická inteligence je charakterizována vysokou mírou využívání prostředků informací, proti ní stojí na opačném konci skupina osob v domácnosti a důchodců. V rámci dělnické třídy se setkáváme s velice vysokým využíváním prostředků masové komunikace v některých skupinách a s velice slabým zájmem o tyto informace v jiných skupinách.

Pouhý kontakt se zdrojem informace a působení masové komunikace a masové ústní propagandy nemusí být vždy zárukou adekvátního přijetí informace, jejího osvojení a rozšíření. Má-li informace proniknout do masového vědomí, musí splňovat rovněž podmínku komunikovatelnosti. A právě v tomto bodě hovoří autoři o problému tzv. jazykových nůžek: používané jazykové prostředky neodpovídají sémantickým zdrojům recipientů, což ve svém důsledku vede k nesprávnému či neplnohodnotnému pochopení informace a k neadekvátní interpretaci. S touto problematikou úzce souvisí i otázka optima informace, jež je důležitá pro efektivnost působení prostředků masové komunikace a masové ústní propagandy. Zde se setkáváme s diferenciací potřeb: lidé s vysokým stupněm poznání se vyznačují maximálním využitím informace a vysokou mírou potřeb, skupina lidí s minimálním využitím informace je charakterizována nepatrnými potřebami.

Informovanost obyvatelstva můžeme nahlížet jako ukazatel celkové efektivnosti působení prostředků masové komunikace a masové ústní propagandy. Fenomén informovanosti jako existující charakteristika masového i individuálního vědomí je významný pro činnost orgánů společenského řízení, pro další směry jejich působení.

Mnohostranná a hluboká informovanost je předpokladem pro odpovídající fungování zpětné vazby, tedy od obyvatelstva k orgánům společenského řízení. Podmínky pro všestranný rozvoj osobnosti jsou předpokladem široké aktivity sovětských lidí: značná část veřejnosti vystupuje jako subjekt, sama tvoří informaci a předává ji. Formy této aktivity jsou různé — od vystoupení na schůzích, přes psaní dopisů, k publikování v hromadných sdělovacích prostředcích. Tok informace od obyvatelstva je nezbytným předpokladem pro efektivní činnost orgánů společenského řízení. Jejich obsah je samozřejmě zčásti modifikován, část problematiky je vyňata z jejich zorného pole a zaměřuje se nejvíce na otázky ekonomického charakteru, problematiku výroby a mezilidských vztahů na pracovišti a na sféru osobního života. Převažují především informace o negativních jevech, a tedy snaha napravit je. Pravidelné kontakty s poslanci, s pracovníky orgánů společenského řízení, schůze a další formy, jimiž se dostává informace od obyvatelstva k orgánům společenského řízení, jsou dokladem široké aktivity mas pracujících, jejich zájmu o další zkvalitňování řídicí práce.

Hlavní smysl práce *Masová informace v sovětském průmyslovém městě* spočívá právě ve snaze napomoci hlubšímu poznání celého mechanismu produkce, šíření a užití informace, k efektivnějšímu využití všech možností jejího působení na vědomí a jednání lidí v duchu programu KSSS. Proto má také velký praktický význam pro pracovníky řídicích orgánů, hromadných sdělovacích prostředků, poslance, propagandisty, vedoucí pracovníky závodů a koneckonců pro každodenní život všech občanů. Autoři nepodávají žádné bezprostřední praktické recepty. V tom také nespočívá podstata spojení teorie s praxí. Mnohé z empirické látky získané v průběhu osmiletého výzkumu totiž pochopitelně ztratilo na aktuálnosti, avšak obecné zákonitosti zkoumaného procesu, podstatné vazby a souvislosti mechanismu koloběhu informací v sovětské společnosti, to vše platí. A právě při odkrývání těchto podstatných zákonitostí a vazeb učinil autorský kolektiv práce podstatný krok vpřed.

Velkou zásluhou práce je v neposlední řadě naznačení podnětných směrů dalšího výzkumu, protože jak známo ve vědě i v politice nezřídka již správně položená otázka je závažným krokem ke správné odpovědi. K těmto podnětným otázkám patří například poukaz na mnohovrstevnatou povahu společenského a individuálního vědomí, nutnost bedlivého sledování vztahů mezi jeho emocionálními a racionálními, podvědomými a vědomými stránkami, rozbor shod a rozdílů mezi nevyjádřeným a vyjádřeným vědomím a zejména ovšem shod i rozdílů mezi vědomím, jeho slovním vyjádřením a jednáním lidí.

Významným úkolem je v této souvislosti nejen postižení komplexní povahy celého spektra činitelů působících na utváření vědomí a jednání lidí, ale spolu s tím také rozpoznání hierarchie těchto činitelů, z nichž některé více a některé méně podmiňují, ba dokonce zapříčiňují změny v procesu utváření osobnosti. Dalšího rozpracování si v této souvislosti zaslouhuje pozoruhodné naznačení typologických znaků (např. charakter zájmů, povaha myšlení, hodnotová orientace atd.) určujících vztah lidí k informacím a k jejich aktivnímu, společensky prospěšnému využití, což právě v sovětské společnosti – jak zjišťuje výzkum – spojuje příslušníky různých sociálních tříd a skupin.

Značný prakticko-politický význam má nesporně také znovu ověřené zjištění o vzájemné vazbě mezi uvědoměním, potřebami a jednáním, která v tomto případě byla prokázána na důkazu souvislosti mezi pocitem potřeby informace a jejím aktivním využíváním (tj. že aktivní uplatňování informací násobí potřebu dalšího osvojování informací a naopak). Neméně závažný je i podnět týkající se hledání jakéhosi racionálního optima informace (odpovídající pokusům jiných sovětských vědců o stanovení norem rozumné spotřeby), jenž si ovšem ještě vyžádá celou řadu dalších interdisciplinárních teoretických studií a empirických výzkumů.

Obrovský prostor pro nové samostatné výzkumy otevírá pohled na masovou informaci jako na specifickou formu sociální informace a v této souvislosti především pohled na dialektické souvislosti mezi systémem sociálních informací a sociálně politickým systémem. Autorům se již v dosavadních výzkumech podařilo odhalit mnohé nové souvislosti mezi produkcí, šířením a využitím informace na straně jedné a mezi prohlubováním socialistické demokracie na straně druhé. Právě aktivní účast lidových mas na fungování socialistické demokracie a stupeň jejich informovanosti jsou ony klíčové vzájemně se podmiňující komponenty marxistickoleninského konceptu přerůstání diktatury proletariátu ve všelidový stát, který se ovšem již stává, podle Leninových slov, oním „státem-nestátem“, a to především díky postupně narůstající uvědomělé účasti všech členů společnosti na jeho správě. Kvalitativní novou společenskou realitu komunistické sociálně ekonomické formace ovšem mohou pravdivě postihnout pouze odpovídající kategorie a metoda dialektického a historického materialismu, respektive teoretická základna marxismu-leninismu, jenž právě v této společenské realitě nachází své postupné ztělesnění.

Souhrnně můžeme konstatovat, že autorský kolektiv vedený B. Grušinem a L. Oničkovem přinesl práci *Masová informace v sovětském průmyslovém městě* mnoho podnětného pro společenskou vědu vůbec a marxistickou sociologii zvláště. Přehlednost výkladu, fundovanost teoretického pojetí, konkrétnost příkladů a síla zobecnění (spolu se závažností zkoumané problematiky) jsou důvodem, proč považujeme tuto práci za velmi závažný příklad spojení teorie s praxí. Práce řeší velice významnou problematiku, již je věnována, jak bylo několikrát zdůrazněno, pozornost na nejvyšších stranických a státních úrovních. Účinnost boje na ideologické frontě, efektivnost politicko-výchovné práce a jejich úzké spojení s každodenní praxí jsou předpokladem dalších úspěchů při budování rozvinuté socialistické společnosti, pro rozvoj socialistické osobnosti. Tuto práci si se zájmem i s užítkem přečtou nejen vědci, ale i široký stranický aktiv, pracovníci řídicích orgánů a zejména pak pracovníci na ideologické frontě. Lze si jen přát, aby byla v dohledné době uvedena na náš knižní trh v českém vydání.

Jindřich Filipec, Jiří Honcák

Vladimír Dmitrijevič Kobeckij: Sociologičeskoje izučeniye religioznosti i ateizma (Sociologický výzkum religiozity a ateismu)

Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1978, 116 s.

Ústava ČSSR zaručuje svobodu náboženského vyznání a celá naše společnost respektuje potřebu náboženského vyžití věřících občanů. Na druhé straně je však třeba věnovat náležitou péči zápasu o socialistické vědomí našich občanů, v němž sehrává svoji úlohu také ateistická výchova. Přes skutečnost, že některé dílčí výzkumy ukazují snížení počtu věřících v Československu od r. 1948 do současnosti v průměru o 50 %, (1) nelze význam ateistické výchovy podceňovat. Jejím posláním je co nej-

(1) Srovnej J. Loukotka: *Svoboda náboženského vyznání a její záruky v Československu*. Nová mysl 1980, č. 4, s. 121.

účinněji ideologicky ovlivňovat všechny projevy religiozity ve vědomí a chování lidí.(2)

Cenným příspěvkem pro potřeby ateistické výchovy a propagandy je publikace V. D. Kobeckého *Sociologický výzkum religiozity a ateismu*. Kniha je věnována problémům překonávání religiozity a masového rozšíření ateismu mezi různými kategoriemi obyvatelstva v SSSR za 60 let budování socialismu a komunismu. Autor používá bohatých výsledků sociologických výzkumů z různých oblastí Sovětského svazu a na jejich základě srovnává úroveň religiozity v různých historických obdobích, analyzuje demografické složení věřících a odhaluje sociálně ekonomické předpoklady jejich postupného opouštění víry.

V úvodu V. D. Kobeckij zdůrazňuje obrovské úspěchy ateistické výchovy v sovětské společnosti, v níž před Velkou říjnovou socialistickou revolucí bylo 80 % věřících. Právni a politický základ úplného překonání religiozity vytvořil dekret *O odluce církve od státu a školy od církve* a *Program KSR(b)* z VIII. sjezdu. Sociologické výzkumy zde plní důležitou roli při využívání vědeckých přístupů k překonávání náboženství.

Vlastní práce je rozdělena do dvou základních částí.

V první části – *Zkoumání procesu překonávání religiozity a rozšiřování ateismu* – se nejdříve autor zaměřuje na počátky a další vývoj sociologické činnosti v tomto oboru. Konstatuje, že vědecký výzkum stavu religiozity se provádí od prvních let po Velké říjnové socialistické revoluci. Dosažené výsledky byly postupně upotřebeny v ateistické výchově a propagandě. Určitý vývoj zaznamenal také charakter sociologických výzkumů; pro jeho současnou etapu je příznačný komplexní přístup, implikující nejen různorodost zkoumaných problémů, ale také zapojení různých skupin obyvatelstva a využívání rozličných metod (s. 13).

Rozsáhlé a četné poznatky o stavu religiozity a jejího překonávání, které byly získány sociologickými výzkumy, lze použít k dokumentování 1. dynamiky zmenšování počtu věřících ve společnosti, 2. nerovnoměrného rozložení věřících v různých sociálně demografických vrstvách, a kategoriích a 3. snížení intenzity i charakteru náboženského vyznání. Uvedenými třemi okruhy se zabývá autor v samostatných kapitolách první části. K nesporným kladům těchto partií publikace patří serióznost a otevřenost autora při analýze zmíněných problémových okruhů. Nezakrývá přechodnou stabilizaci a růst náboženských společností v období krátce po Velké říjnové socialistické revoluci. Na druhé straně náležitě oceňuje úspěchy v ateistické výchově a její vliv na snižování počtu věřících. Dovozuje, že v této době tvoří počet věřících 15–20 % dospělého obyvatelstva, přičemž úroveň religiozity na venkově je 3krát vyšší než úroveň ve městských oblastech.

Ve většině sociologických výzkumů tvoří závěrečnou etapu tzv. typologie religiozity. Autor jí přikládá neobyčejný význam (především pro stanovení opodstatněných závěrů), a proto tuto problematiku podrobně zkoumá v poslední, rozsáhlé kapitole první části. Dospívá k názoru, že existuje 5 různých skupin obyvatelstva: a) silně věřící, b) slabě věřící, c) kolísající, d) nevěřící, kteří však zůstávají pod určitým vlivem náboženství, e) ateisté.

V čele druhé části publikace – *Sociologická analýza ateistického veřejného mínění* – využívá V. D. Kobeckij řadu poznatků ze sociologických výzkumů v Leningradské a Archangelské oblasti, Karelské ASSR a Chabarovském kraji, na nichž se ve velké míře podílel.

Autor rozlišuje mezi výzkumem religiozity a výzkumem veřejného mínění o otázkách víry a ateismu (s. 63), který je orientován šíře – na problémy religie a ateismu, na hodnocení úlohy církve v historii, názory na vztah náboženství a morálky, náboženství a vědy, vztah obyvatel k církevním svátkům a obřadům atd. (s. 68).

Provedené rozborů dovolují V. D. Kobeckému učinit závěry o kvantitativním převládání ateistických názorů ve veřejném mínění. Tento úspěch, jak autor zdůrazňuje, nesmí svádět k pochybnostem o nezbytnosti dalšího zesílení ateistické propagandy. Úroveň její efektivity mohou výrazně ovlivnit sociologické výzkumy, které slouží k odhalení slabých míst a k vytyčení dalších úkolů ateistické výchovy.

(2) O významu ateistické výchovy viz například *Zpráva předsednictva ÚV KSC na 15. zasedání ÚV KSC Za další zvýšení úrovně a účinnosti politickovýchovné a ideologické práce*. Rudé právo 1980, 27. III., s. 5.

Práce V. D. Kobeckého přináší užitek čtenářům v ČSSR nejen svým obsahem; zájemcům poslouží také vzory dotazníků použitých při popisovaných výzkumech a zejména rozsáhlý seznam literatury k analyzované problematice. Publikaci je možno z těchto důvodů doporučit nejširšímu okruhu čtenářů, především sociologům, dále lektorům a propagandistům stranického vzdělávání, kteří se zabývají ateistickou výchovou.

Josef Fiala

Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik 1980 (Ročenka pro sociologii a sociální politiku 1980)

Berlin, Akademie-Verlag 1980, 368 s.

Německým i zahraničním čtenářům zajímavým se o pokroky sociologie v Německé demokratické republice je od r. 1980 k dispozici první z plánované řady *Ročenek pro sociologii a sociální politiku*. Vydáváním této reprezentativní publikace chce Ústav pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR v Berlíně přispět ke zveřejňování nových vědeckých poznatků, informací o metodách a výsledcích sociologických výzkumů a k výměně názorů o teoretických, metodologických a metodických otázkách sociologie a sociální politiky. Ročenka má přispívat k užšímu sepětí marxistické sociologie a sociální politiky, k jejich výraznější orientaci na řešení konkrétních úkolů společenské praxe, podporovat vědeckou spolupráci sociologických a sociálně politických výzkumných pracovišť v NDR i různých vědních disciplín při objasňování aktuálních problémů společenského rozvoje a v neposlední řadě také zprostředkovat mezinárodní výměnu poznatků a zkušeností pracovišť v socialistických zemích.

Po obsahové stránce se ročenka rozpadá do tří částí. Největší část, více než polovina publikace, je věnována *původním článkům a studiím*. Zabývají se stavem a úkoly sociologie a výzkumu sociální politiky v NDR, poskytují informace o sociologickém výzkumu v některých dalších socialistických zemích, pojednávají o problematice sociální struktury a životního způsobu, rozebírají metodologické otázky a zabývají se kritickým rozbořem buržoazních sociologických přístupů. Druhá část ročenky je věnována *zprávám a referátům* o činnosti vědeckých orgánů, třetí část přináší *recenze* některých domácích i zahraničních prací. Ročenka 1980 je vypravena jako reprezentativní knižní publikace s cizojazyčnými (ruskými, anglickými a francouzskými) resumé a statistickou přílohou zahrnující základní sociálně statistické informace o společnosti v NDR. Reprezentativní povahu ročenky podtrhuje i volba témat a autorů.

Programový charakter mají úvodní stati G. Winklera *Za vyšší kvalitu spojení sociologie a sociální politiky* a R. Weidiga *Sociologický výzkum sociální struktury v NDR*. Ředitel Ústavu pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR prof. G. Winkler podává přehled o vzniku a dosavadní činnosti ústavu a nastiňuje hlavní úkoly sociologie v NDR i samotného ústavu pro příští období. Ústředním úkolem sociologie je vědecky fundovat sociální politiku socialistické společnosti. Proto je třeba výrazněji orientovat sociologický výzkum na potřeby dlouhodobého společenského plánování a pozornost věnovat převodu sociologických poznatků do praxe. Hlavní výzkumné zaměření Ústavu pro sociologii a sociální politiku shrnuje autor do následujících bodů: 1. výzkum sociální struktury a způsobu života socialistické společnosti, 2. výzkum populačního vývoje, 3. analýza a kritika buržoazních sociologických koncepcí a teorií, 4. konstrukce soustavy sociálních ukazatelů, 5. výzkum sociologických metod, zejména standardizace výzkumných postupů a zdokonalování metod srovnávacího výzkumu.

Obsahovou a metodologickou orientací sociologie v NDR. předpoklady pro zvýšení kvality a efektivnosti sociologického výzkumu v řízení a plánování se zabývá i prof. R. Weidig, ředitel Sociologického ústavu Akademie společenských věd při ÚV SED. Sociologie by měla poskytovat konstruktivní poznatky o tom, jak řešit rozpory a problémy společenské praxe, které sociální zákonitosti je při tom třeba respektovat a využívat, jakým způsobem je nutné postupovat při formování a plánování procesů společenského rozvoje. Aby se podařilo těchto cílů dosáhnout, je nezbytné: 1. dokonaleji postihnout komplexní povahu sociálního rozvoje, věnovat větší pozornost historické podmíněnosti sociálních struktur a vztahů a kvalitativním faktorům jejich rozvoje; 2. věnovat větší pozornost konstrukci ukazatelů sociálního rozvoje a sociologické analýzy sociálních procesů – bez přesně definovaných, prakticky použitelných

a propočitatelných ukazatelů není řízení a plánování těchto procesů myslitelné; 3. prohlubovat sociologickou teorii sociální struktury socialistické společnosti (čím více pokročilo budování vyspělé socialistické společnosti, tím více je třeba opírat řídicí činnost o solidní vědecké poznatky); 4. posilovat ideologickou funkci marxistické sociologie, zejména její úlohu při kritické analýze buržoazních a revizionistických sociologických přístupů. V druhé části svého příspěvku se pak R. Weidig zabývá vývojovou dynamikou dělnické třídy jako třídy fyzicky i duševně pracující.

Další tři stati seznamují čtenáře s rozvojem sociologie a s činností akademických sociologických pracovišť v SSSR, BLR a PLR. V příspěvku T. V. Rjabuškina *Rozvoj sociologického výzkumu v SSSR* jsou uvedeny zajímavé kvantitativní údaje o organizační struktuře a rozsahu sovětské sociologické produkce. Autor uvádí, že jen v rámci AV SSSR působí kromě Institutu sociologických výzkumů přes 40 sociologických oddělení a sektorů a dalších zhruba 200 sociologických laboratoří a sektorů existuje na vysokých školách. V letech 1965–1976 bylo v SSSR uveřejněno více než 1500 knih a brožur k otázkám marxisticko-leninské sociologie. T. V. Rjabuškin rekapituluje hlavní směry sociologického výzkumu určené v r. 1976 prezidiem AV SSSR. Patří k nim: 1. zpracování prognóz sociálního rozvoje a jejich metodologického aparátu; 2. vypracování metodických doporučení pro řešení sociálních problémů v rámci komplexního sociálně ekonomického plánování na všech úrovních; 3. problémy zdokonalování sociální struktury; 4. využití sociologických metod při výzkumu změn v charakteru a obsahu práce, sociální a profesní orientace mládeže, sociální mobility a demografických procesů; 5. výzkum sociálních problémů rozvoje nového člověka, formování socialistického životního způsobu; 6. výzkum mechanismů formování veřejného mínění; 7. analýza a kritika nových koncepcí západních sociologů a futurologů.

Úkoly, organizaci a pracovní výsledky Sociologického ústavu Bulharské akademie věd charakterizuje V. Dobrijanov v příspěvku nazvaném *Ve službách vědy a společenské praxe. K práci Ústavu pro sociologii Bulharské akademie věd*. Jako strategické směry dalšího výzkumu uvádí: 1. výzkum sociologických otázek výstavby rozvinuté socialistické společnosti; 2. výzkum obecně teoretických a metodologických otázek sociologie jako vědy a jejích dějin; 3. řešení teoretických, metodických a organizačních problémů sociologického výzkumu.

Stať W. Adamského *Vývoj sociologického výzkumu v Ústavu pro filozofii a sociologii Polské akademie věd* je pojata faktograficky. Přináší bohaté dokumentovaný přehled výzkumné činnosti ústavu v uplynulých deseti letech a dokládá tak nepřímou tematickou šíři zájmu polské sociologie. Lze jen litovat, že redaktorům ročenky se nepodařilo získat obdobné situační zprávy i z ČSSR, MLR a RLR a že tak nevyužili příležitosti poskytnout v ročence souhrnný přehled o stavu sociologie v ústavech akademii věd ve všech evropských socialistických zemích.

Další tři kapitoly jsou věnovány vybraným obsahovým problémům sociologického výzkumu — jejich teoretické konceptualizaci, metodologii a částečně i diskusi výsledků empirických šetření. Prvou z této řady je stať J. Rittershause *Růst společenské aktivity tříd a vrstev*. Společenská aktivita, projevující se jako aktivita pracovní, politická a duchovně kulturní, je aktivním prvkem v procesu sblížování společenských tříd a vrstev a její růst je výrazem zralosti socialistické společnosti. Autor věnuje pozornost podmínkám, které pro rozvoj společenské aktivity vytvořily socialistické společenské vztahy, a charakterizuje pak základní tendence tohoto rozvoje v NDR. Patří k nim rozšíření společenské aktivity na všechny oblasti společenského života, její masový charakter, cílevědomost a plánovitost, rostoucí rozmanitost jejích forem, pocit odpovědnosti lidí za společenské hodnoty, dobrovolná pracovní disciplína, kolektivismus a úsilí pracujících o další sebevzdělávání. Samostatný oddíl je věnován řízení společenské aktivity, kde ze sociologického hlediska zajímavý je odstavec o motivech této aktivity a možnostech jejich plánovitého využívání.

Teoreticky i sociálně politicky velmi aktuální otázkou role průmyslového podniku při formování socialistického způsobu života se zabývá G. Assmann v příspěvku *Průmyslový podnik a životní způsob*. Na utváření životního způsobu působí podnik zejména následujícími čtyřmi cestami: 1. výrobou statků dovolujících zvyšovat životní úroveň obyvatelstva; 2. uplatňováním organizačního a pracovního modelu založeného na dělbě práce, kooperaci, řádu a kázní; 3. tím, že představuje hmotnou a organizační základnu pro vedoucí roli dělnické třídy; 4. ovlivňováním bezprostředního sociálního zázemí v místě působnosti. V článku se věnuje pozornost úloze práce jako klíčové složky socialistického způsobu života, účasti pracujících na řízení a plánování podniku a roli podniku při utváření volného času pracujících.

Zkoumání životního způsobu se týká i třetí a pravděpodobně nejzajímavější z této série teoretických příspěvků — *K využití kategorie času při zobrazení životního způsobu* autorů G. Lippolda a G. Manze. Po vstupní diskusi pojmů životního způsobu a životního stylu (životní styl je jedním z projevů způsobu života) přecházejí autoři k teoreticky i metodologicky podnětnému rozboru vztahů mezi kategoriemi času a socialistického životního způsobu, resp. mezi těmito kategoriemi a časovým rozpočtem obyvatelstva. Společenské aktivity, jimiž se způsob života projevuje, se vždy odehrávají v čase a prostoru. Nejlepší metodou, jak životní způsob zachytit, je postihnout časový průběh lidských aktivit. Autoři proponují hierarchii kategorií, které je třeba při tomto sledování uplatnit, a kriticky rozebírají možnosti a meze techniky výzkumu časových rozpočtů obyvatelstva.

Uvedený příspěvek představuje přechod k dalšímu tematickému bloku statí s metodologickou problematikou. H. Berger a W. Klimek se ve statí *K pojmu a úloze indikátorů v sociologickém výzkumu* zabývají pojmem indikátoru a jeho gnoseologickou funkcí v sociologii, podávají přehled o využití sociálních indikátorů v řízení socialistické společnosti a kriticky hodnotí „hnutí sociálních indikátorů“ v západních zemích. Indikátory v sociologickém výzkumu definují jako „teoreticky vymezené a empiricky ověřené, resp. ověřitelné ukazatele pozorovatelných sociálních jevů a procesů. Indikátory jsou objektivními koreláty sociologických pojmů“. Důležitost problematiky sociálních indikátorů plyne z jejich významu pro sociální politiku a pro řešení gnoseologických aspektů sociologického výzkumu. Autoři rozlišují — podle našeho názoru poněkud problematicky — mezi sociologickými a sociálními indikátory (prvé se vztahují k „sociologickým“ výzkumným objektům, druhé k sociálním jevům, které nejsou zařazeny do sociologického výzkumného procesu) a mezi indikátory a ukazateli (za ukazatele zřejmě považují prvky pojmového modelu zobrazovaného objektu). Východiskem pro konstrukci soustavy sociálních ukazatelů na celospolečenské úrovni by se podle nich měl stát pojem životního způsobu. V této souvislosti lze vzpomenout na československé diskuse, které naznačily, že samotná kategorie životního způsobu zřejmě pro vymezení procesů sociálního rozvoje nepostačuje.

Na konkrétní úrovni ilustruje postup při vytváření indikátorů stať E. Prillera *Konstrukce ukazatelů pro sociologický výzkum pracovních podmínek*. Autor vychází z pojmové analýzy kategorie pracovních podmínek a deduktivní cestou se postupně dopracovává ke strukturnímu schématu (operacionálnímu modelu), jež by se mělo stát bezprostředním východiskem pro tvorbu indikátorů. Vlastní úkoly tvorby ukazatelů se v článku neřeší.

Stručně, avšak velmi přehledně a informativně je koncipován příspěvek W. Hartmanna a R. Welskopf *K využití vícerozměrného škálování v sociologii*. Učebnicovou formou shrnuje funkce a principy vícerozměrného škálování a ilustruje je na příkladu z výzkumu pracovní motivace.

Jako technologický proces analyzuje postup sociologického výzkumu F. H. Schröder v článku *Problémy vytvoření účinné výzkumné technologie*. Inspirován technickými a systemologickými přístupy navrhuje řadu schémat „technologické struktury“ výzkumného procesu a uvažuje o využití techniky síťového grafu při jejím projektování. Podobně jako v minulosti u mnoha jiných případů technického analogizování se klade i zde otázka, jaký poznávací zisk vlastně vyplynul z přenášení technické terminologie do oblasti sociologického bádání.

Poslední blok původních příspěvků je věnován kritice buržoazních sociologických koncepcí. H. Steiner v jedné z nejlépe napsaných kapitol celé ročenky, *Sociálně politická orientace — východisko z krize buržoazní sociologie?*, vychází z předpokladu, že buržoazní sociologie je již od svého vzniku plodem krize kapitalistické společnosti. Nedávný návrat této sociologie k problémům sociální politiky je výrazem snahy lépe plnit ideologické a sociotechnické funkce v období prohlubující se společenské krize. Článek je výborně dokumentován aktuální západoněmeckou literaturou. Úlohou životního způsobu v ideologické konfrontaci socialismu a kapitalismu se zabývá H. Lehmann. V článku *Způsob života v soudobém ideologickém třídním boji ze sociologického hlediska ukazuje*, jak jsou kategorie životní způsob a „kvalita života“ využívány v propagandě proti socialistickým zemím.

Řada zajímavých informací je obsažena i ve zbývajících částech ročenky, přinášejících jednak zprávy o činnosti vědeckých rad pro sociální politiku a demografii, pro sociologický výzkum a pro ekonomický výzkum, jednak recenze domácích, sovětských a západoněmeckých prací. Ročenka zde plní úlohu časopisu, který sociologové v NDR dosud k dispozici nemají.

Publikaci *Ročenky pro sociologii a sociální politiku 1980*, a zejména záměr vydávat ročenku pravidelně i v dalších letech, je třeba ocenit jako záslužný a zdařilý počín. Sociologie u našich severních sousedů tak získává reprezentační publikační příležitost, kterou u nás již dlouhá léta postrádáme a kterou časopis plně nahradit nemůže. Na vrub skutečnosti, že jde o první vydání ročenky, lze zřejmě přičíst i určitou všeobecnost, rámcový charakter značné části zveřejněných příspěvků a absenci konkrétnější sociologické tematiky, zejména ve vazbě na provedené výzkumy. V ročence také zatím není výrazněji zastoupena problematika sociální politiky, kterou avizuje její název. K těmto otázkám se však redaktoři jistě dostanou v dalších vydáních ročenky, která budou se zájmem očekávat i českoslovenští čtenáři.

Michal Illner

Diskriminační analýza – klasický nebo diskrétní model?

M. Goldstein – W. R. Dillon: *Discrete Discriminant Analysis* (Diskrétní diskriminační analýza)

New York, John Wiley & Sons, 1978, X + 186 s.

Diskriminační analýza je jako statistická analytická metoda často používána pro analýzu (většinou komparační) sociologických dat. Vzhledem k úspěšnosti aplikací, jistě atraktivnosti modelu, snadné programovatelnosti pro počítače jde o metodu stále oblíbenější. Avšak čím častěji aplikujeme nějakou metodu, tím spíše objevíme nejrůznější nejasnosti, otazníky, nepříjemné a nepochopitelné aspekty. To je pak signálem k dalšímu metodologickému bádání, k modifikacím základního modelu, ke konstrukci modelů nových. Každý, kdo se trochu více a hlouběji zabýval aplikacemi metody diskriminační analýzy ve společenských vědách, si všiml dvou nepříjemných aspektů: a) malé stability výstupních parametrů (koeficientů diskriminačních funkcí), b) nepochopitelných hodnot znaménka koeficientu diskriminačních funkcí. Tyto dva nepříjemné aspekty se zdají být průvodním zjevem při použití diskrétních (i dichotomických) dat. A odtud také začíná kniha Goldsteina a Dillona, odtud je argumentována potřeba vyvíjet samostatné modely diskriminační analýzy pro nominální, ordinální ale i diskrétní kardinální data.

Kniha je stručná, s jednoznačným zaměřením na statistickou praxi. Aplikační argumentace je vzata většinou ze sociálních věd. Práci lze charakterizovat třemi hlavními rysy, které mají pro čtenáře-sociologa různý význam:

1. Je použito formálního jazyka matematiky a jednotlivé vlastnosti modelů nejsou nijak podrobně verbálně vysvětleny. Autoři předpokládají, že čtenář má profesionální matematické znalosti. Nematematický čtenář však může získat přehled o metodách z četných příkladů, které jednotlivé postupy dokumentují. *Matematický a formální* aspekt není předmětem této recenze. Poznamenejme jen, že uvedení všech metod a modelů je jasné a přehledné. Z tohoto hlediska lze charakterizovat knihu jako úspěšnou přehledovou práci, shrnující závažný dílčí problém.

2. Celá třetina knihy (58 stran) je věnována přetisku *počítačových programů*. To by v oblasti sociologie zřejmě předpokládalo anotaci s uvedením obsahu programů a jejich technických parametrů. Je tu zařazeno šest samostatných programů, napsaných v jazyce FORTRAN IV jako soubory subrutin (jsou též závislé na subrutinách knihovny SSP počítačů IBM). Pět programů má usměrňovat a zjednodušit aplikaci metody popsané v knize.

3. Vlastním důvodem pro recenzi knihy je její *aspekt metodologický*. Výsledky uváděné v první kapitole a poté implicitně zahrnuté ve všech dalších kapitolách mají metodologické důsledky pro aplikaci diskrétní diskriminační analýzy i pro aplikaci klasického lineárního modelu vůbec. Kniha se tak stává odrazovým můstkem pro metodologické úvahy, které mohou bezprostředně ovlivnit rozvoj metodologie i metodiky analýzy sociologických dat. Tato recenze je proto především pokusem o uvedení závěrů, které autoři zahrnuli do své knihy v jazyce sociologickému uživateli nesrozumitelném, ale které jsou v knize jednoznačně modelově *dokázány* nebo simulacemi a praktickým rozbořem dříve publikovaných analýz prokázány.

Hovoříme-li o diskriminační analýze, máme na mysli téměř vždy klasický lineární

model založený na lineárních diskriminačních funkcích a na předpokladu mnoho-rozměrného normálního rozložení spojitých náhodných veličin. Tento model je dobře znám, matematicky je velmi podrobně prozkoumán, je prověřen mnoha simulačními experimenty i aplikační praxí. Přesto (jak už bylo uvedeno) se při jeho použití setkáváme s některými problémy, které u nezkušeného uživatele mohou vést k chybným závěrům a mohou zavést i uživatele zkušeného, neboť neadekvátnost výstupu metody může být značně zamaskována.

Původní model diskriminační analýzy slouží k rozlišování statistických jednotek podle předem známých tříd (typů, diagnóz, skupin), a to na základě nepřímých indikátorů. Ve společenských vědách je takový rozhodovací aplikační postup relativně řídký. Častěji je používán v komparativních postupech (vytváření modelu rozlišovacích indikátorů mezi jednotlivými předem danými třídami), resp. i pro účely vytváření typů. Tedy původní prakticko-diagnostické uplatnění metody se mění na uplatnění explorativně teoretické. To ovšem s sebou přináší nové úlohy pro metodologii i pro matematické ověření. Komparační aplikace jsou založeny na interpretaci koeficientů diskriminačních funkcí (na jejich absolutní hodnotě i znaménku). Metoda je založena na tom, že hledá diskriminační funkce tak, aby určitá (předem zvolená) kritéria byla optimální. V blízkosti optimální hodnoty však může existovat řada dalších řešení, která vedou na jiné diskriminační funkce (jiné jejich koeficienty, a tedy i na jiné komparační interpretace), přičemž kvalita rozlišení, která je kritériem, je téměř stejná. Je proto možné, že výstup z metody je závislý na empirických nahodilostech výběrového souboru, které vedou k upřednostnění jednoho z mnoha podobných řešení, a skrývá nebezpečí interpretačních artefaktů. Toto nebezpečí se týká též metod výběru proměnných diskriminačního modelu. Statistická kritéria zde nemohou pomoci k rozhodnutí, zda řešení přijmout, nebo ne. To umožňuje jen kontrola jinou statistickou metodou, empirický cit uživatele a především teoretické úvahy zasazující řešení jednotlivého případu mezi ostatní zobecněné poznatky vědy a podobné empirické analýzy jiných šetření. Uvedená zásadní potíž aplikace modelu plyne z toho, že při empirické klasifikaci statistických jednotek (diagnostika) lze s úspěchem používat zprostředkovaných či nepravých korelací pro určení empirické indikace skupiny (typu diagnózy), pro teoretickou zobecňující interpretaci je však nutné znát skutečné, čisté korelace, aby bylo možné odhalit pravý význam vah v diskriminační funkci a tím i skutečný význam jednotlivých indikátorů.

Vraťme se však ke knize. Při popisu jednotlivých kapitol uvedeme i metodologické aspekty, jimiž se M. Goldstein a W. R. Dillon zabývají: jsou to především vlastnosti vycházející z porušení předpokladu spojitosti (a tím i normality a linearity) vstupních proměnných, neboť ty se přímo váží k tématu knihy. Praktické problémy, s nimiž se tak často setkáváme při aplikaci diskretních dat v diskriminační analýze, jsou shrnuty v textu, příkladech a modelech první kapitoly — *Lineární diskriminační funkce*. Běžné rutinní postupy jsou založeny na Fisherově přístupu, který je také v první části kapitoly popsán. Předpoklady správnosti postupu: průměry, rozptyly a lineární korelační koeficienty dostatečně dobře charakterizují rozložení dat a vztahy mezi daty ve všech jednotlivých skupinách, které chceme rozlišovat. (V knize se autoři zabývají vlastně rozlišováním pouze dvou různých skupin, tedy rozebírají matematicky i metodologicky nejjednodušší případ.)

Ve třetí části kapitoly (*Užití kvalitativních dat*) uvádějí autoři zcela konkrétní model pro binární data (vzatá z výzkumné aplikační praxe), v němž nelze rozlišit za pomoci klasické diskriminační analýzy dva velmi důležité typy mající nemonotónní definici (0,1) a (1,0) proti (1,1) a (0,0), tedy nekonzistentní vs. konzistentní případ pro obě dichotomické indikace). Už tento model nutí uživatele k vážnému zamyšlení nad aplikacemi metody, neboť právě takovéto případy jsou v aplikacích časté. Metodu lze zřejmě používat pro binární data jen tam, kde indikační proměnné vytvářejí rozhodnutí souběžně.

V první kapitole jsou dále rozebrány jiné dva důležité aspekty aplikace diskretních dat:

a) Nominální diskretní data musí být před aplikací dichotomizována na tzv. pomocné („dummy“) proměnné, a tudíž v nich nastává problém inkonzistence typů uvedený výše. U ordinálních proměnných lze provést pomocné pseudokvantifikace (nejčastěji číslo pořadí kategorie znaku), což však může buď do dat vnést umělé linearity, nebo skutečné linearity zakrýt. Oproti modelu nezávislosti nebo monotonní závislosti je u diskretních dat interakční efekt daleko častější (a mívá přirozený vznik a vysvětlení, nelze jej proto bez následků z analýzy vypustit). Tyto vlastnosti diskretních dat vedou ke zvláštnímu jevu, který pozoroval každý, kdo s metodou častěji pracoval: koeficienty diskriminační funkce mají opačná znaménka, než jak vyžaduje logika věci a ukazují jiné analýzy.

b) Aby koeficienty byly interpretačně užitečné, musí být stabilní, to jest invariantní vzhledem k různým pravděpodobnostním výběrům. Autoři uvádějí výsledky společenskovední studie, v níž experimentovali s tím, že kromě úplného náhodného výběru použili pro základ interpretace pouze 70 % tohoto výběru; výsledky se lišily velmi značně. Podle jejich interpretace tu je nízká stabilita způsobena diskrétními hodnotami a užitím kódů kategorií ordinálního znaku jakožto kvantifikace.

Rozbor z první kapitoly je dostatečně přesvědčivý a argumentativní pro vývoj speciálních metod založených na vlastnostech diskrétních dat. Zároveň je také imperativem k pozornosti při používání metody. Celá další část knihy se pak zabývá shrnutím současného stavu diskrétní diskriminační analýzy pro rozlišení dvou tříd. Především jsou diskutovány dichotomické indikátory.

Kapitola 2, *Diskrétní klasifikační modely*, uvádí obecný model přiřazování statistických jednotek na základě diskrétních indikátorových proměnných. Nejprve je zaveden úplný multinomický model (to jest čistý případ podle základní teorie). Tento model je však nereálný pro větší počet proměnných vzhledem k velkému počtu polí mnohorozměrné tabulky, která vzniká kombinací všech indikátorů a nízkých i nulových četností v nich. Důsledkem je nestabilní klasifikace, protože odhady pravděpodobností pro jednotlivá pole jsou velmi nepřesné. Největší potíž činí nulová pole, která jsou nulová empiricky, nikoli teoreticky – nejde o tzv. strukturní nuly. Tento základní model zároveň odkrývá slabiny diskrétního přístupu: nelze používat velký počet diskriminujících indikačních proměnných a jsou vyžadovány velké výběrové rozsahy v jednotlivých skupinách.(1)

Úplný multinomický model je pro praxi naprosto nevhodný a proto hledáme jeho modifikace a příbuzné přístupy tak, abychom buď snížili počet odhadovaných parametrů, nebo využili pro odhad četností některých strukturních vlastností úplného rozložení všech znaků.

Kapitola dále uvádí celou řadu specifických a velmi užitečných modelů, které podstatně zlepšují postup: A) modelové reprezentace pro dichotomická data – Bahadurův model, logaritmicko-lineární a logitové přístupy; B) procedury založené na ortogonálních polynomech: model Martin-Bradleyův, Kronmal-Ott-Tarterův model; C) procedury založené na Matusitově vzdálenosti nominálních distribucí.

Všechny metody jsou ilustrovány příklady z aplikační praxe, jsou v některých případech i mezi sebou srovnávány co do efektivity.

Kapitola 3, *Poměry chyb a problém vychýlení*, se zabývá charakteristikami kvality rozlišení, optimalitou metody. Obsahuje jejich teoretické zavedení a metody odhadu.

Pro aplikace je velice závažná kapitola 4, *Problém výběru proměnných*, která nejprve sumarizuje přístupy lineárního klasického modelu (použití t-testu pro jednotlivé proměnné, použití standardizovaných diskriminačních koeficientů a sekvenční výběr proměnných) a ukazuje, že u *diskrétních dat mohou být hlediska na výběr proměnných zcela opačná k případu normálního rozložení*. Tyto teoretické výsledky dále narušují klid zasvěceného uživatele diskriminační analýzy, má-li k dispozici diskrétní proměnné.

Kapitola uvádí a) proceduru založenou na rozdílu diskriminačních koeficientů, b) dvě Raiffovy bayesovské metody, c) Lachinovu proceduru, d) Goldstein-Dillonovu proceduru využívající Kullbackovu divergenci. Všechny postupy jsou opět ilustrovány na reálném datovém souboru společenskovedního výzkumu (spotřeba služeb).

Kapitola 5, *Speciální témata*, je věnována důležitým oblastem, které však svým rozsahem netvoří samostatné kapitoly. Jsou to: a) případ, kdy indikátory jsou diskrétní i spojitě; b) metody pro porovnání jednotlivých technik, c) shrnutí publikovaných simulačních experimentů. Simulační studie potvrzují výhrady k lineárně klasické metodě, použité na diskrétní data: jsou-li průměry podobné, rozlišení je velmi nekvalitní, korelace proměnných podstatně snižuje přesnost klasifikace. Za-

(1) Pro srovnání uveďme, že pro k proměnných je u Fisherova modelu zapotřebí odhadnout $k(k+3)/2$ parametrů pro každou skupinu, zatímco u úplného multinomického modelu je to $m_1 \cdot m_2 \cdot m_3 \dots m_k - 1$ parametrů, kde m_k je počet hodnot k -tého znaku.

tímco v druhém případě znamená korelovanost podstatnou ztrátu informace, v prvním případě nemůže lineární funkce podchytit nelineární interakční efekty, popřípadě interakční efekty vyšších řádů.(2)

Kapitola 6, *Počítačové programy*, obsahuje programy zahrnující téměř všechny diskrétní metody v knize popsané. Tím se aplikabilita matematické teorie značně zjednodušuje.

Goldsteinova a Dillonova kniha je monografií s vysokými profesionálními parametry. Její matematické zhodnocení na naše stránky nepatří, důsledky pro metodologii aplikace diskriminační analýzy jsou však nesmírné: kniha na konkrétních důkazech a datech ukazuje řadu rozporů a záporů, které nejen vedou uživatele ke střehu a lepšímu porozumění výsledkům, ale zároveň jsou podnětem k dalšímu rozvoji klasifikační (rozlišovací) statistické metodologie. Buďme proto opatrní při vytváření vlastních i přebírání cizích interpretací a závěrů z diskriminační analýzy. Zpochybnění, která kniha přináší, ukazují, že aplikace metody je náročná, že vyžaduje důvěrnou znalost statistického modelu ve všech detailech i dobrou profesionální základnu v oboru, jehož se aplikace týká. Takovýto závěr platí pro jakékoli aplikace matematiky – recenzovaná kniha však jej argumentuje na konkrétním případě dané metody zcela přesvědčivě.

Diskrétní diskriminační analýza není zatím ještě zdaleka uzavřena a dosud nesplňuje potřeby rozvinuté společenskovední metodologie. Je to však nadějný přístup, který stojí za to, abychom jej vyzkoušeli a popřípadě i jeho další rozvoj ovlivnili (ať už formulací požadavků nebo vlastním přínosem).

Autoři shrnuli pouze model založený na použití diskriminačních skóre. O důležitosti práce na modelech diskrétních dat svědčí to, že na různých místech, v různých vědách a s různými motivy vznikají modely, které řeší podobné úlohy pod názvy „teorie rozpoznávání“, „teorie rozhodování“ apod. Za mnohé můžeme jmenovat například Mirkinovy práce, založené na rozkladech souborů, a práce na rozpoznávání a seskupování metodách sovětské metodologické tradice. U nás je to dlouholetá práce A. Peréze a jeho kolektivu, která vychází z teorie informace a týká se jak klasifikačního rozhodování, tak výběru proměnných. Také práce kolektivu J. Nikla v lékařské kybernetice ukázala mnoho praktických srovnání různých diagnostických přístupů (lineární diskriminační analýza přitom ukazovala nejslabší výsledky). V naší sociologii je diskrétním datům též věnována speciální pozornost (aplikace distanční analýzy k problematice sociální struktury F. Charvátém; model vzdálenosti, variability a asociace pro různé typy diskrétních dat, na němž spolupracoval recenzent; přístup k testování reprezentativity B. Řehákové). Diskrétní data jsou předmětem neustálé a zasloužené pozornosti a lze říci, že v metodice analýzy dat je to jedno z nejperspektivnějších témat: modely jejich analýzy jsou pro většinu našich aplikací reálnější a vhodnější.

Po přečtení a zhodnocení výsledků knihy jistě nezavrhneme diskriminační analýzu, budeme však k ní přistupovat daleko pozorněji a vše nezvyklé, překvapující, „nové“ si zřejmě znovu a jinými cestami prověříme.

Jan Řehák

(2) Poznamenejme, že podobná výhrada platí i pro spojitá data, v nichž se projevují nelineární vztahy a nelineární rozlišovací konfigurace.

XV. setkání redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí

Pravidelné, každoroční setkání redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí se konalo ve dnech 7.–10. října 1980 v Sučavě (Rumunská socialistická republika). Stalo se tak v rámci oslav stého výročí narození rumunského sociologa Dimitrije Gusti. (Toto jubileum bylo zahrnuto do programu Unesca na rok 1980.) Proto byla část setkání věnována tradicím a aktuálním otázkám vývoje rumunské sociologické školy. Současně byly ve vystoupení delegátů ukázány základní směry a úkoly rozvoje marxisticko-leninské filozofie a sociologie a upřesněny možnosti další, hlubší spolupráce redakcí.

Zúčastněné země byly zastoupeny těmito delegacemi:

Bulharská lidová republika

Radi Vasilev — Sociologičeski problemi
Dobrin Spasov — Filosofska misál
Kiril Antonov Delev — Filosofska misál

Československá socialistická republika

Jakub Netopilík — Filozofický časopis
Karel Rychtařík — Sociologický časopis
Dalimil Hajko — Filozofia
Vlastislav Bauch — Sociológia

Maďarská lidová republika

Elemér Kéri — Magyar Filozófiai Szemle

Německá demokratická republika

Hans Christoph Rauh — Deutsche Zeitschrift für Philosophie
Albrecht Kretschmar — Akademie společenských věd při ÚV SED; katedra marxisticko-leninské sociologie
Herbert Steininger — Humboldtova univerzita — Oddělení filozofických problémů sociálních věd sekce marxisticko-leninské filozofie
Friedrich Richter — Akademie společenských věd při ÚV SED; Institut marxisticko-leninské filozofie
Siegfried Hegenbarth — Akademie společenských věd při ÚV SED; Institut marxisticko-leninské filozofie

Polská lidová republika

Janusz Kuczyński — Dialectics and Humanism; Studia Filozoficzne
Jan Malanowski — Varšavská univerzita — katedra sociologie dělnické třídy; Studia Sociologiczne
Jan Guranowski — Człowiek i Światopogląd

Rumunská socialistická republika

Roman Moldovan — Akademie sociálních a politických věd RSR

Dumitru Ghise — Akademie Stefana Gheorghiu; Akademie sociálních a politických věd RSR — Oddělení filozofie

Stefan Gostea — Akademie sociálních a politických věd RSR — Oddělení sociologie

Ion Iordachel — Akademie Stefana Gheorghiu; Viitorul social

Octavian Chetan — Revista de filozofie

Ion Tudosescu — Institut filozofie; Revista de filozofie

Ioana Boja — Viitorul social

Mária Lazar — Viitorul social

Sorin Radulescu — Viitorul social

Svaz sovětských socialistických republik

V. S. Gott — Filosofskije nauki

V. N. Ševčenko — Filosofskije nauki

A. F. Poltorackij — Voprosy filosofii

V. I. Starověrov — Sociologičeskije issledovanija

V závěru jednání byl přijat protokol, jehož zkrácenou verzi předkládáme našim čtenářům.

Protokol

V souladu s programem všestranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických států proběhla ve dnech 7.–10. října 1980 v Sučavě (RSR) 15. konference redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických států.

Účastníky porady přivítala Loaria Loušťanová, kandidátka ústředního výboru Rumunské komunistické strany, tajemnice okresního výboru strany a místopředsed-kyně národní rady sučavského okresu; dále pak prof. Roman Moldovan, viceprezident Akademie sociálních a politických věd RSR. Jednání zahájil prof. Dumitru Ghise, kandidát Ústředního výboru RDS, předseda oddělení filozofie a logiky Akademie sociálních a politických věd RSR. Na programu konference byla diskuse na téma *Humanismus a podmínky života lidí za socialismu*; výměna zkušeností z práce časopisů zúčastněných států a pracovní jednání na téma *Tradice a aktuální rozvoj rumunské sociologické školy*.

S příspěvkem *Humanismus a podmínky lidského života za socialismu* (autoři O. Chetan a A. Tanase) vystoupil hlavní redaktor filozofického časopisu O. Chetan (RSR).

Tento příspěvek a následující diskusní vystoupení zabezpečily širokou a produktivní výměnu názorů na obsah a historický význam humanistické koncepce, místo a roli socialistického humanismu v teorii a praxi socialistické výstavby; byla zdůrazněna převaha revolučního socialistického humanismu nad buržoazními variantami tzv. humanismu, perspektivy rozvoje lidské osobnosti v podmínkách výstavby komunistické společnosti. Současně byly rozebrány centrální problémy socialistického způsobu života, včetně problému kvality života, a též komplexní, dialektický charakter výstavby nové společnosti.

V průběhu výměny názorů mezi redaktory filozofických a sociologických časopisů byl potvrzen význam a aktuálnost vzájemného seznámení se s výsledky filozofického a sociologického bádání v socialistických zemích, které se zúčastnily porady, a též užitečnost vzájemného publikování informací, jež se týkají nejnovějších výsledků filozofického a sociologického výzkumu a teoretických diskusí, které se v posledním roce v jednotlivých časopisech uskutečnily. Byla též zdůrazněna užitečnost publikování článků buď ve formě tematických přehledů, nebo v rámci dvoustranné výměny tematických výběrů z prací a článků, jejichž zaměření bude společně dohodnuto.

Problémy posouzené na poradě jsou organicky spjaty s praxí socialistické výstavby, světovým revolučním procesem, bojem za mír a uvolněním mezinárodního napětí.

V průběhu porady byla zorganizována návštěva objektů národního hospodářství, historických a kulturních památek sučavské oblasti.

Účastníci porady s uspokojením přijali návrh delegace NDR uskutečnit 16. poradou redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemích v 1. pololetí r. 1982.

Účastníci porady vyjádřili hluboké poděkování Akademii sociálních a politických věd RSR za vytvoření příznivých podmínek pro práci porady a též stranickým a státním orgánům sučavského okresu za vřelé přijetí a za poskytnutí možnosti seznámit se s ekonomickým, sociálním a kulturním životem a s úspěchy sučavské oblasti.

Protokol podepsali v Sučavě dne 10. 10. 1980 vedoucí delegací zemí, které se zúčastnily porady.

*

Na patnáctém zasedání redaktorů filozofických a sociologických časopisů se v mnoha bezprostředních a neformálních setkáních, pro která rumunští soudruzi připravili optimální podmínky, ukázala užitečnost a prospěšnost mnohostranných i dvoustranných kontaktů. Umožňují poznat teoretické i praktické pracovní problémy jednotlivých redakcí a vedou k vzájemnému sblížení těch, kteří jsou nositeli společenského poznání v marxistické filozofii a sociologii.

Karel Rychtařík

Mezinárodní konference k problematice sociálního prognózování

Podle dlouhodobého plánu se koncem října 1980 uskutečnilo ve Varšavě jednání pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* 16. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“. Jednání mělo za cíl na základě všestranného osvětlení přístupů k „teorii a metodologii sociálního prognózování a jejich roli v rozvoji plánování socialistické společnosti“ v jednotlivých zemích přispět k dalšímu sjednocování přístupů a k výměně poznatků. Schůzky se zúčastnily delegace z BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a SSSR.

Úvodní referát *Základní teoreticko-metodologické problémy sociální metaprognózy jako základu plánování sociálních procesů* přednesl vedoucí mezinárodní pracovní skupiny a vedoucí československé delegace F. Kutta. Na základě analýzy nových podmínek socialistické rozšířené reprodukce jako objektivního základu změn v systému plánování sociálních procesů vyvodil nezbytnost vytvoření sociálního „metaplánu“, založeného na dlouhodobé sociální „metaprognóze“. Sociální metaprognóza je považována za nejobecnější, nejkomplexnější systém vzájemně propojených prognóz, které zahrnují všechny podstatné stránky společenské reprodukce ve vztahu k přírodnímu prostředí na jedné straně a k celosvětovému společenskému prostředí na straně druhé. Vzhledem ke klíčovému významu cílů je zásadní otázkou marxisticko-leninská analýza vazeb mezi nejobecnější cílovou funkcí socialismu a strukturou potřeb a strukturou zdrojů na základě vynakládaného pracovního času. Cílová funkce socialismu a komunismu je, obrazně řečeno, majákem pro formulaci prognózy a plánu.

Vědecky fundovaná prognóza založená na využití výsledků celého systému vědy má v první řadě poznávací charakter a umožňuje variantní výběr cílů, plán má potom charakter normativní. Hlavní podmínkou vytvoření speciální struktury metaprognózy je její teoretický i metodologický základ, tvořený dialektickým a historickým materialismem a marxistickou filozofií. Při rozpracování metaprognózy hraje zásadní roli vědecký komunismus, politická ekonomie a sociologie. Marxistická sociologie spolu s ostatními vědami o člověku (psychologií, lékařskými vědami, fyziologií a hygienou práce, ekonomikou práce, inženýrskou psychologií atd.) hraje rozhodující roli v *prognózování všestranného rozvoje člověka*.

Realizace sociální metaprognózy je složitý vědecko-metodologický i praktický problém, jehož řešení závisí na vytvoření *jednotné organizace a koordinace* komplexního systému dílčích prognóz ve vertikálním i horizontálním průřezu, na organizaci mezinárodní výměny poznatků a zkušeností a na konstrukci kvalitativního modelu společenského rozvoje. Strukturu metaprognózy by měly tvořit: 1. prognóza mezinárodního rozdělení práce a kooperace, zahrnující prognózu řešení globálních problémů lidstva a prognózu rozvoje mezinárodní dělby práce, kooperace a integrace v rámci světové socialistické soustavy, jakož i mezinárodně politickou a vojensko-strategickou prognózu; 2. sociální prognóza zahrnující prognózy rozvoje potřeb a spotřeby, ochrany a tvorby životního prostředí, vědecko-technickou prognózu, sociálně ekonomickou

prognózu zahrnující rozvoj politického systému, ekonomickou prognózu a prognózu rozvoje socialistického člověka.

Systém dílčích prognóz doplňují svodné prognózy akcentující změny ve vzájemných vazbách a proporcích, jako jsou prognózy strukturních společenských změn, rozvoje systému plánovitého řízení sociálních procesů a rozvoje socialistického způsobu života.

V rozsáhlé diskusi k přednesené prognostické koncepci bylo konstatováno, že systém sociální metaprognozy se rýsuje jako specifický element socialismu, základ dalšího rozvoje socialistického systému řízení, který se postupně formuje v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti na základě rozvoje socialistické vědy, techniky a společenských vztahů.

Další referát, *O roli teorie a empirických výzkumů v prognózování procesů formování komunistické práce*, přednesla I. I. Čangliová (SSSR). Z marxistických pozic zdůraznila nezbytnost předvídat a prognózovat důsledky dnešních rozhodnutí. V tomto procesu má prvořadou roli teoretické, myšlenkové uchopení složitých součinností objektivních a subjektivních sil, které působí na objekt prognózování, což je realizovatelné pouze na úrovni teoretického myšlení. Fakty, které dodá empirický výzkum, nemohou bez teorie vysoké úrovně sehrát roli vědeckého základu prognózy, neboť problém vědecké prognózy je ve značné míře problémem vědecké ideje. Podstatou materialistického chápání dějin je idea, že práce je základem života a rozvoje člověka i společnosti. Proto také prognózy formování komunistické práce jsou nejvýznamnější v souboru sociálně ekonomických prognóz společenského pokroku. Při jejich tvorbě je v první řadě nutno vytvořit u každého vědeckého pracovníka představu o budoucí práci ve formě ideálního myšlenkového modelu, jako teoretického předpokladu prognózy ovlivňujícího veškerou další činnost vědce. Na základě prací zakladatelů vědeckého komunismu lze posléze vytvořit takový ideální model osvobozené práce, jejíž sociálně ekonomický a technicko-organizační obsah dosahuje úrovně, při níž pracovní činnost se stává seberealizací individua. Podle tohoto ideálního modelu práce je možno — za pomoci empiricky získaných informací o úrovni, tempích, tendencích růstu vybavení energií, technice, efektivnosti, kvalifikaci kádrů, vztahu k práci atd. — vypracovat prognózu komunistických prvků v práci očekávaných v příštích 20–30 letech, a to ve více variantách. Přitom je nutno počítat s variantami předvídacími vytyčení řady sociálních cílů, kterým se podřídí tempa rozvoje techniky, organizace atd.

Prof. H. Berger přednesl příspěvek na téma *O významu sociologických výzkumů v prognózování sociálně ekonomického rozvoje v NDR*. Zabýval se otázkou, jak s minimem prvotních informací dosáhnout maxima informace druhotné. Problém souvisí s rozvojem prognostických prací, jejichž efektivnost je závislá především na tom, do jaké míry se podaří působení objektivních zákonitostí vědomě využívat. Empirické výzkumy jsou nenahraditelné při zjišťování subjektivního hodnocení podmínek života. V NDR pozorují nesprávný vztah mezi objemem materiálu získaného sociologickými výzkumy a jeho využitím pro teoretické závěry o dlouhodobých změnách nebo tendencích. Zlepšení slibuje zřízení Sociologického metodického centra v AV NDR.

Příspěvek kolektivu pracovníků oddělení sociálního plánování ÚFS ČSAV na téma *Principy prognostického modelování společenských procesů* přednesl V. Pernica. Modely řídicích systémů a prognózy jejich rozvoje zahrnují jako svoji integrální část zdokonalování a zavádění metod a nástrojů řízení. Racionální využívání modelu a modelování jako nástroje řízení závisí ve značné míře na tom, nakolik mechanismus přijímání rozhodnutí a jeho realizace vytváří ucelený systém, do něhož je zabudována priorita cílů celku, a nakolik je přizpůsoben možnostem, které dávájí modely ve spojení s výpočetní technikou.

Problematické *plánování sociálního rozvoje regionálního systému v podmínkách Bulharské lidové republiky* se věnoval I. Mironov (BLR). Zvláštní důraz kladl na systém ukazatelů sociálního rozvoje regionu, jímž je možno určit integrovanost obyvatelstva ve vztahu k regionu a jeho sídlištní strukturu.

S aktuálními problémy sociálního plánování v Maďarské lidové republice seznámil konferenci vědecký pracovník Ústavu plánování při plánovací komisi MLR F. Rolek. Se zvýšením role a váhy perspektivního dlouhodobého plánování se zvýšila možnost i nezbytnost zahrnovat do plánu také sociální procesy. Především v prognostických pracích je věnována zvýšená pozornost prognózám společenského charakteru. V po-

slední době bylo v centrálních řídicích orgánech vypracováno 27 prognóz rozvoje do roku 2000, které zahrnují více než 100 dílčích prognóz, 12 prognóz je výrazně sociálního charakteru.

O československé koncepci zdokonalování plánovitého řízení sociálního rozvoje informoval M. Nebeský.

Pracovníci polské plánovací komise se zabývali především metodickými otázkami; referát *Metodologické problémy prognózování a plánování* přednesl J. Regulski a referát *Otázky a problémy přeměn role sociálně ekonomického plánování* přednesl Z. Žekoński. Prof. K. Doktor se zabýval otázkami *prognózování rozvoje a sociálním plánováním v podnicích*. Označil je za nový nástroj, který má sloužit potřebám sociálního a společenského rozvoje. Zajímavý doklad k otázkám komplexního plánování a systému získávání aktuální sociologické informace přednesl Z. Sufin. Ke zdokonalení plánovitého řízení je budován systém modelů cílů zachycující vzájemné vazby v jejich dynamice. Jde o složitý hierarchický model společenského rozvoje definovaný 4 úrovněmi a 24 dílčími cíli. Jeho počítačová interpretace na bázi modelu forresterovského typu dovolí získat variantní výsledky změnou jednotlivých parametrů. Ve vazbě na výsledky dotazníkových výzkumů v síti respondentů z jednotlivých oblastí i velkých průmyslových závodů lze předpokládat, že vznikne velmi progresivní a účelný prvek, umožňující výrazně zdokonalit plánování společenského rozvoje. K tomu je velmi účelně využívána přenosová a výpočetní technika.

Velmi zajímavé příspěvky a podnětná diskuse prokázaly další sbližování názorů, ukázaly, že se všude prosazuje postupný přechod od užšího k širšímu pojetí sociálního plánování a prognózování, přičemž teorie je spíše stimulována potřebami praxe než naopak. Nedostatky teorie v plánovací praxi i při realizaci plánů objektivně podporují úzce ekonomický přístup, zkracování časových horizontů přijímaných opatření, čímž se dále prohlubují nedostatky plánu. Ukazuje se, že vytvoření jednotného systému ukazatelů, sociálních norem a normativů uceleného systému prognostiky se dnes stává společensky velmi důležitou úlohou a podporuje myšlenku vytváření sociálního metaplánu a metaprognózy jak v národním, tak v mezinárodním měřítku.

Vladimír Pernica

Pokyny pro autory příspěvků do Sociologického časopisu

V zájmu usnadnění a urychlení spolupráce mezi autory, redakcí a tiskárnou je třeba, aby autoři dodržovali dále uvedené pokyny, které vycházejí z norem ČSN 88 0220 Úprava rukopisů, ČSN 01 0197 Bibliografické citace, ČSN 01 1001 Matematické značky, značky.

Všeobecné požadavky na rukopis

Optimální rozsah příspěvků pro Sociologický časopis je následující:

Statí a metodologické příspěvky	25 stran strojopisu
Recenze	6 stran strojopisu
Zprávy a informace	6 stran strojopisu
Anotace	2–3 strany strojopisu

S každou statí, i metodologickou, je třeba dodat *résumé* v rozsahu 1–3 stránky. V jeho záhlaví musí být uvedeno jméno autora a název příspěvku, k němuž se vztahuje.

Úprava příspěvků

Redakce vyžaduje čistý strojopis (normálního typu, ne perličkou) na volných listech bílého kancelářského papíru formátu A4 (originál se dvěma kopiemi). V celém textu je třeba dodržovat řádkování „2“ a psát jen po jedné straně papíru.

Pod nadpisem statí vpravo je uvedeno plné jméno autora a jeho pracoviště. U ostatních příspěvků stačí plné jméno autora na poslední stránce pod textem.

Odkazy na *poznámky* jsou značeny arabskými číslicemi červeně zakroužkovanými a číslovány průběžně od začátku rukopisu. Text poznámek v číselném pořadí je zařazen na zvláštním listě za statí. Pokud se odkazuje pouze na literaturu, používá se místo poznámky bibliografický odkaz – příjmení autora, není-li autor uveden, první slovo názvu práce, rok vydání a číslo příslušné stránky, vše v hranaté závorce za citací.

Abecedně seřazený seznam *literatury* (příjmení a zkratka křestního jména autora, název díla, domicil, nakladatelství a rok vydání – vždy poslední vydání) je zařazen za textem. Názvy děl cizích autorů jsou uvedeny v originále. Je-li dílo přeloženo do češtiny, je třeba citovat poslední české vydání. Práce Marxe, Engelse nebo Lenina musí být citovány pouze ze Spisů.

Příklady:

Odkazy v textu na literaturu:

[Ślomczyński, Wesolowski 1973: 235]; [Československo 1958: 28].

Úplný bibliografický údaj:

Ślomczyński, K. – Wesolowski, W.: *Structura i ruchliwość społeczna*. Wrocław, Ossolineum 1973.

Ceskoslovensko mezi IX. a XI. sjezdem KSČ, Praha, SNPL 1958.

Tabulky a obrázky jsou rovněž zařazeny na zvláštní listy, v textu je odkaz a vyznačení, kam mají být umístěny při lámání v tiskárně. Jsou číslovány průběžně a opatřeny vhodným stručným nadpisem.

Příklad:

Tabulka 1. Mobilitní charakteristiky v některých socialistických a kapitalistických zemích (v ‰)

Matematické texty je třeba psát přehledně a s maximální přesností. Značky všech veličin, obecná čísla a konstanty se tisknou kurzívou. Je proto třeba je podtrhnout vlnovkou (ne ve vzorcích). Obyčejným písmem (antikvou) se tisknou značky rozměrových jednotek (m, kg), značky funkcí (log, sin), značky pro tematické úkoly (lim, d) a značky chemické. Řecká písmena musí být podtržena červeně.

Celý text je třeba stránkovat průběžně a přehledně členit. Nadpisy se nepodtrhávají, pod nadpisem není odstavec. Místa, která je třeba graficky odlišit (zvýraznit) jsou podtržena vlnovkou (budou vysazena kurzívou).

V textu musí být respektována jednotnost časů („Marx analyzuje... uvádí...“, nikoli „Marx analyzuje... uvedl...“). Dále je třeba přesně uvádět jména osob, míst, zejména cizích, data a citáty. Zkratky (i v tabulkách), které nejsou obecně známé, je nutno vypisovat, číslovky v textu psát pokud možno slovy.

V recenzích je pod názvem (jméno autora a název publikace) uvedeno také místo vydání, nakladatelství a rok vydání a počet stran.

Autorské korektury

Rukopis upravený pro sazbu považuje redakce za konečnou verzi práce autora — změny textu nebo doplňky při korekturách *nejdou přípustné*. Je možno opravovat pouze chyby vzniklé při sazbě. Provedené korektury musí být označeny „Impri-matur“, datem a podpisem autora.

Je vhodné, aby při odevzdání příspěvků autoři sdělili redakci plnou adresu bydliště a zaměstnavatele.

Neuvedené příspěvky vrací redakce jen na požádání.

Redakce Sociologického časopisu

Z obsahu č. 2/1981 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií věd v Sofii

T. Živkov o Dubnovém plénu CK BKS (1956) — úryvky z jeho projevu; N. Jachiel: Sociologická měření dubnové linie; M. Semov: O některých momentech dubnového politického přístupu strany; N. Nikolov: Dubnový přístup k osobnosti; M. Draganov: O aplikaci vědeckého přístupu v ideologické praxi strany: ze zkušenosti městské stranické organizace hlavního města; Provolání k bulharskému národu při příležitosti 1300 let bulharského státu; A. Polikarov: Intelektualizace, tvořivost a vzdělání; S. Kamenov: K vymezení pojmu spolehlivost v teorii empirického sociologického výzkumu; B. Čakalov — D. Dimitrov: Komplexní interview — specifická metoda sběru údajů v empirických sociologických výzkumech malých etnických skupin; S. Nikolov: Teorie „skupinové politiky“ v americké politologii; K. Kojev: Teorie sociálního chování neboji problém subjektivního hlediska v sociologii.

Z obsahu č. 2/1981 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

N. Fedorenko: Společenská užitečnost v systému ekonomické kategorie socialismu; G. Glezerman — V. Stoljarov — V. Kozlovskij: Role dialektických protikladů v rozvoji socialismu; S. Chromov: Ideově výchovné funkce historické vědy; I. Bestužev-Lada: Obsah a struktura kategorie „způsob života“; G. Batygin: Konceptuální model způsobu života a systém ukazatelů; P. Alapiev: Specifické zákonitosti rozvoje světového socialistického hospodářství; V. Kašin: Kritika buržoazních koncepcí světového socialistického hospodářství; D. Gvišiani: Materialistická dialektika — filozofický základ systémového výzkumu; V. Sadovskij: Systémový výzkum a „systémová filozofie“ (zkušenost kritické analýzy).

СТАТЬИ

<i>Груза И.:</i> К проблематике дальнейшего развития теории научного коммунизма	113
<i>Козоут Я.:</i> К теории трудового коллектива	129
<i>Ружичка Р.:</i> Территориальный аспект в понимании социалистического образа жизни	146
<i>Рендлова Е.:</i> Рекреация и ее роль в формировании образа жизни городского населения	160
<i>Габал И. — Рак В.:</i> Спорт и спортивный зритель. Некоторые данные исследования образа жизни жителей Праги	178

РЕЦЕНЗИИ

<i>Андрашик Л.:</i> Критика современных буржуазных и ревизионистских интерпретаций научно-технической революции (на чешском яз.)	197
<i>Гудечек Я.:</i> Исследование культурной жизни молодежи в VI-ой пятилетке	200
<i>Филипец И. — Гонцак И.:</i> Б. П. Грушин — Л. А. Оничков, Массовая информация в советском промышленном городе	204
<i>Фиала Й.:</i> В. Д. Кобецкий, Социологическое изучение религиозности и атеизма	208
<i>Ильнер М.:</i> Ежегодник по социологии и социальной политике 1980 (на нем. яз.)	210
<i>Ржегак Я.:</i> Дискриминационный анализ — классическая или дискретная модель? (М. Голдштейн — В. Р. Дилон, Дискретный дискриминационный анализ)	213

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Рихтаржик К.:</i> XV-ая встреча редакторов философских и социологических журналов социалистических стран	217
<i>Перница В.:</i> Международная конференция по проблематике социального прогнозирования	219
Из содержания № 2/1981 журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ	223
Из содержания № 2/1981 журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	223

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91 v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1980. Číslo vyšlo v dubnu 1981.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 17; 1981 (6 issues) Dutch Glds 83,—.

© ACADEMIA, Praha 1981.